

УДК 332.13(477)(075.8)
ББК 65.049(4УКР)6я73
Р64

*Затверджено Міністерством освіти і науки України як
підручник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист МОНУ № 14/18.2-977 від 12.05.2004 року)*

Рецензенти:

Жупанський Я.І. - доктор географічних наук, професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, академік АН ВШУ;
Школа І.М. - доктор економічних наук, професор Київського національного торговельно-економічного університету

Жук М.В., Круль В.П.

Р 64 Розміщення продуктивних сил і економіка регіонів України:
Підручник. К. Кондор, 2004. - 296 с.

15ВН 966-8251-68-7

У підручнику розкриваються науково-методичні основи і чинники розміщення продуктивних сил. Здійснений ретроспективно-територіальний аналіз розвитку і розміщення продуктивних сил в Україні від палеоліту до найновіших часів. Подана соціально-економічна та ресурсна база для розвитку господарства України. Розглянуті галузеві та територіальні особливості поширення продуктивних сил, зроблені акценти на галузевій структурі експортного виробництва та територіально-галузевій спрямованості експорту. Наведена економіко-географічна характеристика економічних регіонів України.

Для викладачів і студентів вищих навчальних закладів економічних та географічних факультетів, а також для всіх, хто цікавиться особливостями господарського розвитку України і сучасним станом її продуктивних сил.

І8ВК 966-8251-68-7

© Жук М.В., Круль В.П., 2004
© «Кондор», 2004 ©
Скрипник Я.П., 2004
(картографічний матеріал)

Зміст

Вступ	6
РОЗДІЛ 1. Науково-методичні основи, чинники розміщення і територіальна організація продуктивних сил	8
1.1. Особливості, предметі завдання курсу	8
1.2. Методи дослідження територіальної організації господарства ..	10
1.3. Закономірності, принципи та чинники розміщення продуктивних сил.....	14
1.4. Територіальна організація продуктивних сил і принципи управління господарством регіонів	19
РОЗДІЛ 2. Історико-географічні аспекти розвитку та розміщення продуктивних сил в Україні.....	23
2.1. Доба привласнюючого господарства	23
2.1.1. Господарський розвиток території України за палеоліту ..	23
2.1.2. Зміна господарської спеціалізації населення України доби мезоліту	24
2.2. Виникнення і розвиток відтворювального господарства.....	27
2.2.1. Територія України та її населення в неоліті	27
2.2.2. Загальна характеристика господарства України мідної доби	29
2.2.3. Господарство племен України під час бронзової доби.....	31
2.3. Відокремлення ремесла від сільського господарства	33
2.3.1. Загальна характеристика господарського розвитку України у ранню залізну добу.....	33
2.3.2. Господарство Скіфії.....	35
2.3.3. Грецька колонізація України; колонії греків, їхнє господарство	37
2.4. Другий етап відокремлення ремесла від сільського господарства	38
2.4.1. Господарство стародавніх слов'ян	38
2.4.2. Розвиток сільськогосподарського виробництва, ремесла і торгівлі у часи Київської Русі.....	41
2.4.3. Загальний стан землеробства і ремесла після монголо-татарської навали.....	44
2.5. Доба мануфактурного виробництва	49
2.5.1. Розвиток землеробства, тваринництва і промислів, зародження мануфактурного виробництва у XVI — першій половині XVII ст.....	49
2.5.2. Територіальний поділ праці, внутрішня і зовнішня торгівля у 1500-1650 рр.....	54
2.5.3. Економічне становище Лівобережної, Слобідської, Правобережної України, Галичини та Волині, мануфактурна промисловість у другій половині XVII ст	56
2.5.4. Розвиток сільського господарства і промисловості в Україні впродовж XVIII ст	58
2.6. Доба капіталізму	64
2.6.1. Сільське господарство, промисли і промисловість України у першій половині XIX ст.....	64
2.6.2. Спеціалізація землеробства і тваринництва, розвиток промисловості в Україні у 60-90-х рр. XIX ст	73
2.6.3. Економіка України на переломі XIX-XX ст. (до завершення першої світової війни)	80
2.7. Адміністративно-командний етап розвитку.....	84
2.7.1. Господарство УРСР за роки трьох п'ятирічок (до 1941 року). 84	
2.7.2. Стан економіки УРСР після закінчення другої світової війни і до початку років застою (1964р.)	87
2.7.3. Економічний розвиток УРСР за роки застою (1964-85 рр.) 90	
2.7.4. Економіка УРСР за роки "перебудови" (1985-91 рр.).....	92
РОЗДІЛ 3. Соціально-економічна та ресурсна база продуктивних сил України	96

3.1. Соціально-економічний потенціал України	96
3.2. Потенціал трудових ресурсів	98
3.3. Науково-технічний потенціал	100
3.4. Мінерально-сировинні ресурси	109
3.5. Земельні та агрокліматичні ресурси	111
3.6. Потенціал водних ресурсів	112
3.7. Потенціал лісових ресурсів	113
3.8. Природно-рекреаційні ресурси	114
РОЗДІЛ 4. Особливості розміщення продуктивних сил	116
4.1. Виробничий потенціал України	116
4.2. Галузева структура економіки	118
4.3. Промислове виробництво	121
4.3.1. Паливно-енергетичний комплекс	123
4.3.2. Металургійний комплекс	130
4.3.3. Машинобудівний комплекс	136
4.3.4. Хімічна промисловість	143
4.3.5. Лісова, деревообробна і целюлозно-паперова промисловість	147
4.3.6. Промисловість будівельних матеріалів	149
4.3.7. Комплекс галузей із виробництва предметів народного споживання	151
4.4. Сільськогосподарське виробництво	158
4.4.1. Рослинництво	159
4.4.2. Тваринництво	168
РОЗДІЛ 5. Експортноорієнтоване виробництво України	171
5.1. Галузева структура експортного виробництва	171
5.2. Територіально-галузева спрямованість експорту	177
5 V Структура і територіальні особливості експорту послуг	187
РОЗДІЛ 6. Економічні регіони України	192
6 I. Регіональна економічна політика в Україні та економічна стратегія розвитку регіону	192
6.2. До економічного районування України	200
6 3. Донецький економічний район	205
6.4. Карпатський економічний район	217
6.5. Кримський економічний район	226
6.6. Північно-Західний економічний район	232
6.7. Північно-Східний економічний район	238
6.Н Подільський економічний район	247
6,9 Придніпровський економічний район	256
6,10. Причорноморський економічний район	265
в, 11. Столичний економічний район	273
6 12. Центральний економічний район	283
Література	290

Вступ

У сучасній економічній науці питанням просторової організації продуктивних сил надається чимало уваги. Причому ця увага зосереджується, в основному, на висвітленні галузевої структури господарства, показу його територіальної диференціації, що інтерпретується у межах економічних районів. Така загальноприйнята схема розгляду особливостей розміщення продуктивних сил, що може мати деякі відхилення в залежності від поглядів і задумів конкретних авторів. Головною тут, усе-таки, є одномоментна візія географічного буття економічного фундаменту суспільства — його господарства.

Такий підхід раціональний, однак до кінця несправедливий. Адже при цьому часто-густо ігноруються першовитоки економічного статус-кво будь-якого господарського виробництва. Тому без ретроспективного огляду (у повному хронологічному зрізі) господарства буде незрозумілим його теперішній стан. Більшість сьогочасних аналізів територіального поширення виробництва страждають на аберацію обмеженого історизму, що проступає в зацикленні на сучасній добі.

Виходячи з означеного вище, після першого традиційного загально-нотеоретичного розділу, у наступному другому, нами пропонуються історико-географічні аспекти розвитку господарства України. Огляд здійснений від найдавніших часів (палеолітичної доби), коли людина займалася примітивним господарством (нічого не створюючи), яке прийнято називати привласнюючим. Подальший виклад провадився за етапами, що характеризують якісні зміни у суспільно-економічному виробництві: відтворююче господарство, постава ремесла, мануфактури тощо. Саме такі акценти дозволяють ліквідувати вихолощеність територіально-економічного аналізу сьогодення, увівши його в русло загального історичного господарського процесу в національних вимірах. У даному випадку ми дотримуємося думки, що знання про будь-яке явище чи процес буде неповним без уяви про його динаміку. Тут ще раз, для переконливості, можна послугуватися загальновідомою істиною, ледь перефразувавши її: "Без знання минулого неможлива уява про майбутнє".

РОЗДІЛ 1. Науково-методичні основи, чинники розміщення і територіальна організація продуктивних сил

1. 1. Особливості, предмет і завдання курсу

Зародження науки про розміщення продуктивних сил та особливості регіональної економіки зобов'язане, насамперед, економічній і соціальній географії, у надрах якої вона й постала. Саме остання вивчає розташування виробництва та його окремих галузей загалом і суспільно-територіальний поділ праці та територіальну організацію народного господарства, зокрема. Економічна географія пройшла свій шлях становлення від початкових етапів, коли вона виконувала здебільшого довідкові функції (до середини XIX ст.), до сьогоднішніх часів, коли вона перетворилася у науково-пізнавальну дисципліну, бо у своїх дослідженнях опирається на економічні закони розвитку.

Саме вищевикладене дає підстави стверджувати, що економічна та соціальна географія має найтісніший зв'язок із наукою про розміщення продуктивних сил та їхню диференціацію, яка входить до кола економічних дисциплін, хоча, водночас, спирається на результати наукових досліджень не тільки географічних, але й природничих, технічних, суспільних наук. Висліди їхніх вишукувань безпосередньо впливають на характер розміщення промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту тощо. Усе ж провідною заувагою щодо основних положень розміщення продуктивних сил є їхнє базування на законах і категоріях, які вивчає і визначає економічна теорія.

Отже, наука про розміщення продуктивних сил і економіку регіонів, як економічна дисципліна, широко послуговується результатами наукових досліджень галузевих економік, економіки праці, менеджменту, маркетингу, економіки природокористування, економічної історії, економічної статистики, економічної кібернетики тощо. Ці дисципліни забезпечують її інформацією, методами дослідження, різноманітними кількісними показниками, що параметризують економічний процес. Натомість, розміщення продуктивних сил і регіональна економіка збагачує інші економічні науки власними категоріями, інформативним матеріалом про регіональні економічні харак-

ті'ристики, геопросторовими узагальненнями галузевої структури, демоекістичною детермінізацією останньої тощо. Загалом наука і прак-Т и ка розміщення продуктивних сил, їхня територіальна інтерпретація мають першочергове значення для територіального планування та формування цільових галузевих і територіальних комплексних про-Ірам.

Розміщення продуктивних сил і економіка регіонів — галузь еко-номічної науки, яка ґрунтується на загальних економічних законах, їхні завдання, найперше, полягає у визначенні та виробленні теоре-гичних засад, необхідних для практичного розв'язання проблем раці-оналізації просторового розосередження населення та виробництва. Дми досягнення означеної мети необхідне здійснення всеосяжної ха-рактеристики соціально-економічної та ресурсної бази суспільного ті робництва, виявлення особливостей демографічних умов та екістич-иого поля і простеження впливу останніх на загальнодержавний та реї Іональний господарський комплекс. Звичайно, сьогоднішня фікса-ційна картина стану розміщення продуктивних сил є результатом І х ІІ його тривалого розвитку, тому тут необхідно досліджувати історич-ну динаміку, щоб наголосити на історико-географічних закономірно-г І их зміни господарсько-культурних угруповань будь-якої території.

У теоретичному і практичному плані завдання економіки регіонів можна розділити на три групи: методологічне і практичне досліджен-им територіальних пропорцій розвитку народного господарства; роз-робка загальної теорії та наукове обґрунтування об'єктивних чинників ріцїонального розміщення продуктивних сил; дослідження процесів формування економіки регіонів. Виходячи з цього, пріоритетним є нинчсння процесів, які впливають на регіональну економіку, а саме: удосконалення розподілу праці, територіальна організація gospodar-ства регіонів, структурна перебудова економіки, міжнародне співробі-тництво у розвитку продуктивних сил окремих територій тощо.

Отже, *предметом* розміщення продуктивних сил і економіки ре-гіонів є дослідження галузей економіки, найважливіших природное-кономічних, демографічних і екологічних особливостей регіонів, а та-кож міжрегіональних, внутрірегіональних і міждержавних економіч-них зв'язків. Іншими словами, провідною складовою предмета нинчення даної дисципліни є просторова організація продуктивних І ил, або просторовий аспект суспільного відтворення.

Розміщення продуктивних сил у розрізі регіонів передбачає дослі-дження закономірностей та принципів усіх елементів продуктивних

сил і соціальної інфраструктури у територіальному аспекті на різних рівнях: населений пункт, низовий адміністративний район; область чи автономна республіка; економічний район; країна загалом. До їхнього визначення належить також аналіз, прогнозування й обґрунтування напрямів розміщення продуктивних сил із урахуванням загальної стратегії соціально-економічного розвитку й екологічних вимог.

Важливі завдання, що постають перед висвітленням регіональних особливостей розміщення продуктивних сил полягають у вивченні природно-ресурсного потенціалу України та її регіонів, трудових ресурсів і сучасних демографічних проблем. Доцільним бачиться також аналіз стартового рівня економіки України та її територій у період становлення і розвитку ринкових відносин, що визначає основні чинники розташування продуктивних сил у цей час та розвиток структури господарства. В означеному контексті необхідне визначення шляхів раціоналізації останньої та спрямування структурної перебудови економіки України й її регіонів.

Предметом розміщення продуктивних сил є водночас розробка концепції розвитку економічних і соціальних процесів у регіонах країни, виявлення економічних важелів впливу на процеси викладення інвестицій і регіонального розвитку. Він (предмет) також охоплює вивчення регіональних фінансово-кредитних відносин і процесів формування регіональних ринків.

Вироблення економічних знань майбутніх економістів вищої кваліфікації повинно розпочинатися з вивчення розміщення продуктивних сил і економіки регіонів, що є єдиною науковою дисципліною у системі економічних знань, яка займається конкретною територією. При цьому необхідно мати на увазі, що вся економічна діяльність, включаючи фінансово-банкову і розрахунково-аналітичну, проходить на конкретній території, особливості якої, ресурсний потенціал, структуру господарства і рівень розвитку економіст зобов'язаний знати досконало.

1.2. Методи дослідження територіальної організації господарства

Найпоширеніший у плануванні територіального господарства *балансовий метод*, який передбачає складання галузевих і регіональних балансів, що дозволяють вибрати правильні співвідношення між галузями ринкової спеціалізації та галузями, що доповнюють територіальний комплекс, тобто забезпечують як потреби провідних галузей, так і

Ід

потреби населення, і галузі сфери послуг. Баланси необхідні також для рироблення раціональних міжрегіональних і внутрірегіональних «Гязків. Економічні обґрунтування розміщення підприємств, що охоплюють вибір регіону для спорудження підприємства, визначення пункту V будівництва, розрахунки забезпеченості його сировиною, паливом, енергією, водою, трудовими та іншими ресурсами, складають зміст балансового методу.

Для складання регіональних балансів попередньо виконуються иеликі проектно-вишукувальні роботи, споряджаються експедиції, в яких використовуються польові та камеральні методи. Складання галуєвих і регіональних балансів дозволяє визначити рівень комплексного розвитку регіону, наявність у його розвитку диспропорцій.

В основу *картографічного методу* покладене використання карти — як джерела збагачення інформацією про розміщення продуктивних сил і економіку регіонів. Завдяки використанню карт, картосхем, картограм, картодіаграм свідомо сприймаються і запам'ятовуються не тільки особливості розміщення, але й статистичні матеріали, що характеризують рівні розвитку галузей і регіонів. Завдання, які вирішуються при дослідженнях за допомогою картографічного методу зводять І бся до: а) отримання кількісних характеристик об'єктів із використанням оцінкових карт (наприклад, оцінкового картографування природних умов і ресурсів, трудових ресурсів, інфраструктури тощо; б) оцінки основних передумов економічного розвитку території (карти оцінки історичних, природних передумов, економіко-географічної розміщення і комплексних оцінок); в) виділення і оцінки основних чинників розміщення об'єктів; г) економічного районування; д) вищеї Іня динаміки розвитку і тенденцій розміщення (за допомогою серії к.Ірг, які фіксують різні історичні етапи і узагальнюють їх); е) оцінки і Ниявлення взаємозв'язків між елементами складних територіально-ииробничих комплексів. Загалом економічне картографування є начним і конкретним інструментом при дослідженні території, аналізі особливостей розміщення і взаємозв'язку предметів та явищ. У картоІ рафічному методі спостерігається перехід від переважаючих аналітичних карт до створення синтетичних комплексних картографічних моделей, які відображають складні економічні об'єкти, характеризують> взаємодію господарства і населення, виробництва і довкілля, терпгоріальну організацію господарства.

Системний аналіз — метод наукового пізнання, за якого комплексне вивчення структури господарства і внутрішніх взаємозв'язків до-

повнюється пізнанням їхньої взаємодії. Остаточні висновки здійснюються на підставі співмірності прямих і зворотних зв'язків. Системний аналіз є всебічним аналізом, за якого використовується принцип поетапності, починаючи від визначення мети, окреслення завдання, формулювання наукової гіпотези, всебічного оволодіння особливостями оптимального варіанту розташування виробництва. При цьому критерієм оптимальності є ефективність, себто задоволення потреб населення.

Проблеми розміщення продуктивних сил і розвитку господарства регіонів стають із часом складнішими, а галузеві й територіальні зв'язки — все важче керованими в умовах ринку. Тому постає необхідність розробки і застосування *економіко-математичних моделей*, що охоплюють головні вузлові проблеми. Сутність цього методу полягає у формалізованому описі економічних явищ і процесів у вигляді відповідних моделей — систем математичних рівнянь.

Найчастіше використовують два види економіко-математичних моделей — балансові та оптимізаційні. За допомогою *балансових* (або *структурних*) моделей (співвідношення витрат і випуску "продукції, природних і трудових ресурсів, капітальних вкладень) можна вивчити галузеву і територіальну структуру регіонів, регіональні та міжрегіональні зв'язки. Балансові моделі будуються у вигляді систем шахових таблиць, до яких належать баланси витрат і випуску продукції, капітальних вкладень, трудових витрат і природних ресурсів. Дуже широко використовуються на практиці міжгалузеві та міжрайонні баланси виробництва й розподілу продукції. *Оптимізаційні моделі* є вищою формою техніко-економічних розрахунків, основне призначення яких полягає у виборі оптимального варіанта розміщення не тільки підприємств і галузей, а й територіально-виробничих комплексів. Підґрунтям оптимізаційних моделей є техніко-економічні заходи пошуку найкращого значення основних показників або елементів об'єктів (наприклад, мінімізація витрат або досягнення максимуму продуктивності). В оптимізаційних моделях умови завдань і їхнього розв'язання можуть подаватися у табличній (матричній) або графічній (мережній) формі. Існують також основні напрями економіко-математичного моделювання, зокрема, територіальних економічних процесів, з-поміж яких відзначимо такі: моделювання територіальних пропорцій розвитку економіки України; моделювання розміщення за галузями господарства; моделювання формування господарських комплексів регіонів; моделювання раціонального регіонального роз-

І Іоділу прац; моделювання розвитку промислових районів: вузлів, міст І систем розселення.

Зазначимо, що економіко-математичні моделі, залежно від територіальної осяговості дослідження, можуть бути точковими (локальними) і просторовими — регіональні, міжрегіональні. За галузевим спрямуванням моделі поділяють на галузеві та міжгалузеві.

Використання економіко-математичних моделей і сучасних ЕОМ дочволяє з мінімальними затратами праці і часу опрацьовувати величезні масиви вихідних даних, вибирати оптимальні ухвали, що суголосні визначеній меті. При цьому необхідно мати на увазі, що отримані на ЕОМ результати потребують подальшого осмислення і випснення.

Метод техніко-економічних розрахунків в основному застосовують на проектній стадії обгрунтування розміщення підприємств територіального розвитку виробництва. Порівняльну ефективність різних варіантів районного розміщення підприємств і комплексів визначають Ції підставі розрахунку поточних (собівартості) і порівняння одноразових (капітальних) витрат. Загалом, техніко-економічні розрахунки здійснюються за техніко-економічними та вартісними показниками. До перших належать показники матеріале-, енерго-, фондо- та трудоім кості продукції. Особливу роль тут відіграють дані щодо водоемкості ти І транспортабельності продукції. Дана група показників застосовується мри виборі місць розміщення підприємств. При визначенні ефекти мі Іості функціонування господарства підприємства використовують систему вартісних показників: валову і товарну продукцію, чисельність працівників, продуктивність праці, вартість основних виробничих фондів, матеріальні витрати і капітальні вкладення.

І При моделюванні розміщення виробництва на перспективу досить її ІІІ роко використовують **нормативний метод**, роль якого зростає за нових умов господарювання, спрямованих на подолання т.зв. витратного механізму. Це спонукає до ширшого впровадження ресурсозберігаючих технологій, раціонального використання матеріальних, насамперед, сировинних і людських ресурсів. Звичайно, нормативи, які зднладаються при виробленні проектів, повинні бути науково обгрунтуішними й зорієнтованими на застосування найновіших досягнень Ниуки і техніки.

Аналіз територіальної організації господарства передбачає використання **економіко-статистичних методів**. З-поміж них найпоширеніші обчислення індексів і пересічних величин, кореляційний аналіз,

Тз

групування та графоаналітичний метод. Окрім того, застосовуються й інші методи — вибіркового вивчення, генералізації тощо. Всі наукові методи тісно взаємозв'язані і доповнюють один одного.

1.3. Закономірності, принципи та чинники розміщення продуктивних сил

За умов становлення і розвитку ринкових відносин проступають певні закономірності у розміщенні продуктивних сил, які формуються в результаті взаємодії законів суспільного розвитку в просторово-часовому зрізі:

- доцільне, найефективніше розміщення виробництва;
- комплексний розвиток господарства регіонів;
- раціональний територіальний розподіл праці між регіонами і в межах їх територій;
- вирівнювання рівнів економічного та соціального розвитку регіонів.

Під раціональним, ефективним розміщенням виробництва розуміється всебічна економія витрат на виробництво продукції. Насамперед мається на увазі врахування всіх складових виробництва та споживання продукції, мінімізація витрат, пов'язаних із видобуванням, переробкою та використанням сировинної бази, з використанням трудового потенціалу регіону, енергетичними та транспортними витратами, наближенням до максимально об'ємних ринків збуту продукції. Особливо важливим тут постає питання комплексного і повного циклу виробництва.

Комплексний розвиток господарства регіонів ґрунтується на поєднанні існуючої бази галузей ринкової спеціалізації та новітніх потреб провідних галузей виробництва та інфраструктури, в основі яких враховується природно-ресурсний та демографічний потенціал регіону.

Необхідною умовою ефективного розміщення виробництва в умовах ринкової економіки є *раціональний територіальний поділ праці* між регіонами і в межах їх територій. Маючи різні за обсягом та рівнем розвитку економічні, природно-ресурсні та історичні умови й особливості, кожен регіон може формувати свою ринкову спеціалізацію економіки завдяки економічним зв'язкам завойовувати ринки збуту. Територіальний розподіл праці та раціональна ринкова спеціалізація регіонів за організації ефективних економічних зв'язків між регіонами сприятимуть підвищенню рівня економічного розвитку, необхідному розширенню виробництва, підвищенню його ефективності.

~14

За умови забезпечення ефективного розвитку економіки в обстановці формування ринкових відносин обов'язково знаходить своє втілення одна з найважливіших закономірностей — *вирівнювання ступенів економічного і соціального розвитку регіонів*, яка є важливим чинником прискорення темпів розвитку не тільки відсталих територій, але й країни загалом.

Поряд із закономірностями розміщення продуктивних сил велике значення мають і принципи розміщення — конкретні прояви просторового розподілу виробництва за певний період економічного розвитку країни. Принципи розташування виробництва є основними, вихідними науковими положеннями, якими керується держава для здійснення своєї економічної політики. Правила розміщення продуктивних сил знаходить своє відображення і втілення на базі вивчення і використання досвіду і моделей розвитку ринкової економіки в окремих країнах. Нинішній рівень переходу до ринкових відносин дозволяє виділити в сучасному розміщенні продуктивних сил такі принципи:

- наближення виробництва до джерел сировини, палива, енергії, районів споживання;
- ¹; - першочергове освоєння і комплексне використання найефективніших видів природних ресурсів;
- оздоровлення екологічної ситуації, вжиття ефективних заходів для охорони природи і раціонального природокористування;
- використання економічних переваг міжнародного поділу праці, поновлення і розвиток економічних зв'язків із країнами близького й далекого зарубіжжя.

Наближення виробництва до джерел сировини, палива, енергії до районів споживання дозволяє розв'язати такі проблеми, як скорочення і ліквідація далеких, нераціональних перевезень, зниження витрат на всіх стадіях виробництва, підвищення економічної ефективності. Особливо важливе наближення енергомістких виробництв до джерел палива й енергії, наприклад, кольорової металургії (виробництва алюмінію, магнію) або галузей хімічної промисловості. До осередків сировини тяжіють матеріаломісткі виробництва — чорна металургія, важке машинобудування. Виробництво продукції галузей легкої та харчової промисловості приурочується до районів споживання, а наукомісткі І алузі зосереджуються в районах, забезпечених трудовими ресурсами.

Для успішного і, головне, швидкого просування країни шляхом ринкових реформ особливо важливе значення має принцип першо-

чергового освоєння і комплексного використання найефективніших видів природних ресурсів.

Однак поряд із максимально ефективним господарюванням, потрібно дотримуватися принципу оздоровлення екологічної ситуації, здійснення ефективних заходів з охорони природи і раціонального природокористування. В умовах ринку в процесі розміщення і розвитку продуктивних сил у регіонах особливо гостро постають питання вдосконалення управління природокористуванням. Аналіз вітчизняного і закордонного досвіду показує необхідність комплексного підходу до вирішення питань ресурсного забезпечення виробництва та охорони довкілля. Особливу увагу необхідно надавати боротьбі з економічною безвідповідальністю за збитки, завдані природному середовищу, за випуск екологічно шкідливої продукції, за розтрачування природних ресурсів через їхню низьку вартість у порівнянні зі світовими цінами. Для оздоровлення екологічної ситуації, досягнення ефективності природокористування є потреба у виробленні, прийнятті та дотриманні системи економічних регуляторів у цій сфері.

В умовах становлення і розвитку ринкових відносин особливого значення набуває принцип використання економічних переваг міжнародного поділу праці, поновлення і розвитку економічних зв'язків із країнами близького й далекого зарубіжжя. Особливої актуальності цей принцип набирає за врахування ступеня інтегрованості економік колишніх радянських республік. Саме тому великі надії покладаються на дво- та багатосторонні міждержавні угоди, які, ймовірно, спричинять новий поштовх для економіки країн. Неабияке значення відводиться таким формам економічного співробітництва із закордонними країнами, як сукупне фінансування і будівництво господарських об'єктів, створення спільних підприємств, співробітництво у фінансовій та банківській сферах, зовнішня торгівля тощо.

Наукова розробка принципів розміщення найперше вимагає глибокого вивчення об'єктивних закономірностей розміщення, а порід із цим і широкого вивчення різноманіття чинників розташування різних виробництв і різних умов їхнього поширення. Під чинниками розміщення прийнято розуміти сукупність різних просторових нерівнозначних умов і ресурсів, при використанні яких, на думку Є. Алаєва, досягаються кращі результати із точки зору вибраних критеріїв і визначеної мети для виробничих об'єктів, що розміщуються.

Чинники розміщення можна згрупувати за п'ятьма напрямками: природно-географічні, демографічні, техніко-економічні, соціально-

економічні та геополітичні. Докладне врахування, аналіз і оцінка їх є найважливішою частиною економічного обґрунтування розміщення підприємств.

Природно-географічні чинники охоплюють якісну та кількісну характеристики родовищ корисних копалин, енергетичних, водних, лісових, земельних ресурсів, природнокліматичні та природно-транспортні умови. Особливо важливий вплив цих факторів на розміщення галузе й видобувної промисловості, гідроенергетики, галузей промисловості, що переробляють сільськогосподарську продукцію. Кількісна та якісна характеристики корисних копалин, їх фізико-технічні властивості, характер залягання визначають розмір підприємств, методи видобутку і рівень техніко-економічних показників (собівартість, продуктивність праці, фондо- і капіталомісткість, рентабельність тощо). *Демографічні чинники*: чисельність населення та його розміщення, кількісна та якісна оцінки трудових ресурсів у розрізі областей і районів. Нерівномірність розселення населення зумовлює потребу розміщення промисловості відносно споживача готової продукції, а також оцінки мобільності населення для прогнозування його міграції з огляду перспектив розвитку економічних районів. Ефективне використання трудових ресурсів потребує розміщення виробництва у невеликих і середніх містах і обмеження нового будівництва — у великих. Демографічні фактори найбільше впливають на розміщення трудо- та наукомістких галузей промисловості (приладобудування, інструментальної, радіотехнічної, електронної, електротехнічної галузей тощо). Розміщення підприємств цих галузей здебільшого залежить від наявності кваліфікованих кадрів.

Техніко-економічні чинники: науково-технічний прогрес, транспортні умови, форми суспільної організації виробництва. Вирішальне значення має науково-технічний прогрес. Його прискорення послаблює вплив Природно-географічних і демографічних факторів. Впровадження результатів науково-технічного прогресу, особливо нових передових трудо- і ресурсозберігаючих технологій, знижує трудо-, матеріале-, фондо- і капіталомісткість, а це створює відносно однакові умови для прискореного розвитку продуктивних сил економічних районів, сприяє їхньому рівномірному розміщенню. Особливо велика роль у розташуванні виробництва належить хімізації, яка значно розширює можливості мшишення потреб підприємств у сировині та основних матеріалах, дає можливість економити натуральні види сировини, утилізувати відходи, • і отже, й поліпшити охорону навколишнього середовища.

Соціально-економічні чинники мають винятково велике значення в розміщенні виробництва. Вони повинні забезпечити подолання соціально-економічних відмінностей між селом і містом, промисловістю і сільським господарством, раціональну зайнятість населення, охорону природи, поліпшення умов праці і життя людей, розвиток освіти, охорони здоров'я, житлово-комунального господарства, сфери послуг.

Істотний вплив на характер розміщення промислового виробництва мають форми його суспільної організації — концентрація, спеціалізація, кооперування і комбінування. Вдосконалення цих форм зумовлює зростання потужності підприємств, розмірів сировинних і паливно-енергетичних баз в економічному районі. При вирішенні питань раціонального розміщення виробництва враховується і транспортний фактор: розвинена транспортна мережа в районі, відстані перевезень, нераціональні зустрічні транспортні потоки.

Натепер на розвиток і розміщення продуктивних сил України великий вплив матиме *геополітичний чинник*. Україна має дуже зручне географічне положення: приморське розташування; близькість до країн Центральної та Західної Європи і Близького Сходу; наявність розвинутої транспортної мережі міжнародного значення; сусідство з Росією, Польщею, Туреччиною, Білоруссю, Румунією, Молдовою, Словаччиною, Угорщиною.

З-поміж геополітичних ознак є наявність великої кількості росіян, більшість з яких розселена на відносно компактній території східних областей. Не можна не враховувати існування на півдні України Автономної Республіки Крим, а також великої кількості російськомовного населення в містах України й особливо в Причорноморському, Донецькому та Придніпровському економічних районах.

Геополітичний фактор відіграє важливу роль у формуванні зовнішньоекономічних зв'язків України з країнами Європи, Азії, країнами — членами СНД. Територія України використовується для транзитних перевезень, що забезпечує певні валютні надходження.

Із розвитком науки і техніки дія окремих чинників розміщення послаблюється. Одночасно посилюється дія інших факторів, тобто їх актуальність зростає. Так, упровадження трудозберігаючих технологій може послаблювати залежність окремих галузей промисловості від наявності деяких видів сировини. За сучасних умов зростає роль чинника часу, оскільки суспільству не байдуже, протягом якого періоду буде споруджений певний виробничий об'єкт. З одного боку, зволікання з будівництвом може дезорганізувати виробництво в інших га-

лузях, які орієнтуються на його продукцію. Звідси, суспільство має втрати матеріальні і моральні. З іншого боку, збільшення термінів будівництва означає омертвіння вкладених коштів, що зумовлює зростання вартості витрат на завершення спорудження об'єкта.

Позитивний вплив на поведінку іноземних інвесторів капіталу має політика уряду України в галузі міжнародних відносин, забезпечення рівних прав і обов'язків усіх громадян. Усе ж, економічна політика Росії щодо України потребує відповідних кроків до утвердження економічного суверенітету нашої держави. Це насамперед подальший розвиток власного паливно-енергетичного комплексу, розширення економічних відносин з іншими країнами з метою зведення до мінімуму сировинної залежності від Росії, створення нових галузей виробництва для забезпечення власних потреб у товарах широкого вжитку тощо. Для нормального функціонування багатьох підприємств важкої промисловості і, особливо, машинобудування в Україні вирішується складне завдання — створення багатьох виробництв, які б виготовляли комплектні деталі. Виконання цього завдання потребує відповідного обґрунтування розміщення нових виробництв, що може істотно змінити сучасний характер розміщення продуктивних сил в Україні.

1.4. Територіальна організація продуктивних сил і принципи управління господарством регіонів

Продуктивні сили розвиваються у часі та просторі. Конкретна форма просторового розвитку продуктивних сил виявляється в територіальній організації господарства, що є складним поліструктурним утворенням.

Суть і форми аналізу економічних структур регіону мають ґрунтуватися на суспільно-географічній суті господарства країни.

У літературі *господарство країни* визначається як сукупність галузей виробництва та праці, історично сформований комплекс галузей виробництва країни, що взаємопов'язані між собою поділом праці, як історично сформована у певних територіальних межах система суспільного відтворення. Проте ці визначення не охоплюють усіх сторін розширеного відтворення господарства, усіх його складових.

При суспільно-географічному вивченні господарства як системи розкривається багато ліній зв'язку з населенням та його розселенням, історією держави, природною основою виробництва. Отже, суспільне господарство у суспільно-географічному розумінні, якщо його

не зводити до сукупності видів і форм праці та її результатів, охоплює також природну основу виробництва, населення і розселення.

Структура господарства регіону може бути галузевою, функціональною, територіальною й управлінською.

Галузева структура відображає внутрішньорайонний суспільний поділ праці між галузями і виробництвами. Для її аналізу, поряд із системою традиційних показників, можна використовувати міжгалузевий баланс виробництва і розподілу продукції, для прогнозування — динамічну модель міжгалузевого балансу з елементами оптимізації.

Функціональна структура галузей передбачає розчленування за їхніми функціями у міжрайонному та внутрішньорайонному суспільному поділі праці. Отже, потрібно розрізняти міжрайонні та внутрішньорайонні функції галузей. Охоплювати всі функції галузей однією схемою, як це часто роблять, методологічно недоцільно, оскільки в ній змішуються різні ознаки.

Необхідно застосовувати кілька схем групування галузей:

- за роллю у міжрайонному поділі, що передбачає використання коефіцієнтів спеціалізації з метою поділу на галузі спеціалізації та галузі, які доповнюють господарський комплекс району;
- за послідовністю стадій технологічного процесу — галузі та виробництва, які видобувають паливо, сировину та виробляють енергію;
- за характером продукції, що виробляється, — галузі, які випускають напівфабрикати, а також товари загальнопромислового призначення та ті, що здійснюють випуск готових виробів.

Територіальна структура господарства регіону відтворює внутрішні територіальні пропорції та особливості внутрішньорайонної територіальної організації виробництва або розселення. Вона формується під впливом регіональної політики. Остання має відображення у формах різного територіального поєднання виробництв. Раціональна територіальна структура сприяє правильному розв'язанню таких важливих проблем, як спеціалізація та комплексний розвиток галузей окремої території, установа доцільних територіальних пропорцій, міжгалузевих зв'язків, раціональне використання природних та економічних ресурсів, формування системи розселення, розвиток малих і середніх міст, стримування надмірного зростання великих міст тощо.

Обґрунтування розумної структури господарства, яка б поєднувала комплексність зі спеціалізацією місцевого господарства, актуальне завдання регіонального розвитку. Значення його зростає у зв'язку з тим, що наступні зміни в господарському механізмі супроводжувати-

муться реструктуризацією всієї економіки регіонів. Змінюватимуться пріоритети у розвитку галузей і сфер, критерії оптимальності у визначенні ступеня концентрації та спеціалізації виробництва. Гармонізація нової структури господарства відповідно до соціально-економічних цілей забезпечення розширеного відтворення середовища життєдіяльності населення регіонів буде вигідною і для країни загалом.

Управлінська структура господарства передбачає найперше керування галузевим, функціональним і територіальним розвитком продуктивних сил. Під керуванням, в основному, мається на увазі планування, як система заходів, що враховує закономірності, тенденції соціального і науково-технічного прогресу, зміни структури і пропозицій, об'єктивні залежності та причинно-наслідкові зв'язки у суспільному господарстві. У більшості країн управлінська структура має триланкову систему, вершину якої утворюють центральні органи управління, яким підпорядковуються регіональні та локальні територіальні структури.

Принципи управління господарством регіонів ґрунтуються на науковому пізнанні об'єктивних закономірностей управління загалом. Провідна риса останніх полягає в існуванні, незалежно від свідомості людини, об'єктивно необхідних взаємозв'язків у регіональному соціально-економічному розвитку. Саме на підставі пізнання об'єктивних закономірностей регіонального розвитку господарства наука розробляє основи політики регіонального розвитку країни, керування яким проявляється в реалізації його організаційних та методичних принципів.

1. *Принцип історизму.* Він має універсальне методологічне значення, дає змогу об'єктивно оцінити відносну цілісність, завершеність того чи іншого етапу економічного та соціального розвитку регіонів країни.

2. *Принцип єдності регіональної політики суспільства та господарського будівництва.* Орієнтує на комплексний підхід до врахування природно-господарських особливостей кожного регіону, завдань його економічного та соціального розвитку. Передбачає поєднання економічних методів управління та місцевої ініціативи, відповідальність місцевих органів управління за комплексний розвиток відповідних регіонів.

3. *Принцип комплексності.* Відображає об'єктивні процеси суспільного поділу праці та регіональної інтеграції виробництва, орієнтує на забезпечення комплексно-пропорційного розвитку господарства регіонів. Комплексність спрямована на піднесення суспільного виробництва на якісно новий ступінь, посилення соціальної спрямованості його розвитку, забезпечення повної збалансованості виробничих ресурсів із

ТІ

потребами господарського комплексу, істотне підвищення продуктивності праці, задоволення на цій основі потреб виробництва і населення.

4. *Принцип природно-господарської збалансованості та оптимальності.* Означає дотримання обгрунтованої економічної відповідності між нарощуванням виробничого потенціалу галузей господарства країни та розробкою і реалізацією заходів щодо охорони природного середовища. Він орієнтує на забезпечення найраціональнішого регіонального розвитку з використанням прогресивних норм і нормативів, диференційованих за районами.

5. *Принцип пріоритетності.* Сприяє ранжуванню цілей і завдань соціально-економічного розвитку регіону відповідно до просторової стратегії його комплексного розвитку та реальних виробничо-економічних і ресурсних можливостей. Цей принцип орієнтує на дотримання соціальної спрямованості використання рекреаційних, матеріальних і фінансових ресурсів, а також засобів подальшого розвитку соціальної інфраструктури.

6. *Принцип варіантності.* Передбачає необхідність вибору шляхів досягнення цілей і розв'язання завдань управління регіональним розвитком, певні зрушення у галузевій і територіальній структурах господарства регіону, використання його природних та економічних ресурсів. Варіанти регіонального розвитку складаються на основі альтернативності проєктованих темпів і пропорцій розвитку галузей, гіпотез інвестиційної політики, технічних і технологічних рішень в організації виробничих процесів, зміну забезпеченні сировиною, матеріалами, комплектуючими виробами, паливно-енергетичними, трудовими ресурсами.

7. *Принцип узгодження інтересів місцевих органів управління з комплексним розвитком регіону з госпрозрахунковими інтересами підприємств на основі єдиної відомчо-територіальної системи стимулювання і відповідальності.* Передбачає взаємну економічну відповідальність і взаємні зобов'язання щодо комплексного розвитку та функціонування адміністративно-територіальної одиниці.

8. *Принцип пропорційності забезпечення фінансовими ресурсами за рівнями адміністративно-територіальної ієрархії та розширення фінансово-економічної самостійності територіальних одиниць нижнього рівня.* Ґрунтується на поєднанні територіального бюджету з позабюджетними фондами комплексного розвитку, що формуються за рахунок діяльності підприємств і коштів населення.

РОЗДІЛ 2. Історико-географічні аспекти розвитку та розміщення продуктивних сил в Україні

2.1. Доба привласнюючого господарства

2.1.1. Господарський розвиток території України за палеоліту

Терени України відносяться до земель, які почали заселятися ще від часів кам'яної доби (палеоліту), тривалість якої у межах 3 млн. — 10 тис. р. тому назад. Саме від тих пір можна вести мову про початок господарського розвитку нашої Батьківщини. Загалом палеоліт поділяють на ранній (3 млн. — 40/33 тис. р. тому) і пізній (40/33 — 10 тис. р. тому) періоди. В той же час, у межах раннього палеоліту стратифікується ще середній палеоліт, що вкладається між 150-40/30 тис. р. тому.

Палеоліт почався з виникнення найдавнішої людини та найдавніших знарядь праці. Протягом раннього палеоліту людина пройшла шлях від зародження її як біологічного виду до сучасного фізичного типу. Рівнобіжне з розвитком фізичного типу людини вдосконалювалися її знаряддя праці, що мали вигляд відщепів, сколів, чоперів (галька з однорічним оббиванням), нуклеусів (камені, з яких збивали відщепи) тощо, їх використовували для обробки шкур забитих звірів.

Для *мустьєрської доби* (середній палеоліт) характерне подальше удосконалення знарядь праці, техніка виготовлення яких змінюється: від нуклеусів почали відбивати один-два відколи не рівнобіжними ударами, а радіальними — від країв до центру. З'являються знаряддя призначені для обробки дерева, проступають ознаки виробничої спеціалізації у вигляді стоянок-майстерень.

Характерною рисою мустьє стала поява довгочасних жител (очевидно, в районах значного похолодання), їх творцями були люди нового фізичного типу — *неандертальці* (*палеантропи*), які за своїм розвитком стояли вище попередників-архантропів, що, звичайно, позначилося і на вищому рівні матеріальної культури цього часу.

Із мустьєрських пам'яток походять найдавніші для України кістки нпольованих тварин (сайгака, бика, оленя — велетенського та благородного, коня, віслюка, барана, вовка, борсука, слона, мамонта, шерстистого носорога, ведмедя, цапа), а також птахів. Також уперше саме

на мустьєрських стоянках простежені рештки вогнищ, попелу та деревного вугілля. Це дозволяє припустити, що людина навчилася видобувати вогонь в епоху середнього або пізнього палеоліту.

Пізньопалеолітичний етап у розвитку господарства пов'язаний із вищим рівнем фізичного типу людини — стадії неоантропів, або кроманьйонців, викопних розумних людей. За своєю фізичною будовою вони нічим істотним не відрізнялися від сучасної людини. У цей час зростає кількість типів знарядь, яка досягає 100. Великого значення набуло використання кістки і рога, почали вживатися перші знаряддя із вкладишами (так звані складні знаряддя). Тоді ж, очевидно, була винайдена списометалка.

Збільшення й урізноманітнення знарядь із кременю, кістки і рога вказувало на зростання ефективності полювання, що стало головним видом господарської діяльності кроманьйонців. Причому, основним заняттям палеолітичного населення було колективне загінне полювання, коли тварину намагалися загнати до ями, болота, урвища й там забити. Тоді полювали на крупних звірів — мамонтів, носорогів, лосів, зубрів, коней, північних і благородних оленів тощо. У цей же час людина починає полювати і на птахів: тетеруків, качок, куріпок, гусей тощо. Риболовля стає наприкінці пізнього палеоліту одним із видів господарства. Пізньопалеолітична людина ловила щуку, лосося, плотву, сома, ляща тощо. У Пізньопалеолітичний час виникло й збиральництво, як рослинне (злаки, їстівне коріння), так і річкове (мушлі моллюсків).

Означені факти засвідчують не лише подальшу спеціалізацію господарства, а й кризу палеолітичного полювання. Новою рисою пізньопалеолітичної доби стало й виникнення господарсько-побутових комплексів, що склалися зі стоянок (на них розташовувалися житла), іноді — кількох заглиблених у ґрунт ділянок, де обробляли кремій, кістку, ріг, а також із ям-сховищ і вогнищ за межами жител. Залежно від умов місцевості житла розташовувалися або в ряд, або колом. У центрі комплексу зводили довгочасне житло або якусь іншу спеціальну споруду, що, ймовірно, слугувала для релігійних церемоній.

У пізньому палеоліті, очевидно, пройшов розподіл праці за статтю і віком. Чоловіки займалися переважно полюванням, а жінки — збиральництвом, вони ж вели й домашнє господарство.

2.1.2 Зміна господарської спеціалізації населення України доби мезоліту

Наступна епоха за палеолітом — *доба мезоліту* (середнього кам'яного віку), що у межах Східної Європи датується IX-УІ тис. до н.е. За

традиційною схемою, мезоліт - це епоха кам'яного віку, що утвердилася з початком сучасних післяльодовикових природно-кліматичних умов голоцену і стратифікується на ранній, або, власне, мезоліт та на пізній, або протонеоліт.

На початку мезоліту відбулося потепління, яке призвело до вимирання великих звірів, що стало причиною кризи післяпалеолітичного полювання, яке мало характер спеціалізованого і проводилося на великих табунних ссавців (мамонта, бізона, північного оленя, сайгака).

Мисливство мезоліту стає неспеціалізованим, диференційованішим і спрямовується на тварин степової, лісової і тундрової зон, для здобування яких, швидких і полохливих тварин і птахів, особливо на відкритій місцевості, стали необхідними нові способи полювання (полювання підкрадуванням) та нове мисливське спорядження. Тому саме в цей час винаходять лук і стріли з суцільними і складними наконечниками. Отже, полювання стає індивідуальним. Такому способу мисливства сприяло й приручення вовчент (наприкінці пізнього палеоліту — в ранньому мезоліті), що призвело до появи перших одомашнених тварин - мисливських собак, їх використовували, зокрема при облавному полюванні на звірів (що заступило загінне полювання епохи палеоліту), а також при полюванні на птахів. Можливо, собаками спершу й харчувалися. Згодом за їхньою допомогою почалося приручення інших тварин. Так чи інакше, полювання у цей час залишалось основним видом здобування їжі (0,3 кг м'яса за добу), тому мисливство у мезоліті стає провідним господарським заняттям племен території сучасної України.

Загальний рівень підґрунтових вод і водойм у мезоліті був дещо вищим за теперішній, до чого призвело танення льодовика. Велика кількість місцевостей, особливо на початку мезоліту, мала вигляд не земної, а водної поверхні з численними островами. Такі величезні обшири досить теплої води стали чудовим життєвим середовищем для багатьох видів птахів, риб, раків, молюсків. Тому, другим заняттям, за своїм значенням для людей, стала риболовля. Спочатку вона була, ймовірно, варіантом полювання (зі списом, гарпуном, луком), однак, уже наприкінці мезоліту починають ловити рибу вудкою. Можливо, це засвідчило виникнення нового заняття, як особливого промислу, і водночас відбило зростання його ролі у житті тогочасного населення. До цього заняття, ймовірно, залучалися жінки і діти. Не виключено, що тоді ж з'явилися й перші плетені сіті й тенета (на птахів і на рибу).

У мезоліті, поряд із полюванням і рибальством, існували значні можливості для розвитку рослинного збиральництва, яке належало до

привласнюючих видів господарства. Наприкінці мезоліту, коли закінчувався черговий період похолодання і настало кореальне потепління, важливого значення набуло річкове збиральництво — виловлювання раків, мушлі молюсків. Загалом розвиток річкового збиральництва, рибальства вудкою, полювання на птахів засвідчив виникнення, а в пізньому мезоліті — й утвердження кризи мезолітичного господарства. Одним зі шляхів виходу з цієї кризи став пошук помічників людини, тому, як уже зазначалося вище, було приручено собаку.

У мезолітичний час уся територія нинішньої України була не просто заселеною, а й поділеною людськими колективами. Проте відсутність можливості переселення на нові землі спонукала їх максимально пристосовуватися до конкретних умов свого місця проживання. Всі люди були первісними "комплексними" мисливцями та збирачами, одні — рухливими, інші — відносно осілими. Загалом, значна частина мезолітичних колективів не проживала тривалий час на одному місці, бо пересувалася слідом за стадами звірів. Тільки наприкінці мезоліту у зв'язку зі зміною господарства (ймовірно, зі зростанням ролі рибальства та обмеженням кочового полювання) і суспільних відносин спосіб життя людей набув осілих форм. Вони споруджували собі житла, а в гірських районах використовували й скельні навіси, гроти та печери. Житла виглядали як укриті очеретом курені з жердин або як наземні чи заглиблені в ґрунт будівлі з прямовисними опорними стовпами, між якими впліталися стіни з верболозу (потім їх обмащували глиною). Більшість жител мала округлу або овальну в плані форму.

В умовах розвитку рибальства та полювання на птахів, відносно рухливого способу життя, концентрації поселень поблизу водойм, наявності великих водних обширів виник найдавніший транспорт — водний. Спершу плавали на окремих колодах, потім — на плотах зі зв'язаних колод і, нарешті, на човнах, видовбаних зі стовбурів дерев. Можливо, поширенню цих примітивних транспортних засобів сприяло й зародження обміну природними багатствами між окремими районами.

На зміну мезоліту прийшов *протонеоліт* — епоха кам'яного віку між мезолітом і неолітом. У протонеоліті на території Східної Європи розпочалася докорінна зміна господарської діяльності людини. Вона від привласнюючого переходить до відтворюючого господарства, що почалося, найімовірніше, з *тваринництва*. Першими прирученими тваринами можна вважати бика і свиню (з місцевих тура та дикої свині). Поява свійських тварин на території України була результатом контактів її стародавнього населення з Малою Азією та Балканами (в т.ч.

Тб

й Подунав'ям). У протонеоліті в Україні зародилося, ймовірно, й землеробство, бо кліматичні умови дозволяли проростати диким злакам, зокрема пшениці.

2.2. Виникнення і розвиток відтворювального господарства

2.2.1. Територія України та її населення в неоліті

Неоліт (нова кам'яна доба) — остання епоха кам'яного віку. Більшість учених схиляються до того, що його початок належить вестити від середини VI тис. до н.е., а закінчення припадає на другу половину III тис. до н.е. Неоліт ще ділять на два періоди: ранній, який охоплює відтинок часу від середини VI тис. до н.е. до початку IV тис. до н.е., і пізній період, або енеоліт(мідно-кам'яна доба), до якого відноситься час від IV тис. до першої половини III тис. до н.е.

Неолітичне населення України перейшло від привласнюючи видів господарства до відтворюючих, що послугувало утвердженню різних галузей останнього. Цьому сприяли також широко розповсюджені лесові ґрунти і м'який клімат того часу, коли пересічні річні температури досягали максимальних значень. Родючий лесовий ґрунт, завдяки великому вмісту солей, був доступний для обробки примітивними знаряддями ранніх землеробів. Саме цим і пояснюється поширення землеробського населення у районах лесових ґрунтів, хоча заселялися й території із суглинистими та важкими глинистими ґрунтами. Крім того, тісно пов'язані між собою землеробство і тваринництво розвивалися на ґрунтах родючих річкових наносів, які, утворившись у заплавах південної та західної частини України, вийшли на поверхню після пониження протонеолітичного рівня вод і поновлювалися щорічними весняними повеннями.

Отже, сприятливі природні (кліматичні, рослинні та ґрунтові) умови атлантичного періоду стали основою здійснення так званої "неолітичної революції", коли були приручені всі основні види домашніх тварин і виникло землеробство. В неоліті відбувся, як прийнято вважати, "демографічний вибух": населення земної кулі зросло протягом того періоду від 5 до 80 млн. осіб. Значна частина їх перейшла на осілий спосіб життя; збільшилося число і розмір поселень.

Вважається також, що перехід до нових форм господарства був зумовлений і недостатньою продуктивністю полювання, рибальства і збиральництва. Все ж на переважній частині території Східної Європи привласнюючи форми господарства продовжували відігравати дуже

важливу роль, а нерідко були основними в житті населення. Зокрема, це стосується півночі України, де у неоліті умови сприяли розвитку мисливства і рибальства. І тільки в південних та в частині західних племен України існувало відтворююче господарство, хоча й відіграло при цьому допоміжну роль (оформившись у певні галузі) за панування в них привласнюючого господарства.

Так чи інакше, протягом неоліту на території України сформувалося стадо свійський тварин у складі великої, дрібної рогатої худоби та свині. Вирощувалися кілька видів пшениці, а також ячмінь. Земля оброблялася мотиками (виготовленими переважно з кістки й рогу); зерно подрібнювалося кам'яними зернотерками.

Період неоліту став часом істотної зміни знарядь. Удосконалилися лук і стріли, визначилася їхня диференціація стосовно окремих видів дичини. З'явилися справжні кам'яні сокири, які застосовувалися й для вирубування чагарника (а можливо, й лісу) в заплавах під ділянки для зернових культур. Остаточо завершилося формування техніки обробки каменю, в тому числі й кременю. Правда, до кінця неоліту запаси високоякісного кременю, який до цього збирали на поверхні землі, виснажилися. Виникаюча перша серйозна сировинна криза призвела до появи кремневидобувних шахт.

Однією з найважливіших рис неоліту, притаманною всім культурам, було виробництво *керамічного посуду* (перед тим на території України користувалися посудом, вирізаним із дерева або м'яких порід каменю, а ще раніше як посуд уживалися черепи тварин, людей, панцирі черепах). Кераміка стала новим штучним продуктом, адже вона виготовлялася з тістоподібної суміші глини, піску, товченої черепашки, стеблин рослин тощо. З цього "тіста" можна було виліплювати досить великий посуд, зокрема гостродонний: таку посудину легко було встановлювати між камінням або в пісок, а навколо розпалювати вогонь і варити їжу.

Новим видом виробництва стало *прядіння*. Для одержання ниток спочатку використовували волокно диких рослин, а згодом, із розвитком тваринництва, — й вовну. Прядіння спонукало до винайдення першого маленького колеса (яке стало, можливо, прообразом колеса у транспорті) — прясла, що слугувало за маховичок і важок для веретена. Разом із прядінням виникло ткацтво, в результаті чого було створено ще один штучний продукт — тканину. Тривалий час ткацтво розвивалося без спеціального верстата, лишаячись, по суті, плетінням, однак у неоліті в Північному Причорномор'ї з'явився, очевидно, й перший примітивний ткацький верстат.

Поява керамічного посуду й тканини засвідчила не лише безумовний прогрес у житті тогочасного населення, а й кризу неолітичного господарства. Досить трудомікі у виготовленні, але великі за розмірами посудини не набули б значного поширення без нагальної потреби тривалого зберігання такої їжі, яку не можна було в будь-який момент узяти від природи, тобто продуктів збиральництва та землеробства. Посуд використовували для зберігання й тваринної їжі: полювання стало вже надто важкою й до того ж не завжди успішною справою. Навіть у тому разі, коли зберігалися продукти, вироблені зі свійських тварин, це все одно свідчило про дальшу кризу збиральництва (а в результаті цього — утворення землеробства) та мисливства (й перемогу тваринництва). З послабленням ролі полювання пов'язаний і розвиток ткацтва: нитка стала заміником жили або ремінця, а тканина — шкури, з якої раніше виготовляли одяг, підстилки, лантухи тощо, тобто тієї сировини, яку до цього постачало мисливство. Рибальство, землеробство, тваринництво, ткацтво, виготовлення керамічного посуду прискорили перехід до осілого способу життя.

Подальшого розвитку набув *водний транспорт*. Човни зі стовбурів дерева стали, очевидно, звичайним явищем. Вже тоді, в умовах зростаючого попиту на найважливіші види сировини, які нерідко зустрічалися тільки на певній місцевості, поглиблення нерівномірності розвитку й спеціалізації окремих районів, а також розширення обміну між ними, засоби пересування водою стали найкращим, а часто і єдиним способом зв'язку й перевезення вантажів між різними групами населення. Окрім того, ці засоби становили собою найважливішу передумову обміну досвідом.

Тоді ж виник і наземний транспорт — лижі, а також сани та волокуша (в них, можливо, запрягали й биків). Саме з цієї епохи худоба стає не лише джерелом м'яса, кістки, рога, вовни, а й тяговою силою.

2.2.2. Загальна характеристика господарства України мідної доби

Мідний, або мідно-кам'яний вік, або халколіт, або енеоліт — перший із двох віків палеометалу. За час мідного віку людство пройшло три основні стадії обробки міді: холодне кування міді, яка могла сприйматися як варіант м'якого каменю; відпал, гаряче кування; плавлення та ливарство. Наприкінці мідного віку навчилися не тільки плавити мідь, а й додавати до неї миш'як, а потім олово для одержання бронзи.

Експериментальне доведено, що працювати мідними знаряддями зручніше та якісніше, ніж кам'яними. Одним і тим же знаряддям із міді можна було виконувати кілька операцій, тоді як кам'яні найчас-

тіше були суворо диференційовані за окремими видами робіт. Тому поширення мідних виробів поклато край подальшій диференціації кам'яних знарядь. Величезне значення мало відкриття ливарства, що дозволило досить легко тиражувати в будь-якій кількості однакові чи майже однакові вироби. Проте за деякими своїми властивостями мідні знаряддя поступалися кам'яним, до того ж поклади мідної руди, придатні для розробки в давнину, в Україні відомі лише в деяких місцевостях (наприклад, у Донбасі). Тому переважно імпорتنі мідні й бронзові знаряддя так і не змогли повністю замінити кам'яні.

Рубежем між неолітом і мідним віком повинно бути утвердження провідної ролі відтворюючого господарства, що для України проступило у пануванні землеробства як провідної форми господарської діяльності енеолітичної людини. Землеробсько-тваринницьке населення мідного віку швидко розвивалося в умовах родючих лесових і глинистих ґрунтів основної частини Правобережжя України, поширившись за межі заплав. На відміну від передньо- й середньоазійського землеробства, заснованого на зрошуванні (спочатку природному — лиманному, а потім і на штучному), північно-причорноморське землеробство мідного віку було вирубним. Мотичне землеробство домінувало в Лісостепу Правобережжя, згодом воно переросло в орне. Вже в трипільській культурі відоме рало, що застосовувалося спочатку, ймовірно, як допоміжне знаряддя після первісної обробки землі мотиками. Почали вирощувати майже всі ті зернові та садово-городні культури, що й по сьогодні культивуються в Україні. Було повністю сформоване властиве їй стадо свійських тварин (включаючи й коня). Особливо великого значення набуло використання великої рогатої худоби, зокрема як тяглової сили: бик тягнув рала, волокуші, сани. Тоді вже існував віз із суцільними без шпичь колесами, які міг тягти лише бик. Поява воза дозволила перевозити великі вантажі на далекі відстані, сприяла налагодженню постійних контактів між віддаленими районами, а також масовому розселенню людей. Вважається, що саме в мідному віці у харчовому асортименті з'явилися (на рівні з традиційним м'ясом) молочні продукти.

У мідному віці поглибилася спеціалізація господарства окремих районів. У межах ще сільського господарства виникло громадське ремесло (металообробне, гончарне). Сформувалися навіть його центри, найдавніші серед яких простежені в трипільських племен. Руду плавили в ямах і печах.

Значно посилювався обмін між племенами та районами ближніх і віддалених територій. Обмін мав організований характер: склалися

To

зони економічних зв'язків, а, також, очевидно, загальноприйнятї транспортні шляхи. На території України обмін у цей час мав, найімовірніше, натуральний характер і здійснювався представниками окремих колективів. Однак рівень його, на думку М.Чмихова, був досить високим, бо з мідного віку на території України поширилися й предмети, пристосовані, мабуть, для облікових операцій: на трипільських пам'ятках виявлені глиняні конуси, кульки, півсфери, циліндри. Порівнюючи ці вироби з аналогічними близькосхідними предметами, М.Відейко припускає, що це були знаки чисел.

Характерною рисою мідного віку стало поліпшення умов побуту. За рештками глиняних жител ("майданчиків") простежені сталі риси планування, виявлені місця громадського користування. В цей час були винайдені піч, стіл, удосконалені житла (деякі з них мали, очевидно, два поверхи).

Вищою формою зближення населення тоді були культурно-історичні області, в межах яких, на відміну від областей доби неоліту, виразніше простежуються окремі культури. Найбільшою з них була трипільська.

2.2.3. Господарство племен України під час бронзової доби

Доба бронзи на сучасній території України відповідає великим і важливим змінам у господарському, культурному і соціальному житті племен, що заселяли її. В Україні, як і на території всієї Східної Європи, вона тривала приблизно тисячу років — від перших століть II тис. до н.е. до початку I тис. до н.е.

Перші металеві вироби на територію України потрапили з Балкан, Прикарпаття і Кавказу. Ці потужні металургійні центри зберігали своє значення упродовж усього бронзового віку. Звідти надходила не тільки сировина у вигляді мідної руди, але й готові бронзові вироби. Розвиток місцевого бронзолivarного виробництва відбувається, в основному, у пізній період доби бронзи.

Для території України можна виділити три періоди доби бронзи: ранній, середній і пізній. Вони датуються так: ранній — ХУІІІ-ХУІ ст. до н.е., середній — ХУ-ХІІ ст. до н.е., пізній — ХІ-ІХ/УІІІ ст. до н.е.

Перехід до цієї епохи пов'язаний із різкою зміною екологічної ситуації, що призвело, на думку П.Долуханова, до занепаду землеробських культур (у тому числі й трипільської) та поширення культур, господарство котрих базувалося на тваринництві. Адаптацією до нових природнокліматичних умов стало зростання ролі ремесла (насамперед, металургії) й торгівлі. Посилилася й соціальна стратифікація, по-

ТІ

чали зникати великі поселення й "протоміста". Із початком бронзового віку зміцнилися міжнародні зв'язки, істотно змінилася етнічна ситуація (зокрема, за М.Мерпертом, навколо Чорного моря склалася т.зв. циркумпонтійська зона індоєвропейських народів).

Однією з найяскравіших особливостей доби бронзи на території України було те, що на впродовж її існування добування каменю і виготовлення із нього різних виробів у господарстві племен посідало надзвичайно високе місце. Це визначалося двома причинами: значною обмінною вартістю металу і наявністю у багатьох районах Північної України невичерпних запасів добірного кременю, технічні властивості якого дуже великі. Гірські виробки і розташовані поблизу них майстерні з первинної обробки кременю віднайдені на території Західної Волині, на Сіверському Дінці, Середній Десні.

Процес оволодіння відтворюючими формами господарства — землеробства і тваринництва, який розпочався в Україні ще в неоліті і тривав у енеоліті, досяг за доби бронзи найбільшої інтенсивності. Освоєння досконаліших знарядь, виготовлених із бронзи (сокири, мотики, кельти) значно сприяло розвитку землеробства і удосконаленню його форм. У бронзовому віці уже було відоме орне землеробство і використовувалася тяглова сила тварин (про це є матеріальні свідчення малюнків плуга та биків у ярмі). Отже, якщо існування орного землеробства у Лісостеповій і Степовій Україні у давніші епохи не викликало сумнів, то дані свідчення дозволяють долучити Північну Україну до району, для якого є ґрунтовні підстави віднести поширення орного землеробства на початок II тис. до н.е. На просторах, зайнятих порівняно важкими лесоподібними суглинками, застосовувалась, очевидно, перелогова система, що пов'язано із появою найдавніших рал і металевих знарядь.

Лісостеп України в природному відношенні — один із найсприятливіших для сільського господарства районів Східної Європи. Найбільшого розвитку землеробство досягає тут у середній та пізній періоди доби бронзи. Населення у цей час вирощувало декілька сортів пшениці, просо, ячмінь, льон, коноплі, горох, чечевицю. Очевидно, тоді ж починає розвиватися садівництво (вишня, сливи) і городництво (ріпа, цибуля, часник, мак).

Безумовно, для Лісостепу землеробство було основою господарства. У степових же районах України провідним було скотарство. В ранній період бронзової доби були відомі вже всі основні види домашніх тварин, однак, на всій території України переважала велика

рогата худоба. В середній період доби бронзи кількість дрібної рогатої худоби зростає, а наприкінці бронзової доби овець і кіз розводять уже повсюдно. А в таких районах, як Середнє Придністров'я, дрібна рогата худоба відіграла тоді значну, якщо не домінуючу, роль, що пов'язано, очевидно, з розвитком землеробства і знищенням лісів.

У зоні широколистяних лісів, переважно дубових, і в Поліссі у великій кількості розводили свиней. Коней навіть у пізній період доби бронзи було дуже мало, тому в господарстві цих районів вони не відігравали помітної ролі. Найдавніше використання запряжного коня в Північній Україні відноситься до середини II тис. до н.е.

Основною формою тваринницького господарства для України, навіть і в степових районах, було осіле, придомне тваринництво. Однак мали місце сезонні пересування, деколи на дуже великі відстані. Загалом тваринництво відіграло важливу роль у господарстві племен бронзової доби всієї України, а в степових і поліських районах, ймовірно, визначало характер усієї економіки.

Мали місце зміни і в общинному ремеслі у племен України. Так, уже в ранній період доби бронзи існували майстри з виготовлення кам'яних, кістяних і металічних виробів. Для середини II тис. до н.е. можна вести мову (принаймні, стосовно племен зрубної культури) щодо відокремленості професіоналів-металургів. На Волині для доби бронзи можна констатувати існування кременевидобутку та кременеобробного общинного ремесла.

Отже, основними господарськими рисами бронзової доби Східної Європи (в т.ч. й України) можна вважати: переважно тваринницький приселищний напрям господарства; відсутність великих поселень, оточених оборонними спорудами; вироби з міді та бронзи, розвиток бронзоліварного ремесла.

2.3. Відокремлення ремесла від сільського господарства

2.3.1. Загальна характеристика господарського розвитку України у ранню залізну добу

Формально прийнятими хронологічними рамками раннього залізного віку у Східній Європі вважається поширення залізних предметів (прикраси, зброя, знаряддя праці) з початку I тис. до н.е. до середньовіччя (як правило, до 375 р. — року розгрому готського союзу у Північному Причорномор'ї гуннами). За формальними ознаками "залізний вік" триває до нашого часу.

Широке застосування заліза у виробництві стало можливим лише після того, як його почали видобувати з руди. Це, як вважають дослідники, відбулося найімовірніше на території Передньої Азії. Україна, займаючи частину Східної Європи, була розташована найближче до анатолійського центру чорної металургії, а сухопутні та морські комунікації відкривали можливість безпосередніх контактів із розвинутими державами Малої Азії та Східного Середземномор'я.

Початок залізного віку на території України, як і на сусідніх територіях Європи та Азії, пов'язаний із величезними технічними та господарськими досягненнями. Населення пізнього бронзового віку України досконало освоїло техніку лиття із бронзи не тільки в глиняних ливарних формах, але й у талькових кам'яних матрицях, які дозволяли вилити серійну продукцію по 200-300 штук одного й того ж виробу. Та для забезпечення населення необхідною кількістю предметів виробництва, зброї, прикрас потрібно було багато металу (міді та олова). На жаль, на території України, як і в багатьох інших країнах запасти сировини для бронзового виробництва були обмежені. Використовувалися, насамперед, мідянисті піщаники Донбасу, можливо, руди Криворізького регіону та Придністров'я. Головними постачальниками металу у вигляді круглих зливків та бракованих або вже поламаних виробів були металурги з території Балкано-Прикарпаття, Волго-Приуралля та Кавказу. Інтенсивна розробка покладів міді наприкінці бронзового віку та неефективність видобування глибоких її залягань призвели до кризи бронзоливарного виробництва. Так чи інакше, розвиток бронзоливарної металургії наприкінці бронзового віку став необхідним етапом для переходу до розвитку чорної металургії. Майстри-бронзоліварники професійно освоїли всі технології, пов'язані з металургією, тому в надрах пізньобронзоліварного віку виник прошарок професійних металургів, були винайдені необхідні компоненти для підтримання високих температур (деревне вугілля).

Залізо — найпоширеніший у світі метал, і його пізнє освоєння людиною пояснюється лише тим, що воно у чистому вигляді не зустрічається. Крім того, чисте залізо дуже м'яке і потребує для виготовлення твердих знарядь і зброї вуглецювання. У старовину залізо добувалось із озерних, болотних покладів бурих залізників. Для стародавніх майстрів отримання рідкого заліза було пов'язане з великими труднощами, бо для цього потрібна дуже висока температура (до 1528°). Лише при температурі 1100-1350° досягався тістоподібний стан заліза за допомогою сиродутного процесу, під час якого відбувалося відновлення

Т4

залізної руди вуглицем. Це робилося у спеціальних печах із обов'язковим застосуванням ковальських міхів для інтенсивної подачі повітря. Після завершення процесу плавки на дні печі утворювалася криця-шматок дуже шпаристого тістоподібного заліза вагою від 1 до 8 кг, яке потім довго відковували, намагаючись ущільнити та видавити з нього жужелицю. І хоча кричне залізо було дуже м'яке, стародавні майстри ще в далеку давнину винайшли спосіб його гартування шляхом цементації та вуглецювання.

На думку вчених, перехід із раннього залізного віку на території України був зумовлений також різкою зміною клімату у бік збільшення його посушливості. Особливо критична ситуація склалася у Степу, де стало неможливо займатися землеробством, а тваринництво могло існувати лише як кочове.

Крім того, в Україні відчувався брак привізних мідної руди та бронзових виробів, що спонукало розвиток місцевого залізрудного виробництва.

Ознаки раннього залізного віку з'явилися з утвердженням нової економічної ситуації: коли приселищне тваринництво у Лісостепу та Поліссі перетворилося на придомне і виникло стійлове утримання худоби, а в Степу — кочове скотарство. Домінуючою галуззю Лісостепу та Полісся стало орне землеробство, що базувалося на залізних знаряддях (сокира, рало). Саме тоді зросла продуктивність сільського господарства і з'явилися значні надлишки продуктів, відбувалося їх нагромадження. Утвердилися не лише соціальна, а й майнова нерівність.

Відбувся новий суспільний поділ праці: громадське ремесло відокремилось від сільського господарства і стало самостійним видом господарської діяльності із власними галузями (насамперед, бронзоливарним і залізрудним виробництвом). Це було викликано необхідністю займатися даними видами ремесел протягом усього року (або більшої його частини), повністю звільнившись від сільськогосподарських робіт, масовим попитом на вироби із бронзи та заліза, підвищення їхньої якості.

У цей же час значного розвитку набуває військова справа. Саме вона, а також сільськогосподарське виробництво сприяли прискореному розвитку бронзоливарного та залізробного ремесел. А посилення спеціалізації господарства та поява надлишкового продукту викликали пошук шляхів обміну.

2.3.2. Господарство Скіфії

За час другого періоду епохи раннього заліза (друга половина VII–III ст. до н.е.) на території від Карпат до Монголії панівною формою

господарства стало кочове скотарство, її територія була рівнинно. Єдиний лісовий район — урочище Гілея — розміщувався у степу й був пов'язаний із плавнями Нижнього Дніпра. Землі (поля) Скіфії були родючими, а пасовиська - багатими.

Територія Скіфії поділялася на лісостепову і степову частини. У Степу домінувало кочове скотарство, а в Лісостепу - землеробство. У скіфів уже склалася певна система землеробства. Воно було перелоговим. За такої системи ділянку обробляли кілька років, а після виснаження ґрунту переходили на іншу, щоб повернутися на старе місце через деякий час, іноді через 20-30 років.

Основним знаряддям обробітку землі було дерев'яне рало (Геродот називає його плугом). Земля належала общинам, її щороку ділили між окремими родинами.

Сіяли скіфи пшеницю, ячмінь, жито, просо, боби, коноплі; вирощували також цибулю і часник та інші городні культури. Можна гадати, що пшениця була основною землеробською культурою. Жали її вже залізними серпами. Зерно мололи на примітивній зернотерці. Пізніше, можливо, частково під впливом греків, став поширюватися ручний млин.

Якщо скіфи-землероби були осілим населенням, то скіфи-скотарі завжди пересувалися з однієї місцевості в іншу. Головною їжею кочівників була конина, а також кобиляче молоко, тому греки називали їх доярами кобил і молокоїдами. З молока виготовляли сир-піпану. Скотарство, і зокрема розведення свиней, було поширене і серед землеробських племен.

Дедалі ширшого розмаху набирає обробка продуктів скотарства. Зі шкіри виготовляли деякі предмети одягу, зокрема чоботи, а також зброю, перев'язі для мечів тощо, з овечої та козячої шкіри — сап'ян червоного, чорного та інших кольорів. Із сап'яну робили сагайдаки, сідла, взуття. Зі смушків шили кожухи — одяг, який згодом дуже поширився на Україні. З вовни виготовляли башлики, повсті, тканини. Ткацький верстат був майже в кожній родині.

Поряд із домашньою промисловістю високого рівня розвитку у скіфів досягло ремесло. Про це свідчить значне поширення бронзових і залізних виробів — продуктів ливарництва і ковальства. Мідь, очевидно, привозили сюди з Уралу і Дунаю, хоч здавна були відомі й місцеві поклади міді - в Артемівському районі (Донбас) і Кривому Розі. В литті застосовували форми з глини і м'якого каменю. Для виливання великих речей, наприклад відомих скіфських казанів, форми були досить складними. Палили мідь у великих товстостінних глиняних тиглях. Од-

Тб

нак застосування міді і бронзи в цей час уже різко зменшується. Такі предмети, як мечі, сокири, особливо списи, роблять переважно з заліза.

Розвиток промисловості призвів до появи ремісників різних спеціальностей, передусім ковалів, ливарників, зброярів, що було показником значного прогресу в тогочасній економіці.

2.3.3. Грецька колонізація України; колонії греків, їхнє господарство

Грецька колонізація півдня України розпочинається з VII ст. дон.е., у період т.зв. "Великої грецької колонізації". Згодом, упродовж кількох століть на морському узбережжі виникла ціла низка грецьких поселень-колоній. Найбільшими з них були: Тіра (на місці сучасного Білгорода-Дністровського), Ольвія (поблизу с. Парутиного, на правому березі Бузького лиману), Керкінітіда (на місці сучасної Євпаторії), Херсонес (поблизу сучасного Севастополя), Феодосія, Пантікапей (на місці сучасної Керчі). Засновані спочатку як колонії грецької метрополії, ці поселення невдовзі стали самостійними рабовласницькими містами-державами — полісами. Вони перетворилися в осередки високорозвинутої економіки і культури. В колоніях успішно розвивалися ремесло, землеробство, процвітало виноградарство, а також виноробство.

Щодо землеробства, то грецькі колоністи принесли на береги Чорного моря досконаліші знаряддя обробітку ґрунту і ту високу, на той час, агрокультуру, яка панувала в їхній далекій метрополії. На нових місцях поширилося двопілля. Оброблювана земля поділялася на дві річні частини, кожна з яких один рік була під посівом, а інший — "відпочивала". Греки практикували також угноєння ґрунту й зміну культур. Їм були відомі озимі та ярі культури.

Особливо поширеною була культура винограду. На вирощуванні винограду спеціалізувалися цілі райони. В Херсонесі, наприклад, виноградники займали більшу частину оброблюваної землі. Існували виноградники-розсадники, де вирощувалися саджанці.

При заснуванні колонії землю ділили на ділянки певного розміру й роздавали поселенцям по жеребах. Пізніше такі ділянки, що стали називатися клерами, перейшли у власність колоністів. Площа клера в Херсонесі в IV ст. до н.е. становила 4-4,5 га. На звичайних клерах господарство вели самі власники зі своїми родинами. У маєтках (найчастіше площею до 26,4 га), що належали багатіям, працювали раби.

Ремесло зароджувалося в містах і теж відрізнялося від скіфського високим рівнем розвитку. Поліси вели торгівлю з місцевим степовим населенням і з метрополією, були посередниками в торгівлі цього населення з греками Грецького архіпелагу і материкової Греції.

Найважливішим предметом вивозу з причорноморських степів був хліб, здебільшого пшениця. Торгівлю хлібом зосередили в своїх руках в основному Ольвія і Боспорське царство. Хліб ввозили у великій кількості. ВІV ст. з Боспорудо Греції, в тому числі й до Афін, постачали щороку близько 670 тис. медимнів пшениці (24 тис. тонн). Для Атики це становило половину всього хлібного довозу. Наприкінці ІІІ ст. внаслідок конкуренції єгипетської пшениці та скорочення землеробських районів Північного Причорномор'я, у зв'язку з нападом на скіфів сарматських племен, вивіз хліба зменшився.

Крім хліба, до Греції експортували також рибу, шкіру, хутра. Велике місце у вивозі з Північного Причорномор'я до Греції та країн Сходу посідали "живі знаряддя" - невольники, раби. Скіфські царі робили наскоки на свої й чужі племена і бранців за посередництва грецьких колоній продавали до Греції.

Зі свого боку, греки привозили - як із метрополії, так і з колоній — у великій кількості вино і вироби високорозвинутого ремесла: посуд, прикраси (золоті, срібні, бронзові) тощо. Ними постачалися скіфській аристократії також ароматичні речовини, дорогі тканини тощо. З грецьких колоній (Ольвія) товари йшли на далекий Урал, у донські степи, на Таманський півострів тощо.

Тісні та різнобічні зв'язки з греками мали величезне значення для розвитку економіки і культури скіфів. Особливо великим був вплив грецького ремесла та мистецтва на побут верхівки скіфського суспільства, яка почала еллінізуватися. Отже, грецьким колоніям належала визначна роль у поширенні античної цивілізації серед тодішнього населення Північного Причорномор'я.

2.4. Другий етап відокремлення ремесла від сільського господарства

2.4.1. Господарство стародавніх слов'ян

Слов'яни були відомі в тодішньому світі під різними назвами. Так, на початку нашої ери античні вчені (Пліній Старший, Птолемей) знали слов'ян під назвою венедів. Венедські племена, за їхніми словами, заселяли всю північну і західну частину території сучасної України. Пізніше, у VI-VII ст. візантійські автори називають слов'ян антами і склавінами. Анти жили на великих просторах між Дністром Дніпром, а також на Лівобережній Україні, склавши — на захід від них.

Провідною галуззю господарства у слов'ян було хліборобство. Грунт обробляли ралом. Однак у V-VI ст. у техніці землеробства східних слов'ян сталися значні зміни — з'явилося нове досконаліше знаряддя праці типу плуга. Він дозволяв не тільки підрізувати шар землі, але й перегортати його. З появою плуга різко підвищилась продуктивність праці землероба, крім того, стали розорювати важкі степові ґрунти, бо рало для цього було малоприсадибним. Змінювалася і сама система землеробства: переліг почав витіснятися двопіллям. Це сприяло розширенню площі оброблюваної землі.

Всі ці зміни у землеробстві відбулися, передусім, у степових і лісостепових районах. У лісовій же смузі тривалий час зберігалось примітивне вирубне землеробство. Залізною сокирою вирубували чагарники та дерева, викорчувували коріння і спалювали його. У підготовлений для сівби ґрунт кидали зерно і потім загортали його бороною. Через кілька років люди залишали виснажені ділянки і переходили на інші.

Основними сільськогосподарськими культурами, які вирощували східні слов'яни, були пшениця, ячмінь, жито, просо, коноплі. У той час поширюється також горох, вика, гречка.

Важливе місце у східних слов'ян займало тваринництво. Худобу (велику і дрібну) розводили для м'яса, шкіри, вовни. Як тяглову силу використовували коней і волів. Такі промисли, як збиральництво, мисливство, рибальство, втрачають у господарстві колишнє значення і відіграють уже другорядну роль.

Значного розвитку досягла в ті часи також техніка добування заліза. Залізо добували з болотної руди, яка в лісостепу залягала близько до поверхні, а іноді — на берегах річок і озер — на самій поверхні. В руді було від 20 до 50% заліза. Для виробництва металу потрібна була відносно невисока температура. Добували залізо за допомогою сиродутного горна — невеликої глиняної печі. Уміли виплавляти в той час уже й сталь, значно підвищуючи температуру при плавлі.

Високого рівня розвитку досягло виробництво глиняного посуду, що було зумовлено поширенням гончарного круга, який дозволив не тільки підвищити продуктивність праці, але й якість посуду, оскільки йому надавали правильної форми. Робили посуд стрічковим способом, себто накладали спіралями смужки (стрічки) глини і так нарощували стінки посудини. Посуд, який відзначався великою різноманітністю форм, прикрашений орнаментом, обпалювався в печі.

Великих успіхів було досягнуто в ювелірній справі. Прикраси виготовляли переважно з міді і бронзи, рідше — зі срібла і золота. При

цьому застосовували два технічні способи — звичайне кування і виливання з допомогою глиняних формочок по восковій моделі. Ювеліри оволоділи такими складними прийомами, як зернь (узор робили зі з'єднаних маленьких кульок), скань (орнамент робили з тонкого, майстерно звитого золотого, срібного або мідного дроту, напаяного на пластинку), філігрань (виріб прикрашали тонким золотим або срібним дротом, утворюючи об'ємну композицію), інкрустація (прикрашення речі, найчастіше залізної, шматочками срібла). Відомий був у ці часи й складний за своїм характером спосіб виготовлення виїмчастої емалі. За цим способом у бронзовому корпусі речі, призначеної для інкрустації емаллю, залишали гнізда (виїмки), в які насипали порошок з товченої скляної маси, а потім нагрівали річ. При високій температурі порошок розплавлявся й заповнював виїмки рівномірним шаром емалі.

Розвиток продуктивних сил у східних слов'ян призвів до того, що ремесло відокремилось від землеробства і стало остаточно окремою галуззю виробництва. Так був завершений процес оформлення ремісництва у самостійну галузь господарства. Найраніше самостійною галуззю стала металургія заліза і пов'язана з нею ковальська справа. Це пояснюється тим, що, з одного боку, поклади заліза зустрічались не всюди, а з іншого — добування й обробка заліза були досить складним технічним процесом, який вимагав певних навичок і спеціального устаткування. Щодо інших галузей промисловості — обробки дерева, шкіри, вовни, шевства, кравецтва і т.д., то вони ще довгий час зберігали характер домашнього виробництва.

Відокремлення ремесла від землеробства мало важливі наслідки, бо воно сприяло виробництву, безпосередньо, для обміну, тобто товарному виробництву. Разом з останнім інтенсивно розвивалася й торгівля. Обмін відбувався тепер не тільки всередині племені, але й на його кордонах, де плем'я стикалося з іншими племенами. Розвиток ремесла в окремих поселеннях і пов'язаний із цим продаж ремісничих виробів на бік призводив, за сприятливих умов, до перетворення таких поселень у ремісничо-торговельні пункти, в зародки майбутніх міст.

Більше того, почався обмін також із заморськими країнами. Східні слов'яни провадили торгівлю із сусідніми римськими провінціями Причорномор'я: продавали римлянам предмети сільського господарства, а купували у них вино, олію, металеві речі (посуд) тощо. Свідченням цих економічних зв'язків є римські монети, знайдені на території сучасної України. Отже, розвиток торгівлі призвів до виникнення загального товару, на який обмінюються всі інші товари — грошей.

То

2.4.2. Розвиток сільськогосподарського виробництва, ремесла і торгівлі у часи Київської Русі

У період Київської Русі на території нашої держави утверджуються феодальні відносини, й у цей час орне землеробство поширилось на всю територію сучасної України. На півночі головним землеробським знаряддям була тризуба соха, яка, удосконалюючись, еволюціонувала у двозубу, а далі — в однозубу, причому зуб перетворювався в леміш. На інших територіях основним знаряддям обробітку землі були плуг, а також рало (для розпушування зораного ґрунту).

Існували перелогова і двопільна системи використання землі. Переліг був поширений переважно в степових районах. При перелозі землероб залишав виснажену ділянку землі на 10-20 і більше років, тому її родючість відновлювалася винятково завдяки самій природі. В інших заселеніших районах панувало двопільля. За двопільля тільки половина землі, що оброблялася, щороку "відпочивала". За такої системи збільшувалася площа орної землі, і процес відновлення родючості ґрунту регулювався вже самим хліборобом. Двопільна система, отже, була значним кроком уперед у розвитку землеробства.

Водночас, почало розвиватися і трипільля. При трипільлі орна земля поділяється на три частини: озимину — ярину — пар (толока), себто а експлуатацію щороку вводиться вже не половина, а дві третини землі, "відпочиває" лише 1/3 частина.

Із польових культур тоді були відомі: жито, пшениця, просо, ячмінь, овес, сочевиця, льон. Для збирання врожаю застосовували залізні серпи і коси. Зберігали хліб у стодолах (клунях), молотили на токах. Зсипали зерно у комори і ями, обмазані глиною. Збіжжя мололи до XII ст. ручними жорнами, примітивними ручними млинами, пізніше — на водяних млинах.

Розвивалося також городництво і садівництво. Із городніх культур відомі ріпа, що віддавна й до середини XIX ст. заміняла картоплю; боби, хміль, цибуля, часник; із садових рослин — яблука та вишні, а на півдні — виноград. Зі знарядь праці, що застосовувались у городництві і садівництві, була відома дерев'яна лопата із залізним лезом.

Із поширенням землеробства розвивається й скотарство, бо збільшуються запаси кормів і зростає потреба в конях і худобі як у тягловій силі. Тому скотарство, особливо конярство, набуло значного розвитку у господарствах феодалів. У господарствах смердів (селян), навпаки, худоби, зокрема коней, було мало.

Допоміжну роль, хоч і дуже важливу, відігравали промисли. Найважливішим серед них було мисливство. Багато звіра водилося у лісах

Київщини, Чернігівщини, Волині. Розвиткові мисливства сприяла також необхідність платити данину шкурами звірів.

Помітну роль відіграло *бортництво*. Мед, віск, як і хутро, були найважливішими предметами торгівлі з іноземними країнами. Медом і воском також збирали данину.

Чимале значення зберігало рибальство. Роль його навіть дещо зросла після введення на Русі християнства і заборони в численні пости вживати скоромну їжу. Виловлюванням великої кількості риби займалися монастирі.

Важливу роль у господарстві Київської Русі відіграло ремесло, зокрема сільське. Спершу сільські ремісники виготовляли свої вироби тільки на замовлення споживача. Та сільський ремісник дедалі частіше з'являється на ринку зі своєю продукцією і згодом починає спеціально виготовляти продукти на ринок, тобто стає товаровиробником. Колишній селянин стає ремісником. Проте такий ремісник ще довгий час не пориває і з сільським господарством.

Серед сільських ремесел перше місце за своїм значенням посідала металургія заліза. Сировиною для заліза була болотна руда. Залізо виплавляли тепер у сиродутних горнах — домницях. Така домниця за один раз давала кілька кілограмів заліза. В XII-XIII ст. з'явилась удосконалена домниця — лупка — невелике горно з одним або двома ручними міхами. За один день на лупці виплавлялося близько пуда заліза. Лупка нічим, крім, може, розміру, не відрізнялася від звичайної домниці. Зі здобутого таким способом заліза сільські ковалі, що були одночасно й металургами, викувували і виливали різноманітні речі.

Поряд із металургією і ковальством дуже поширеним видом сільського ремесла було гончарство. Цьому сприяли не тільки загальна потреба в посуді, а й наявність глини гарного гатунку. Гончар київської доби вже застосовував ручний гончарський круг, тому посуд відзначався правильною формою й великою різноманітністю: виготовляли різні горшки, глеки, макітри, миски, глиняні сковороди тощо. Окремі майстри ставили на своїх виробках спеціальне клеймо.

Щодо теслярства, столярства, бондарства, обробки шкіри, прядіння, ткацтва, то ці види ремесла в селах ще не відокремилися від землеробства. Веретено, наприклад, із глиняним пряслицем і ткацький верстат примітивної конструкції були в кожній селянській родині.

Внаслідок відокремлення ремесла від землеробства почали з'являтися і міста. Вже в XI ст., заданими літописів, існувало 119 міст. Вони і стають осередками ремесла. Міське ремесло відрізнялося від сільсько-

го складнішим характером виробництва і вищою якістю виробів. Так, ковальство на кінець XI — початок XII ст. розділилось уже на ряд спеціальностей. Від нього відокремились зброярі, щитники, гвіздочники. Ковальські роботи виконували і майстри, які безпосередньо вже не були зв'язані з металургією. Отже, можна говорити про початок відокремлення ковальства від металургії в містах.

Великої слави зажили і давньоруські ювеліри, їм були відомі всі технічні прийоми, які знали майстри передових країн тодішнього світу. Вони оволоділи складною технікою зерні, фігурного литва, і, нарешті, перегородчатої емалі, створили справжні шедеври художнього ремесла. Різні оздобы з міді, золота, срібла були широко відомі не тільки на Русі, а й далеко за її межами.

Досконалістю відзначались також вироби міських гончарів, свої вироби вони випалювали в спеціальних горнах. Поширилось і виробництво цегли, або "плінфи". Для декоративних цілей — оздоблення підлоги, стін, поряд із великими цеглинами, вживали й плитки з поливаю і складним візерунком.

Окремими видами ремесла в місті були: теслярство, ткацтво і кравецтво, обробка шкіри, льону і вовни, виробництво скла, обробка кості і каменю. У великих містах у цей час існувало понад 40 ремісничих фахів. Ремесло в Київській Русі досягло дуже високого рівня розвитку.

Помітних успіхів було досягнуто в будівельній справі і в архітектурі. В період Київської Русі побудовано такі прекрасні споруди, як Десятинна церква, Успенський і Софійський собори, а також Золоті ворота в Києві, Спаський і Борисоглібський собори в Чернігові, численні князівські й боярські палаци.

Як і в інших країнах за доби раннього середньовіччя, ремісники в Київській Русі ще не порвали зв'язків із сільським господарством. У місті вони мали свої хатини з городами, а за містом — ниви й сіножаті, тримали худобу і коней.

Ремісник у ці часи здебільшого працював на замовника й часто виготовляв вироби з його сировини, а плату отримував натурою. Але деякі ремісники частину своїх виробів уже виготовляли на ринок, де збували їх за гроші.

Розвиток ремесла сприяв поживленому обміну, торгівлі, хоча в селі торгівля мала міновий характер. Розвинутішою, природно, була міська торгівля. Вироби міських ремісників, з одного боку, йшли в села і міста країни, їх також вивозили в далекі краї, з іншого - збували на місці, задовольняючи потреби міського населення.

Внутрішня торгівля зосереджувалась на невеликих місцевих ринках. Такі ринки охоплювали лише обмежені за своєю територією округи, які тяжіли до певних міст: зв'язки між такими ринками були ще нерегулярними.

Динамічнішою була зовнішня торгівля. Торговельні судна руських бояр і купців плавали Балтійським, Каспійським, Азовським, Чорним і Середземним морями. Важливу роль у торгівлі Київської Русі з Візантією і країнами Центральної Європи відігравав Дунай.

Найважливішими руськими товарами на міжнародних ринках були хутро, мед і віск, а також льон, лляні тканини, інші ремісничі вироби. Тканини з льону йшли переважно в Трапезунд (Мала Азія), Дербент і Середню Азію.

Деякі вироби зі срібла і заліза (напевно, панцирі) вивозилися в Центральну Європу — Чехію, німецькі землі, а також у Волзьку Булгарію. Печенігам і половцям продавали зброю, прикраси тощо. В Києві існували, наприклад, майстерні, де виготовляли бронзові дзеркала на продаж половцям. У різні країни, в тому числі в Польщу, Булгарію, Херсонес, вивозили прикраси з емалі, глиняні полив'яні іграшки.

Чимале значення мала торгівля рабами. Ними були бранці, захоплені в полон під час воєнних походів. Рабів продавали в сусідню Хоразмію, Хорезм (Середня Азія), арабські країни, Візантію. Найбільшу цінність становили молоді і вродливі рабині. У Візантії дівчат-невільниць купували для роботи в "гінекеях" (майстернях, де виготовлялися дорогі тканини), а в мусульманських країнах — у гареми. Рабів-чоловіків у Візантії використовували як веслярів на галерах, як дармову робочу силу на різних важких роботах. Рабів із Русі можна було зустріти навіть у далекій Александрії (Єгипет).

Довозили в Русь для панівних верств суспільства шовкові тканини, парчу, сукно, оксамит, зброю, предмети художнього ремесла, прянощі, скло, фаянс, фарби, благородні і кольорові метали тощо. Предмети розкоші везли зі Сходу і Візантії. Зброю — "франкські" мечі (клинки) — із західної Європи шаблі — з арабських країн. Срібло йшло з Чехії, а мідь, напевно, з Волзької Булгарії й Угорщини, прянощі й ароматичні речовини — зі Сходу. Звідси ж (з Ірану, Індії) вивозили коштовне каміння, а коней - з Візантії, Угорщини та інших країн.

2.4.3. Загальний стан землеробства і ремесла після монголо-татарської навали

Від середини XII ст. українські землі попадають у залежність від монголо-татарської держави - Золотої Орди. Потім, у XIV ст., більша



частина України опиняється під владою двох держав — Польщі і Великого князівства Литовського.

Незважаючи на тягар чужоземного панування, економічний розвиток українських земель не припинявся.

Тоді ж відбувається дальший прогрес землеробства. Проте у різних місцевостях стан його був неоднаковий. На Київщині та Переяславщині, а також на Східному Поділлі, де лісостеп переходив у степ, головним знаряддям обробітку ґрунту, родючого чорнозему, був великий плуг із залізним лемешем і волячою упряжкою. Таку ж приблизно картину бачимо і в Галицькій землі, в краю з давньою культурою орного землеробства. Інший стан рільництва був у Чернігово-Сіверській землі, значну частину якої тоді ще вкривали великі ліси і де багато було сірих ґрунтів, і в українському Поліссі. В лісистих місцевостях ще існувала вирубна система, хоч вона вже занепадала.

Розвиток орного землеробства все ж супроводжувався поширенням трипільля. Воно розвивалося в залюдненіших місцевостях, якими були після татарської навали, передусім, землі Галицько-Волинського князівства. В малозалюднених степах Східної України ще довго затримувалися двопільля і переліг.

Про піднесення культури землеробства свідчить також застосування добрив. Є всі підстави припускати, що добриво у вигляді гною з'явилося на ланах України в XIV-XV ст. Гній почали використовувати в місцевостях, де панувало трипільля, де швидше виснажувався ґрунт. У XIV-XV ст. Галичина стає краєм із найрозвиненішою культурою землеробства.

Розширення площі орних земель і кращий їх обробіток помітно збільшили продукцію зерна і технічних культур — льону, конопель. Зростання зернової продукції мало безпосередній вплив на розвиток скотарства, для якого землеробство є міцною базою. Збільшення запасів таких кормів, як збіжжя, полова, солома впливало на зростання поголів'я великої рогатої худоби, а також коней і свиней. Зерно було цінним кормом також для свійської птиці.

Отже, розвиток землеробства повинен був позначитися на всіх галузях господарства як феодалів, так і селян. Розвиток тваринництва, разом зі збільшенням запасів льону і конопель, підніс значення відповідних галузей домашньої промисловості (обробка смушків, шкіри, вовни, волокна).

У другій половині XV, а особливо в першій половині XVI ст. на Правобережжі — у верхів'ях Південного Бугу, в басейні річок Соба,

Синюхи, Росі, Тясмина, а також на Лівобережжі — вздовж Трубежа, Сули, Псла й т. д. з'явилося чимало козацьких слобід і хуторів. За словами сучасника (XVI ст.), багатолюдні колись містечка і села центральних районів країни зовсім порожніли, а на незалюднених просторах, навпаки, з'явилося багато мешканців.

Козацька колонізація південноукраїнських степів мала велике господарське значення. Докладаючи величезних зусиль, козаки розорювали степову цілину, зарослу тирсою (ковилою з родини злакових висотою до 2 м) і терном, торували шляхи, будували мости, засновували поселення, вирощували сади. Козаки поклали початок не тільки землеробству в степових краях. Вони займалися і скотарством, промислами - рибальством, мисливством, селітроварінням, ремеслом, торгівлею. Колишні "дикі поля" почали втягуватися в економічні зв'язки з розвинутішими районами України.

Татарська навала негативно позначилася на розвитку продуктивних сил давньоруської Київської держави. Вона призвела до занепаду, а в деяких випадках — до втрати складної ремісничої техніки, до огрубіння і спрощення ремісничих виробів у другій половині XIII ст.

Хоча завданий удар і був дуже важким, ремесло, як і все господарство, швидко відроджувалося і розвивалось. Це можна бачити на прикладі багатьох його галузей, особливо в тих місцевостях, які зазнали найменшої шкоди від татар, насамперед, у Галицько-Волинській землі. Там спостерігалися певні успіхи в залізобробному ремеслі й обробці металу.

Те ж саме можна сказати про ливарництво. За князя Данила (1201 - 1264 рр.) в Холмі, наприклад, виливали дзвони. Технологія цього виробництва складна і потребує високої професійної підготовки. В Холмі виливали також мідні й олов'яні плити. Мідними плитами, часто позолоченими, покривали бані церков. За словами літописця, в Холмі жили спеціалісти з обробки заліза, міді, срібла. Особливо великих успіхів досягло в Галицько-Волинській землі ювелірне ремесло. Ремесло найінтенсивніше розвивалося в Галичині. У Київщині, більше погромленій під час татарської навали і відкритій для нападу кочових орд із південного сходу, розвиток його відбувався повільніше.

У той час помітно поширилася спеціальність "городовиків" (будівельників міських укріплень). Із їхнього середовища виходили визначні будівничі-архітектори, а також скульптори. Князівські та боярські палаци, церкви часто прикрашалися білим галицьким і зеленим холмським каменем, поливними плитками, орнаментом —

різьбою, позолотою. Стіни декорували кількома барвами (поліхромія). Успішно розгорталася також обробка дерева, шкіри, вовни, льону.

Розвивалося і сільське ремесло. Так, у районі Овруча, на Волині, цілий ряд поселень, що займали чималу площу, виробляв пряслиця (невеликі круглі предмети, що настромлювалися на нижній кінець веретена для збільшення сили інерції при його обертанні) з шиферу.

Ці пряслиця були відомі не тільки в районі Овруча, їх вивозили в сусідні руські землі, в Польщу, Волзьку Булгарію. В селах мали місце й інші види ремесел, відомі з давніх часів.

Для захисту своїх економічних інтересів, зокрема від конкуренції сільських ремісників, що постійно переселялися в міста, для регламентації виробничої діяльності майстрів, для охорони від утисків з боку феодалів міські ремісники створюють свої організації. Ті зародкові цехові об'єднання, які спостерігаємо в часи Київської Русі, в другій половині XIV-XV ст. набувають виразних рис середньовічних цехів. Найраніше цехи з їх оригінальними статутами з'явилися в Галицькій землі. Ще в 1425 р. у Львові існували цехи різників, пекарів, ковалів, шевців, кравців, лимарів, сідельників, солодовників (пивоварів), гарбарів, кожушаників (кравців, що шили кожухи).

Наприкінці XV — на початку XVI ст. цеховий устрій поширився на Волині і Київщині. В Києві виникають цехи ковалів, золотарів, лучників, кравців, кушнірів, шевців, пекарів, цирульників тощо.

Внутрішня торгівля відігравала важливу роль у розвитку господарства, зміцнюючи передусім економічні зв'язки міста з селом. Починаючи з XIV ст., поряд із місцевими торгами зростає значення ярмарків. Найбільше ярмарків було в Галичині, на Волині та Східному Поділлі. Їх влаштовували здебільшого у великих містах, куди з'їжджалися купці з найвіддаленіших куточків країни, а також із-за кордону. Ярмарки становили привілей окремих міст і, до того ж, відбувалися лише раз на рік. Спочатку тільки Львів, з 1497 р. Луцьк, а пізніше Київ здобули право на два ярмарки на рік.

Предметами торгівлі на ярмарках були хутра, мед, віск, шкіри, худоба, сіль, ремісничі вироби і різні іноземні товари. Значне місце на ярмарках і на торгах займала торгівля сіллю. Сіль привозили передусім із Прикарпаття (район Коломиї та Перемишля), а також із Криму (Перекопу) та чорноморського узбережжя на волах і Дніпром — на байдаках.

Помітною, в основному у XV ст., стала і торгівля хлібом. Значення її зростало в зв'язку з розвитком міст. Наприкінці XV ст., наприклад,

багато хліба привозили в Ки'ш, центр краю з малорозвиненим тоді землеробством.

Зовнішня торгівля після розпаду Київської Русі, а особливо після татарської навали, підупала. Зв'язок із зовнішнім світом підтримувало, головним чином, Галицько-Волинське князівство. Через Волинь і Галичину проходив той шлях, що сполучав Балтійське море (Вісла — Західний Буг — Дністер) із Чорним. Через всю Україну, зі сходу на захід, також проходив великий шлях, що вів у Польщу (Київ — Луцьк — Володимир — Завихост — Краків — Битом — Ополе — Вроцлав). Правда, цей шлях відігравав велику роль тільки до середини XIV ст. часу.

На півдні українські човни плавали від гирла Дністра до дунайських рукавів, сполучаючи нашу країну з придунайськими державами, в тому числі й Центральною Європою — з Регенсбургом (Німеччина) та іншими містами. В Галаці, на лівому березі Дунаю, була руська митниця.

Стійкішими торговельні зв'язки України з іншими країнами стають у XIV і, особливо, в XV ст. З українських земель вивозили за кордон продукти сільського господарства: мед, віск, хутра, деревину, хліб, худобу й продукти скотарства — шкури, жир. Вивіз худоби й деревини в Західну Європу почався ще в першій половині XV ст., а в другій половині помітно збільшився. Аналогічне можна сказати і про хліб.

Рубіж ХУ-ХУІ ст. був, як відомо, початком капіталістичної ери на Заході. Від цього часу там відчутно зростає попит на сільськогосподарську продукцію, яку щоразу в більшій кількості починають вивозити з України, поставляючи натомість промислові вироби.

Із західних і східних країн в Україну імпортували найрізноманітніші товари. Із заходу йшли переважно тонкі сукна, полотно, залізо, сталь, різні металеві вироби, зброя, золото, інші коштовні речі, а також скло, папір, оселедці, вина.

Зі Сходу Україна отримувала шовкові й парчеві тканини, оксамит, килими, саф'ян, вина, різні прянощі — шафран, перець, кориця, а також коні гарних порід тощо. З Криму і чорноморського узбережжя в значній кількості, як і раніше, постачали сіль.

Якщо, з одного боку, Україна у цей час була помітним постачальником товарів на Захід і Схід і водночас споживачем західних і східних виробів, то, з іншого, вона опинилась країною великої транзитної торгівлі. Остання зосереджувалася переважно в чотирьох найбільших на той час містах: Львові, Києві, Кам'янці і Луцьку. Через ці міста проходили найважливіші торговельні шляхи, які з'єднували Захід зі Сходом і Півднем, Північ із Півднем тощо.

Найбільшим пунктом транзитної торгівлі зі Сходом після занепаду Володимира став Львів. Зі Львова торговельний шлях пролягав на Краків, де роздвоювався: одна дорога йшла далі на Вроцлав, а інша — на північ, до Гданська. Великим конкурентом Львова в торгівлі із Заходом був Краків.

Важливим пунктом, звідки йшли торговельні шляхи в різні напрямки: на схід — на Кавказ і Середню Азію; на південь — до Криму, до узбережжя Чорного й Азовського морів, став Київ.

Кам'янець (на Поділлі) зв'язував Україну з Молдавією, Волощиною і Туреччиною. З Кам'янця один шлях ішов на Луцьк, який від кінця XIV ст., після занепаду Володимира, став найважливішим торговельним центром на Волині, а інший — на Київ.

Наприкінці XV ст., у зв'язку із захопленням турками чорноморського узбережжя, появою в Західній Європі нових промислових і торговельних центрів і виникненням нових торговельних шляхів, торгівля між Заходом і Сходом через Україну підупадає.

2.5. Доба мануфактурного виробництва

2.5.1. Розвиток землеробства, тваринництва і промислів, зародження мануфактурного виробництва у XVI — першій половині XVII ст.

Від XVI ст. у феодальне господарство запроваджуються товарно-грошові відносини, що позначилося і на сільськогосподарському виробництві. Перше місце серед сільськогосподарських культур належало житу, яке було основним продуктом харчування для маси населення і головною експортною культурою. Дуже поширені були посіви вівса. Однак найрентабельнішою культурою треба визнати пшеницю. Попит на пшеницю зростав увесь час, а ціна на неї була майже вдвоє вищою, порівняно з вартістю жита. Проте пшениця потребує кращого ґрунту і стараннішого його обробітку. Тому посівна площа пшениці зростала переважно в панських маєтках.

Панівною системою землеробства залишалося трипільля. Вирубна система зустрічалася вже лише подекуди на Поліссі та в лісистій частині Лівобережжя, а переліг — у степах, на південно-східних окраїнах. Ширше стали застосовувати угноєння.

Розвиток землеробства характеризувався загальним зростанням зернової продукції.

Тваринництво розвивалося, здебільшого, на Київщині і Брацлавщині, а також у гірських районах Галичини. Великі феодали в значній

кількості відгодовували волів, яких продавали на ярмарках у Луцьку, Володимирі, Львові, Галичі, Ярославі, Перемишлі, звідки гурти гнали на західні ринки. Худобу, особливо з Київщини, збували також у Росію.

У великих фільварках нерідко займалися і табунним конярством. Чимало коней продавали для поповнення своєї та іноземної кавалерії.

У Галичині, на Волині, Поділлі та Київщині в маєтках з'являється молочарське господарство, продукти якого переважно теж ішли на продаж. Молочарство інтенсивніше розвивалося в західних частинах України, де були розвинутіші міста. У маєтках, де розводили рогату худобу, чимало виробляли масло, сир тощо.

Певне місце в економіці країни посідало бджільництво, продукти якого йшли на ринок як у чистому вигляді (мед і віск), так і в переробленому на "меди". Бджільництво було поширеним заняттям серед деякої частини селянства, козацтва, міщанства, а також феодалів. У той час поряд із бортництвом з'являється і вуликове бджільництво. Якщо перше існувало переважно в Поліссі, то друге — в центральній частині країни і на півдні, в степах.

Приблизно таке ж місце належало і рибальству. В селянському господарстві рибальство, як і раніше, було допоміжним заняттям, і значення його залежало передусім від наявності рибних угідь. У фільварках розвивалося рибництво, якому намагалися надати товарного характеру. З цією метою магнати і шляхта часто заводили рибні стави й експлуатували їх або самостійно, або віддавали в оренду міщанам, а то й своїм селянам. У великих господарствах це було одним із джерел прибутку.

У XVI - першій половині XVII ст. відбувався подальший розвиток ремесла в Україні. Районами найрозвиненішого ремесла були Руське воєводство і, певною мірою, Волинь.

Серед ремесел, поширених на селі, помітне місце посідало ткацтво: виробництво полотна, простих селянських сукон, плахт, килимів, ковдр, хусток, рушників, ряден. Аналогічне можна сказати про гончарство. Сільські ремісники — ткачі, шевці, кравці, гончари, колісники, бондарі, чинбарі, гарбарі, лимарі виготовляли продукцію як для замовника, так і на ринок. Отже, сільські ремісники, ще зв'язані з сільським господарством, уже почали виступати як дрібні товаровиробники.

У сільських місцевостях, а також у передмістях і містах існували промислові підприємства для переробки зерна на борошно, крупу, горілку, пиво. Магнати і шляхта багато будували млинів, оскільки млинарство стало джерелом доходу.

Тоді ж з'являються великі водяні млини, своєрідні підприємства-комбінати. У такому млині вже існував, хоч і в елементарній формі, технічний поділ праці. Це свідчить про те, що в Україні вже у XVI ст. зароджується виробництво мануфактурного типу. Проте великі млини були ще рідкісним явищем. З'являються на той час і вітряні млини — вітряки. Внаслідок поширення водяних і вітряних млинів ручні жорна поступово виходять з ужитку.

На той час були поширені різні промисли, зокрема, виробництво горілки і пива. Горілку виробляли в гуральнях, а пиво — в броварнях. Більшість гуралень належить віднести до дрібних підприємств типу ремісничої майстерні. Разом із тим, у першій половині XVII ст. досить поширеними стають гуральні, де працювало пересічно 6-8 людей. Саме їх можна розглядати вже як перехідну форму від ремісничої майстерні до мануфактури.

Із фільварками часто була пов'язана і залізоробна промисловість — "рудницька справа". Виникнення рудні — значне явище у тодішній

економіці. Рудні постають у період між XIII і серединою XVII ст. При наймні згадки про рудню вже були в офіційних документах у XVI ст. Характерною рисою рудні є застосування водяного млина.

Рудня була перехідною формою в залізоробному виробництві від дрібної промисловості, ремесла до великої промисловості, мануфактури, або початковою формою в розвитку залізоробної мануфактури в Україні.

Однією з поширених галузей тодішньої промисловості, часто пов'язаної з фільварковим господарством, можна вважати також виробництво поташу. Поташні буди були розкидані на величезних просторах від Карпат до крайньої лісової смуги на сході. На той час основним матеріалом для виробництва поташу було дерево. Попит на поташ у XVI-XVIII ст. на внутрішньому і зовнішньому ринках неспинно зростає, оскільки його застосовували у виробництві скла, мила, фарбуванні й вибілюванні тканин, промивки вовни тощо.

Як і на руднях, так і на поташних будах спостерігався, по-перше, певний технічний поділ праці, по-друге, малося поєднання праці найманих і феодальне залежних робітників, тобто характерні риси ранніх мануфактур, що виникали в період панування феодальної системи, але вже свідчили про початок її розкладу.

Розвиток селітроваріння також був зумовлений великим попитом на селітру на внутрішньому і зовнішньому ринках у зв'язку з різким поширенням вогнепальної зброї. Селітра йшла, в основному, на виго-

II

товлення пороху, виробництво селітри набрало, особливо в першій половині XVII ст., досить великих розмірів. Значним осередком його була Лівобережна Україна, в тому числі Миргородщина.

Селітряна варниця теж була підприємством, де, по-перше, існував цілком виразний технічний поділ праці і, по-друге, застосовувалася праця як найманих (це стосується кваліфікованих робітників), так і феодалне залежних людей. Отже, і в цій галузі промисловості спостерігається зародження мануфактури.

Мануфактура поширювалася в той період і в солеварінні. Осередком солеварної промисловості було Прикарпаття. Тут запаси природної солі успішно розроблялися ще за часів Київської Русі. Джерела соляної ропи (розчину), придатної для виварювання солі, розкидані вздовж усього українського Прикарпаття.

У XVI ст. соляні підприємства — жупи на Прикарпатті мали як держава, так і окремі феодали, крім того, міщани і, навіть, селяни.

Великі жупи XVI ст. також треба розглядати як початкові форми мануфактури.

Солеварна промисловість у Прикарпатті відіграла важливу роль в економіці України. Прикарпатська сіль не тільки задовольняла потреби значної частини українського населення, її ще й вивозили в Польщу і Литву.

У XVI-XVII ст. на основі міських поселень виникає особливий вид мануфактури — типова розсіяна (гетерогенна). Вона була територіальною організацією ремісників-партачів (позацехових ремісників), яку засновував купець-підприємець. Останній ставав посередником між виробником-партачем і ринком, де він збував вироби позацехових ремісників. Така територіально-виробнича організація була мануфактурою в її найелементарнішій формі, себто утворювала капіталістичну кооперацію. Звичайно, за такої кооперації ще нема поділу праці, але він обов'язково з'являється тоді, коли збільшується кількість робітників.

Зародки централізованої, органічної мануфактури треба вбачати і в таких галузях промисловості, як виробництво гармат і дзвонів, відоме в різних містах України.

Гармати в Україні виливали з міді, заліза, чавуну. Вони були різні за калібром і призначенням: гаубиці, мортири, кулеврини, фальконети, "органки" тощо.

Тодішня технологія виготовлення гармат була дуже складною і вимагала вже не ремісничої майстерні з її типовим середньовічним

виглядом, а порівняно великого підприємства з обов'язковим поділом праці.

На гарматних підприємствах застосовували як двигуни водяні млини. Усі робітники, що працювали на таких підприємствах, були, як правило, найманими людьми. Отже, підприємства для виготовлення гармат від самого початку були досить розвинутими мануфактурами.

Не менш складною була й технологія виготовлення великих дзвонів. До мануфактур треба віднести й підприємства для карбування монет.

Від XV ст. до нас дійшли взірці художнього скла, виготовленого на українських гутах. Складність виробничого процесу в гутах дає підставу припустити, що вже в XV ст. тут існував поділ праці. Тому цілком коректним буде висновок щодо віднесення гут XVI-XVII ст. до найпростіших підприємств мануфактурного типу.

Паперове виробництво в Україні стало розвиватися в другій половині XVI ст., що було пов'язано з початком у нас друкарства. Найранішу згадку (1552 р.) маємо про папірню у Янові біля Львова. У 1570 р. було засновано папірню біля Луцька, у володіннях місцевого єпископа, а згодом з'явилися папірні у 1578 р. — у Буську, у 1580 р. — в Острозі, наприкінці XVI ст. — під Львовом, у Брюховичах, Жашкові, на початку XVII ст. — у Крехівському монастирі (за Жовквою) і в Радомишлі.

Характерною рисою паперового виробництва було те, що воно виникало у формі мануфактури, минаючи ремісничу стадію. Складність технологічного процесу, а отже, і відповідного обладнання вимагала більшої концентрації робочої сили і засобів виробництва, використання сил природи й т. ін. Неодмінною приналежністю папірні був водяний млин.

Мануфактурами, безперечно, були й друкарні, щоз'явилися й відразу поширилися в Україні у XVI ст. Перші друкарні, про які є докладні відомості, були засновані на Україні І. Федоровим у Львові (1573 р.) й Острозі (1580 р.). Але, разом з тим, зазначимо: є підстави припускати, що книгодрукування на Україні, принаймні у Львові, існувало вже до І. Федорова.

Поява різних видів мануфактурного виробництва в Україні у XVI - першій половині XVII ст. свідчить про початок кризи дрібної середньовічної промисловості — ремесла, про неспроможність останнього задовольнити зростаючі потреби ринку.

Мануфактурне виробництво було засноване на ручній ремісничій техніці. Із подальшим його розвитком ручна техніка поступається

місцем різним технічним пристроям, а також найпростішим машинам, наприклад, водяним млинам.

2.5.2. Територіальний поділ праці, внутрішня і зовнішня торгівля у 1500-1650рр.

У XVI — першій половині XVII ст. в Україні цілком виразно виявилися ознаки територіального поділу праці, а отже, поживався процес економічного спілкування між окремими частинами країни. Чітко визначилися, наприклад, райони виробництва зерна. Ними були, передусім, Галичина й Волинь, а також суміжна з Волинню частина Київщини. Звідси хліб ішов у інші райони України, зокрема в пониззя Дніпра й за кордон. Хліб використовувався не тільки для безпосереднього споживання, а й для переробки на горілку й пиво.

Районами найрозвиненішого скотарства були Поділля й Київщина, а також Галичина, Волинь і Південне Лівобережжя. Звідси худоба (особливо воли, яких спеціально ставили на відгодівлю), продукти скотарства — шкури, смухи, лій — ішли на близькі й далекі ринки.

У тих місцевостях, де було багато хутового звіра, — Полісся Волинське й Київське, Чернігівщина, Переяславщина і пониззя Дніпра, велике економічне значення зберігало мисливство як спеціальний промисел.

Районом виробництва високоякісної соді було Прикарпаття. Рибу, що посідала таке важливе місце в харчуванні населення тих часів, ловили переважно на Київщині, Черкащині, в лівих допливах Дніпра — річках Сулі, Пслі, Ворсклі, Орелі, Самарі, на Запоріжжі і у сточищі Прип'яті (Полісся).

Ясно визначилися і райони зі спеціалізацією за окремими галузями промисловості. Так, Волинь, Північна Київщина (Полісся), Чернігівщина, де були багаті родовища болотної руди, стали регіонами залізобудівної промисловості. На Волині рудні були зосереджені, зокрема, біля Луцька й Житомира, на Київському Поліссі — біля Овруча, а також Радомишля, Рокитного, Чорнобиля тощо. Українське Полісся було також районом широкорозвинутих лісових промислів. Звідти в різні землі України, а також у сусідні країни у величезних обсягах вивозили лісові матеріали: колоди, дошки, клепки, бочки, а також смолу, живицю, дьоготь. На Поліссі у великих масштабах палили ліс на попіл, виробляли шмальцюгу й поташ.

Степова Київщина і частина Лівобережжя (Миргородщина) у славились виробництвом селітри, Карпати — гірським вівчарством, виробництвом смухів, ковдр, килимів тощо.

Важливу роль у територіальному поділі праці відігравали великі міста, передусім Львів, Київ, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Перемишль, кожне з яких мало своє т.зв. професійне обличчя.

Отже, в XVI — в першій половині XVII ст. незважаючи на несприятливі умови — посилення феодално-кріпосницького гноблення, чужоземне панування, відсутність національної державності — почалося формування українського національного ринку.

Природним наслідком розвитку продуктивних сил стало поглиблення суспільного й географічного поділу праці, що стимулювало помітне розширення внутрішньої торгівлі. З'являлися нові торжки, торги, ярмарки. Деякі з них, зокрема у Львові, мали значення і для всієї України. Зі східних районів України до Львова приганяли великі гурти волів, привозили шкури, хутро, віск, мед, рибу, різні промислові вироби; зі східних країн — шовк, шовкові тканини, прянощі тощо; у Львові купували сукна, полотно, олово, серпи, залізо, казани для виробництва горілки, зброю й багато інших виробів.

Добре відомими сучасникам були ярмарки в Ярославі, центрі торгівлі худобою, яку звідти гнали на захід — у Шльонськ (Сілезія) і далі. Волинські ярмарки славилися хлібом, худобою, салом, шкурами, хмелем, а також продуктами місцевих промислів: хутром, медом, воском, залізом, залізними і дерев'яними виробами, смолою, саморобними сукнами, полотном, свитами, кожухами.

На київських ярмарках торгували хлібом, худобою, хутром, рибою, сіллю, різними промисловими виробами і східними товарами. Приблизно те ж саме можна сказати про ярмарки в Кам'янці-Подільському.

Розвиток сільського господарства і промисловості зміцнив економічні зв'язки України із зовнішнім світом — Росією, Західною Європою і Сходом. З Росії в Україну везли в основному промислові вироби. Вони постачали нам дерев'яні чашки й посохи, сідла, шаблі, кінську зброю й різного виду зброю. До цього треба додати передусім відоме всьому Заходу й Сходу російське хутро, а також шуби, ножі, коштовні речі тощо. З України до Росії вивозили шкури (волові, ялові, козячі), худобу, овець, коней, вовну, селітру, поташ, шмальцюгу, рибу, хміль, галицьку сіль, жито, житнє борошно, пшоно, горілку, гончарні вироби.

У XVI — першій половині XVII ст. значно розширилися торговельні зв'язки Польщі, Литви, а отже й України, з такими країнами Заходу, як Англія, Голландія. Східноєвропейські країни були для Заходу передусім ринком збуту виробів мануфактурної промисловості. В торгівлі України із Заходом основну роль відігравав найбільший на

Балтійському морі польський порт Гданськ. У польському експорті через Гданськ на першому місці був хліб, передусім жито.

Багато вивозили через Гданськ лісових матеріалів і продуктів лісових промислів: бруси, дошки, клепки, барила, щогли, попіл, шмальцюгу, поташ тощо. Помітне місце в експорті займала й селітра. Суходільними шляхами з України на Захід гнали численні гурти волів, везли селітру, хутро, шкури.

Морськими шляхами (через Гданськ) із Заходу ввозили вина, колоніальні товари, сукно, вичинену шкіру, а суходільними — тканини (шовк, єдваб), різні прикраси, порцеляну, металеві вироби (серпи, коси, замки, дріт), папір, мило, скляні вироби.

2.5.3 Економічне становище Лівобережної, Слобідської, Правобережної України, Галичини та Волині, мануфактурна промисловість у другій половині XVII ст.

Друга половина XVII ст. для Лівобережної України (Стародубський, Чернігівський (лісова частина), Київський, Ніжинський (перехідна — від Полісся до степів) і Переяславський, Лубенський, Миргородський, Полтавський та Гадяцький (степова) полки) — час інтенсивної народної колонізації, яка набула масового характеру ще в роки визвольної війни. Загальний ріст населення й розширення внутрішнього й зовнішнього ринку сприяли розвитку сільського господарства, що знайшло свій прояв, передусім у помітному розширенні посівних площ, переважно в південній частині краю, і в зростанні виробництва зернових і технічних культур. Швидко збільшуються у той час посіви жита (в зв'язку з розвитком гуральництва, броварництва), льону, конопель, попит на які помітно підвищився, і тютюну.

Населення Слобожанщини (Харківський, Охтирський, Сумський, Острогозький (Рибінський) та Ізюмський полки) займалося в основному землеробством і пов'язаним із ним скотарством, причому не тільки в селах, а і в містах. Велика роль в економічному житті Слобожанщини належала різним промислам: бджільництву, рибальству, млинарству, гуральництву. Помітне місце посідала соляна промисловість: в 60-х роках XVII ст. на Торських соляних озерах працювало влітку від 5 до 10 і більше тисяч осіб. Успішно розвивалося селітроваріння, головним чином поблизу Чугуєва. Сіль, селітру, а також продукти інших галузей промисловості у великій кількості вивозили за межі краю.

Відновлення у 1667 р. панування Польщі на Правобережній Україні надовго загальмувало розвиток цього краю й негативно позначи-

лося взагалі на економічному становищі України. Ситуація на Правобережжі ще більше ускладнювалась безперервними нападами кримських татар, а також турків. Отже, економіка краю підупала. Але господарська діяльність тут ніколи не припинялася. Людність (селяни і міщани) з величезним напруженням сил відбудовувала господарство. Помалу розвивалося землеробство, ремесло й торгівля.

На Волині, особливо в Галичині, польським феодалам удалося швидше відновити кріпосницькі порядки, що похитнулися під час визвольної війни. Магнатське й шляхетське господарства цього краю йшло в напрямі подальшого розширення фільваркової системи. Пани почали розвивати ті галузі господарства, які найбільше відповідали місцевим умовам і продукція яких знаходила більший попит на ринках. У Галичині, здебільшого в Галицькому Поділлі, фільварки спеціалізувалися переважно на виробництві хліба, а в Галицькому Прикарпатті, підгірських районах — на вирощуванні худоби, котра, як і подільський хліб, значною мірою йшла в міста Західної Польщі й за кордон.

У другій половині XVII ст. спостерігається новий крок у розвитку промисловості, зокрема, залізоробної. Свідченням цього було поширення рудень. На Лівобережній Україні рудні стали розвиватися в основному вже після визвольної війни 1648-1654 рр. На руднях чернігівського Полісся виготовляли предмети для сільського господарства (сошники, лемеші, чересла, втулки, заступи, цвяхи, плитки для зоління білизни й полотна, замки), пристрої для млинів (млиновий "сад" — веретена, клівці, кипи, повариці, валюшні, просорушки) та інших підприємств, картеч і дріб для війська, залізо у вигляді різних штаб і "батогів", "снопків" тощо.

Однак рудням так і не судилося перерости у велику залізобробну й залізообробну мануфактуру. В 40-50-х роках XVIII ст. починається швидкий занепад рудень Лівобережної України. Останні не змогли витримати конкуренції з кращою за своєю якістю й дешевшою продукцією російських мануфактур.

Значного розвитку за цей період досягло селітроваріння, головним чином, на Лівобережжі (на Полтавщині) і Слобожанщині. Наприкінці XVII ст. великі селітряні "заводи" мали Кочубей (поблизу Диканьки), Мазепа (на р. Самарі). Селітроварні були у старшин і козаків, а також у міщан і, навіть, у селян. А перші відомості про селітряні заводи на Слобожанщині маємо від 1622 р.

Поширеною галуззю промисловості у XVII-XVIII ст. були гуті. Зосереджувалися вони в основному на Житомирщині й Чернігівщині.

У першій половині XVII ст. на Лівобережній Україні й Слобожанщині діяло понад 20, а в другій половині століття не менше ніж 30 гут. Скло і скляні вироби продавали на місцевих торгах, ярмарках, вивозили в Білорусію і Росію.

Найпоширенішою галуззю промисловості в Україні у XVII ст., а ще більше у XVIII ст., було винокуріння. Винниці (гуральні) існували майже в кожному місті і селі. У XVII ст. стало більше, порівняно з попередніми роками, гуралень мануфактурного типу.

Ще від попереднього періоду маємо згадки про виготовлення сукна за допомогою "фолюшів" — великих ступ для збивання, пресування сукна, що ставилися найчастіше на водяних млинах. В XVII-XVIII ст. визначаються вже центри виробництва сукна: Львів, Броди, Луцьк, Кременець, Володимир. Багато сукна в другій половині XVII ст. вироблялося і на Лівобережній Україні. У цей час у текстильній мануфактурі вже спостерігається значний поділ праці.

Були в Східній Україні й великі соляні варниці мануфактурного типу. На початку XVIII ст. Горський казенний соляний завод став одним із найбільших в Україні. Тоді ж засновано Бахмутський казенний соляний завод. Є відомості про існування Співаківського соляного заводу на Слобожанщині, поблизу Ізюма.

Розвивалося також паперове виробництво й друкарство. Близько 1615-1624 рр. в Радомишльському повіті була заснована велика папірня (для потреби Київської лаврської друкарні). Великою була й папірня, заснована на Чернігівщині в с. Білиці Ямпільської сотні Ніжинського полку.

У XVII ст. в Україні виникає багато друкарень у різних частинах краю, в тому числі у Костянтинові, Кременці, Житомирі, Тульчині, Новгород-Сіверському, Чернігові тощо. Власниками друкарень, як і раніше, були братства, монастирі, магнати, заможні люди із середовища духовенства і старшин.

Отже, незважаючи на зростання феодално-кріпосницького гніту, на політичні кордони, що роз'єднували українські землі і спустошливі напади турків і татар, друга половина XVII ст. стала часом подальшого розвитку ремесла, промислів, а також поширення, хоч і повільного, мануфактури в різних галузях промисловості.

2.5.4 Розвиток сільського господарства і промисловості в Україні впродовж XVIII ст.

Лівобережжя, як і раніше, залишалося краєм сільського господарства. XVIII століття, особливо його друга половина, було часом по-

звавлення в усіх галузях виробництва, бо помітно підвищився попит на хліб та інші продовольчі продукти (м'ясо, сало, мед, горілку), сировину (прядиво, шкіри, вовну) на внутрішньому й зовнішньому ринках.

У цей час спостерігається певний прогрес у сільському господарстві. Значно розширилися посівні площі, особливо в південній частині Лівобережжя, де все більше розорювалися степи. Техніка обробітку ґрунту залишалася старою, бо для розорювання використовували плуг, також соху (не на цілині). Землю угноювали тільки під льон і коноплі. На толоці, яка займала третину орної землі, пасли худобу, підвищуючи цим родючість ґрунту.

Розвивалося городництво. Серед городніх рослин у другій половині XVIII ст. з'являється картопля, яка пізніше зайняла значне місце в сільському господарстві, а також — кукурудза. Поширювалися баштанні культури. Більшого значення набувало садівництво. Господарської ваги стало набирати також вирощування тютюну.

Важливу роль відігравали скотарство і конярство. Розвиток цих галузей тваринництва сучасники пояснювали двома чинниками: наявністю прекрасних пасовищ і великими запасами барди на гуральнях. Особливо у XVIII ст. зріс інтерес до племінного конярства.

Поміщики засновували кінські заводи, привозили з-за кордону породистих коней, поліпшували старі й виводили нові породи. Найбільші кінські заводи на Лівобережжі належали К. Розумовському. За неповними даними, у Лівобережній Україні в 80-х роках XVIII ст. було 199 поміщицьких кінських заводів.

Не меншого, якщо не більшого, значення набувало в поміщицькому господарстві торговельне скотарство. Всього великих і середніх "заводів" великої рогатої худоби в Малоросійській губернії, за частковими даними (1782 р.), було 207.

Успішно розвивалося в поміщицьких маєтках і вівчарство. Найбільші заводи належали К. Розумовському. Великим постачальником овець був завод Румянцева у м. Ташань Переяславського полку. Загалом на Лівобережжі у 1782 р. налічувалося 209 овечих заводів.

Певного значення набувало й свинарство, особливо, слід гадати, у північній частині краю. Певну господарську вагу в поміщицьких господарствах мало й бджільництво.

У XVIII ст. найпоширенішим видом підприємства був млин. Млини поділялися на вітряні, водяні й кінні, а за виробничими ознаками — на борошномельні, крупорушки, сукновальні (фолюші), лісопильні. У Малоросійській губернії у 1782 р. нараховувалося, наприклад, 3362

водяних і 12732 вітряних млинів. Значна частина млинів належала поміщикам.

Найважливіше місце в поміщицькому господарстві належало гуральництву. Поміщицьке гуральництво швидко зростало. Якщо в 1750 р. на території шести лівобережних полків (крім Стародубського, Чернігівського, Ніжинського й Миргородського) була 3221 винниця, то в 1782 р. в межах Малоросійської губернії, тобто на території трохи меншій, їх уже стало 2666.

Серед інших поміщицьких підприємств, пов'язаних із переробкою сільськогосподарської сировини, треба відзначити броварні, солодовні, олійниці, свічкальні, шкіряні й миловарні "заводи", а також полотняні й суконні "фабрики". В одній Чернігівській губернії наприкінці XVIII ст. "фабрик" і "заводів", тобто більш-менш великих підприємств, нараховувалось 849. Окремі з таких підприємств мало чим відрізнялися від ремісничих майстерень. Інші підприємства були справжніми мануфактурами, їх розміри і кількість робітників, що працювали на них, були досить значними. Таким був "завод" конопляного прядива П. Рум'янцева (с. Топалка Стародубського полку). Ще більшою була парусинова "фабрика" Рум'янцева (с. Драглівка Топальської сотні).

На Лівобережжі були три поміщицькі суконні "фабрики". Дві з них належали Розумовському (одна в м. Нових Млинах, друга — в Батурині). Третя "фабрика" в с. Ряшках Прилуцького повіту належала князю Юсупову.

Поміщики мали також підприємства, які або зовсім не були зв'язані з сільським господарством, або стосувалися його тільки побічно: лісопильні, рудні, гути, цегельні, поташні, дьогтярні, селітряні варниці. Прикладом великої лісопильні можна вважати тартак П. Рум'янцева в с. Унечі Суразького повіту.

Дещо іншу спеціалізацію мали господарства Запоріжжя, основною формою яких був зимівник-хутір. Великі зимівники найперше були тваринницькими господарствами. За часів Нової січі (Нова Січ заснована у 1734р.) чималого значення стало набувати землеробство. Система землеробства була така сама, як і на інших степових окраїнах — переліг.

Отже, зимівник старшини або багатого козака являв собою велику тваринницьку ферму зі значними посівами зернових. Частина зимівчан мала великі кінські заводи.

Продукція зимівничанського господарства йшла в основному на ринок. Торговельні операції власників великих зимівників набували

То

широких масштабів. Коні, худоба й різні продукти тваринництва (шкіри, вовна, сало, шинка) йшли також на Правобережну Україну й далі — у Пруссію тощо. Хліб продавали сусіднім кочівникам-татарам, зокрема ногайцям. Татари купували на Запоріжжі також овець кращої породи.

Важливе значення в економіці Запоріжжя посідали промисли, передусім рибальство. Великі рибні промисли були на Дніпрі, Бузі, Кальміусі та їхніх допливах, у дніпровських лиманах і на Азовському морі. Одним із найбагатших рибних угідь був Гард на р. Бузі.

Певного економічного значення набуло «громадження» солі в лиманах і чумакування. Соляний промисел належав старшині або багатому козакові, який наймав робітників. У чумацькій валці власником усіх можар, волів, а часто-густо і вантажу був козак-підприємець, чумаки ж (погоничі) були найманими робітниками.

Після включення до складу Росії Південної України (за Кучук-Кайнарджійським миром 1774 р.), а згодом — і Криму (1783 р.) царський уряд сприяв масовому заселенню цих земель. Колонізація дала певні наслідки. У південній Україні посилювався розвиток хліборобства, виноградарства, зростало скотарство, будувалися "фабрики" і "заводи", засновувалися міста.

У містах виникали мануфактури, в тому числі також цегельні, каменярні, вапняні заводи. Характерною рисою південноукраїнської мануфактури було те, що вона здебільшого засновувалася не поміщиками, а купцями й міщанами, тобто відразу набувала суто капіталістичної форми.

Після укладення Кучук-Кайнарджійського миру Чорне море починає відігравати важливу роль у зовнішній торгівлі Росії, зокрема з Туреччиною. До Туреччини Росія експортувала в основному промислову продукцію — залізо й залізні вироби (у 1782 р. вони становили 28% вартості всіх вивезених товарів), хутра (12%), а також канати, шнурки, парусину, полотна, шкіри й шкіряні вироби; із продуктів сільського господарства — коров'яче масло (13%), паюсну ікру (9%), листовий тютюн (6%) тощо. Хліб вивозився в незначній кількості. Туреччина експортувала в Росію, перш за все, вина (32%), різні фрукти, бавовняну пряжу, шовкові вироби тощо.

У Правобережній Україні у XVIII ст. проходять події, які стосувалися зміни в організації фільваркового господарства. Вони полягали у частішому застосуванні у фільварках найманої праці та формуванні там кадрів постійних і сезонних робітників. Спостерігалися також спроби раціоналізації господарства. Розширювалися плантації технічних куль-

тур — тютюну, хмелю (для броварництва) площі виноградників. По-кращувалися породи великої рогатої худоби та овець.

Найрозвинутішою галуззю промисловості в правобережних маєтках, як і на Лівобережжі, було гуральництво. У 1799 р. тільки в одній Подільській губернії було 445 поміщицьких винниць. На Волині поширені були поташні буди, в степовій частині Правобережжя — селітряні варниці. Багаті поміщики мали суконні мануфактури, гуті й інші підприємства.

В ті галузі господарства, які міцніше були зв'язані з ринком - гуральництво, виробництво мідних і скляних виробів, поташу й т.д. — вкладалися дедалі більші кошти.

Окрім внутрішнього ринку, частина продукції маєтків ішла на зовнішні ринки. Жито, пшениця, сало, полотно експортувалися в Гданськ і Торунь. Після першого поділу Польщі (1772 р.), коли Пруссія стала чинити різні перепони для польської торгівлі в балтійських портах, продукція магнатського господарства стала вивозитися у Францію, крім російських чорноморських портів, також суходелом (через Галичину, Угорщину, Німеччину).

Розвиток промисловості в Україні у XVIII ст. вступив в етап розквіту мануфактурного виробництва. З-поміж великої кількості підприємств, зокрема, в Лівобережній Україні у 1782р. (2836 "заводів") абсолютна більшість (2666) — біля 87% припадала на винниці.

У 70-х роках XVIII ст. на правобережному Поліссі виникло доменне виробництво. Перший в Україні Високопічанський доменний завод (Висока Піч) почав діяти в 1773 р. У ті ж часи з'явився Кропивенський і майже одночасно з ними — Городоцький завод.

Але ще більшою подією була поява першого в Україні доменного заводу із застосуванням при виплавці заліза мінерального палива — кам'яного вугілля. У 1799 р. на Луганському державному доменному заводі вже почали плавити місцеві (городищенські) руди на місцевому (лисичанському) кам'яному вугіллі. Він був у нашій країні піонером у випуску чавуну на мінеральному паливі.

В Україні докладалися зусилля до створення сировинної бази для шовкової промисловості. І вже у 1774 р. у слободі Нова Водолага засновується державний шовковий завод, який, однак, невдовзі був закритий. У 1788 р. із Кременчука у м. Кодаки під Катеринославом перевели казенну мануфактуру із виробництва шовкових панчіх.

Поряд із казенними шовковими мануфактурами в Україні з'явилися й купецькі підприємства. У 60-х роках XVIII ст. заснуються три

шовкові мануфактури — одна (купця Смородіна) в Києві і дві в Ніжині. Такою ж новиною, як і шовкові мануфактури, у Східній Україні була Межигірська фаянсова "фабрика", побудована під Києвом, на місці згорілого монастиря. Тут у 1796 р. знайдено високоякісні глини, що й було поштовхом для заснування мануфактури. Виготовлення продукції почалося в 1801 р.

У 30-х роках XVIII ст. починається мануфактурне виробництво пороху. У 1736 р., під час російсько-турецької війни, недалеко від Глухова був побудований Шосткинський пороховий завод. Однак у 1742 р. завод було закрито. Проте у 1751 р. завод знову відкрили за наказом гетьмана Розумовського. Тепер порох тут виробляли винятково для потреб лівобережних козацьких полків. У 1764 р. завод було вдруге закрито. Нове відкриття заводу відбулося в 1771 р., після ліквідації гетьманства, при Румянцеві. Шосткинський пороховий завод був одним із найбільших в імперії.

У другій половині XVIII ст. значних успіхів досягла суконна промисловість. Взірцем великого суконного підприємства того часу можна вважати казенну Глушківську мануфактуру (під Путивлем), засновану в 1719 р. Вона була одним із найбільших казенних підприємств імперії.

Певний розвиток мануфактури спостерігався і на Правобережній Україні. Як і на Лівобережжі, тут найуспішніше розвивалося поміщицьке гуральництво.

Розвивалися на Правобережжі й інші галузі промисловості. З великих підприємств була добре відома суконна мануфактура графа С.Потоцького (м. Тульчин Брацлавського повіту), заснована наприкінці XVIII ст. У м. Чуднові (теперішня Житомирська обл.), у маєтностях П.Потоцького працювала велика гута, заснована в 1755 р.

Із мануфактур у Галичині деякий інтерес має королівське залізобудівне підприємство під Самбором, засноване в 1766-1769 рр. Самбірська мануфактура складалася з трьох підприємств: фабрики в с. Смольня, фабрики в с. Ясонці та поташної буди в с. Недільня.

Розглядаючи стан мануфактурної промисловості в Україні загалом, треба звернути увагу на те, що крім поміщицьких, посесійних і казенних мануфактур, розвивалася також купецька мануфактура. Найбільшого поширення купецько-міщанські підприємства набули в такій галузі промисловості, як скляні гуди.

Якщо у XVI-XVII ст. в Україні тільки починало виникати мануфактурне виробництво, то в XVIII ст. мануфактура посідала вже по-

мітне місце: збільшилася кількість мануфактур та їхні розміри, удосконалювалася мануфактурна техніка, мануфактурне виробництво стало охоплювати нові галузі промисловості, поміщики дедалі частіше почали застосовувати на своїх підприємствах найману працю. Крім того, збільшувалася кількість купецьких мануфактур, тобто таких, де застосовувалася винятково наймана праця. Отже, в Україні у XVIII ст. у надрах феодально-кріпосницької системи формувався капіталістичний уклад.

2.6. Доба капіталізму

2.6.1. Сільське господарство, промисли і промисловість України у першій половині XIX ст.

Східна Україна XIX ст. поділялася на такі частини: Лівобережжя (Чернігівська й Полтавська губернії), Правобережжя (Київська, Подільська й Волинська губернії), Південну, або Степову, Україну (Катеринославська, Херсонська й Таврійська губернії) і Слобожанщину (Харківська губернія). Найуспішніше розвиток капіталізму відбувався у Степовій Україні. Високі темпи колонізації краю й добрі умови збуту сільськогосподарської продукції, завдяки сусідству чорноморських і азовських портів, сприяли розвитку торгового землеробства. За період з 1778 по 1851 рік посівні площі в Новоросії збільшилися у 25 разів.

У Степовій Україні раніше й виразніше визначилися риси фермерського господарства. У передових поміщицьких маєтках у 40-х роках впроваджувалося замість застарілого трипілля п'ятипілля, шестипілля і навіть восьмипілля. У Степовій Україні це призводило до застосування в значно більшому розмірі, порівняно з іншими районами країни, найманої праці та машинної техніки.

На середину XIX ст. поміщицькі господарства давали близько 90% усього товарного хліба. Основна частина товарного хліба з поміщицького господарства йшла на внутрішній ринок. Серед зернових, призначених на продаж, зростала роль пшениці. У 1847 році у Київській губернії пшениця становила дві третини товарного хліба. Таке ж приблизно становище було і в Подільській губернії.

Із метою підвищення прибутків поміщики розширювали й посіви технічних культур. У Полтавській та Чернігівській губерніях збільшувалися площі під коноплями й тютюном, у Катеринославській і Херсонській — під льоном. Тютюн вирощували здебільшого невисокої якості — махорку й бакан, хоч іноді і кращі сорти.

Загальна кількість конопель, що вирощувалась на продаж, була досить значна. У 50-х роках тільки в Стародубському й Мглинському повітах їх продавали на суму до 1 млн. крб. У 40-50-ті роки розмір коноплиц, особливо на півночі Чернігівщини, різко зменшується, їхнє місце займають цукрові буряки. Вирощувати льон на півдні починають тільки від 30-х років XIX ст.

Із 20-х років з'являються і швидко розширюються на всьому Правобережжі, Лівобережжі та Слобожанщині плантації цукрових буряків. У 1848-1849 рр. їхня площа в Україні становила 75,8% усієї площі цукрових буряків у Росії. Тільки за якихось 12-13 років (з 1848 по 1860 р.) площа цукрових плантацій в Україні збільшилася на 57,7%.

Зростання попиту на коней, худобу і продукти скотарства на внутрішньому і зовнішньому ринках стимулювало також розвиток поміщицького тваринництва, у тому числі конярства. Найрозвинутішим поміщицьке конярство було у Степовій Україні. У 1830 р. тільки на одній Катеринославщині нараховувалося 287 кінських "заводів". Конярство розвивалося також у поміщицьких маєтках Лівобережжя та Правобережжя.

Успішно розгорталося й товарне скотарство. У 1830 р. в Катеринославській губернії було 1311 заводів великої рогатої худоби на 20-300 голів.

Протягом першої половини XIX ст. помітного поширення набуло тонкорунне вівчарство. У 1850 р. в Україні налічувалося близько 10 млн. штук овець, із них майже половина (4514425) була тонкорунних. Тонкорунних овець розводили майже винятково в поміщицьких маєтках, причому найуспішніше у Степовій Україні.

У селянських господарствах Східної України у першій половині XIX ст. усюди панувало трипілля, але зустрічався й переліг. Нові культури (картопля й кукурудза), що з'явилися у XVIII ст. у Східній Україні, на відміну від Галичини й Буковини, ще дуже повільно впроваджувалися у господарство і не тільки в селянське. Особливо повільно поширювалася кукурудза, (переважно як городня культура).

У середині XIX ст. селянська частка в загальній масі товарного хліба становила не більше 10%. Товарне виробництво, проте, хоч і повільно, збільшувалося й у селян.

Поблизу великих міст більш-менш успішно розвивалося городництво, набуваючи навіть деякої спеціалізації. Так, у Васильківському повіті, під Києвом, селяни вирощували на продаж капусту, у Чигиринському — кавуни та дині, у Миргородському — часник і цибулю.

У Харківській губернії розвивалося промислове баштанництво, у Таврії, а також на Миргородщині помітно зростали посіви соняшника. На Полтавщині й Чернігівщині цілі округи вирощували тютюн дешевого гатунку. У північній частині Чернігівщини, що здавна улашувалася коноплями, в середині XIX ст. коноплища займали значну площу (за деякими даними, - одну двадцяту всієї орної землі).

У зв'язку з розвитком в Україні цукрової промисловості частина селян, здебільшого в Чернігівській, Полтавській, Харківській і Подільській губерніях почала вирощувати на продаж цукрові буряки. Більшого промислового значення набувало й селянське садівництво. Свіжі й сухі фрукти вивозили, наприклад, із Чернігівщини, Харківщини і Полтавщини в центральні губернії Росії, на Донщину, Поволжя, Степову Україну.

Втягувалося помалу в товарні відносини й селянське тваринництво. Насамперед це стосувалося вівчарства. Велику популярність здобули, наприклад, решетилівські смушки (с. Решетилівка на Полтавщині). Приблизно це ж треба сказати і про бджільництво.

У розвитку сільського господарства Східної Галичини за цей період можна відзначити два етапи: до 1815 р. і після 1815 р. На першому етапі, у часи наполеонівських воєн, під впливом зростання попиту на сільськогосподарську продукцію, в поміщицьких маєтках спостерігалися спроби раціоналізації, поширювалися нові культури — картопля, яка з'явилася в Східній Галичині ще у 80-х роках XVIII ст., і конюшина (сорт клеверу). Остання розглядалася в усій Австрії не тільки як цінний корм для худоби, але й як спосіб удобрення ґрунту перед посівом зернових, особливо озимини. Поширювалися й посіви люцерни. Велику увагу надавали угноєнню, поліпшенню обробітку ґрунту, меліорації та багатопільним сівознам. Значну роль у великих маєтках відводилась розвитку тваринництва, відгодівлі худоби й поліпшенню її породи.

Після наполеонівських воєн поміщицьке господарство Галичини стало переживати великі труднощі у збуті зернової продукції, що зумовлювалося конкуренцією американського й російського зерна на міжнародному ринку.

Становище поміщицького господарства до деякої міри полегшувалося збільшенням попиту на м'ясо в зв'язку з розвитком промисловості у західних провінціях Австрії, особливо в Чехії. Це призвело до пожвавлення поміщицького тваринництва, до розширення відгодівлі худоби при гуральнях. Однак і на м'ясному ринку перше місце вже з

30-х років посіла Росія. Приблизно те саме можна сказати і про вівчарство, яке стало успішно розвиватися в маєтках на початку XIX ст. в зв'язку із континентальною блокадою, заборонаю імпорту англійського сукна. Від 40-х років починається занепад і цієї галузі тваринництва.

Галичина поступово перетворювалася у країну, де панівними стали продовольче хліборобство і технічні культури. У 40-х роках XIX ст. Галичина давала: зерна— 13%, льону-волокна —23%, конопель —25%, тютюну — 16% загальної продукції цих культур Найбільше вирощувалося картоплі. Посіви її займали не менш як 16% усієї посівної площі, а продукція становила 38% продукції картоплогвусій Австрії. Із зернових перше місце посідав овес, друге — ячмінь, третє — жито і тільки четверте — пшениця

Характерною рисою буковинської економіки було поєднання відсталого землеробства, яке відіграло тут значно меншу роль, ніж у Галичині, з поширеним від давніх часів скотарством. Велика площа пасовищ у підгірських і гірських районах сприяла розведенню великої рогатої худоби й овець. Головними сільськогосподарськими культурами, які для маси населення вже ставали основними продуктами харчування, були кукурудза (врожаї не перевищували 6-7 ц з гектара) й картопля.

У першій половині XIX ст. внаслідок розширення місцевого ринку й посилення зв'язків із розвинутими районами імперії поглиблюється товаризація поміщицького господарства. Частина поміщиків спеціалізує своє господарство на винокурінні й відгодівлі на барді великої рогатої худоби. У 1848 р. було вироблено 1338117 відер спирту й відгодовано на барді 7-8 тис. волів.

У Закарпатті, відсталому аграрному краї, перше місце серед зернових культур XIX ст. посідав овес, а друге — кукурудза. Посіви вівса ;шіймали 46,4%, кукурудзи - 28,5, суміші пшениці з житом - 15,8, пшениці — 6,7, інших культур — 2,6%. У деяких місцевостях основне місце між зерновими належало кукурудзі. В Притисянській окрузі Угочанської жупи, наприклад, у 1817 р. в 46 селах посіви кукурудзи становили 71%. Овес, кукурудза і картопля, що почала швидко поширюватися симе в першій половині XIX ст., були основними харчовими продуктами закарпатського селянства. Значне місце, переважно в поміщицькому господарстві, посідав виноград. Із нових культур, лише в економіях, на початку XIX ст. з'являються конюшина й люцерна.

Яків інших українських землях у цей час, на Закарпатті спостеріглася товаризація поміщицького господарства. Поміщики розширю-

вали площі зернових, в основному пшениці, виноградники, поліпшували породу корів, розводили свиней. Одночасно розширюється переробка продуктів сільського господарства — виноробство, гуральництво, - заснуються лісопильні підприємства гірничодобувної промисловості. Окремі маєтки перетворюються на багатогалузеві господарства, де проводиться раціоналізація виробництва, впроваджуються машини й застосовується наймана праця.

Що стосується *промислів*, то впродовж перших 50-ти років XIX ст. найбільшу частину доходів у ряді районів поміщикам давало гуральництво. Від 20-х років поміщики стали будувати й цукрові заводи. Великі доходи від цукрових підприємств викликали справжню цукрову гарячку. Всі, у кого на це були кошти, заводили цукроварні. До 50-х років, коли в цукроварню промисловість став енергійно пробиватися купецький капітал, ця галузь економіки становила монополію поміщиків.

Важливе місце в поміщицькому підприємстві займала суконна промисловість. Однак із початком промислового перевороту в суконному виробництві поміщицьке виробництво у цій галузі економіки стало швидко занепадати.

Другорядне й третьорядне значення, порівняно з гуральництвом, цукроварінням і суконною промисловістю, мали в поміщицькому господарстві України залізобна, порцелянова, скляна, паперова, шкіряна, кам'яновугільна промисловість, атакожброварництво, медоваріння, млинарство та інші галузі, пов'язані з переробкою власної сировини.

Одночасно з поміщицькими спостерігався розвиток і селянських промислів, добре відомих у попередні часи — чинбарства, кушнірства, колісництва, бондарства, виробництва полотна, сукна тощо. Водночас, під впливом нових умов виникають і нові промисли. Так, зростання попиту на мішки, у зв'язку з розвитком хлібної й соляної торгівлі, призвело до того, що цілі села стали займатися виробництвом рядни на продаж. Осередками таких селянських промислів стали Полтавська й Харківська губернії.

Велику роль для селян, зокрема зубожілих, у цей час відігравало чумацтво. Причому, пройшли зміни у самому асортименті транспортаних чумаками товарів. Якщо на початку XIX ст. найголовнішим вантажем були сіль і риба, то в 30-х роках значне місце належало кам'яному вугіллю, продукції цукрових і салотопних заводів. У середині XIX ст. чумаки доставляли в південні порти близько 34-40 млн. пудів хліба.

Отже, найрозвинутішою галуззю промисловості в поміщицькому господарстві було гуральництво. Воно посідало перше місце за кількістю підприємств. Так, у 1801 р. в Україні налічувалося 7839 гуралень. По губерніях вони розподілялися нерівномірно: на першому місці зв кількістю гуралень стояла Волинська губернія — 1857, на другому — Полтавська й Чернігівська, де разом було 2993 гуральні, а на третьому - Катеринославська — 329 гуралень. Переважна більшість гуралень, як і в попередні часи, належала до підприємств ремісничого типу або зародкових мануфактур. Однак уже в перші десятиріччя XIX ст. загальний технічний прогрес позначився і на гуральництві — в 20-х роках з'явилися парові гуральні, що призвело до промислового перевороту. Стали закриватися старі нерентабельні гуральні і за 40 років їхня кількість зменшилася більше, ніж удвічі, а обсяг продукції зріс більше ніж утричі. І вже у 1860 р. в Україні було тільки 2407 гуралень, але товарний обсяг невпинно зростає.

Рівнобіжне з гуральництвом із початком XIX ст. зростають обсяги і цукроваріння. Та справжній розквіт цукроваріння в Україні почався тільки в 40-х роках, коли цукрові заводи стали переходити на парову техніку. У 1843 р. купці брати Яхненки й Симиренко побудували перші в Україні і в Росії парові цукроварний і рафінадний заводи. Промисловий переворот у цукроварінні швидко поширювався. У 1856-1857 рр. парові цукроварні становили вже 40% усіх цукрових заводів.

Машинна техніка різко підвищила продуктивність цукроваріння й стимулювала його розвиток. У 1847 р. в Україні було 144 цукрозаводи, що становило 62,3% загальної кількості їх у всій імперії. В 1848-1849 рр. число їх зросло до 208 і становило вже 67,7%, тобто дві третини всіх цукрових заводів Росії. Відповідно, Україна виробляла і найбільшу кількість цукру. Так, за ці ж роки вона виробила 81% випущеного в Росії цукру. Найбільшу частину із цих обсягів складав цукор, виготовлений у Київщині. Розвиток цукроваріння не припинявся й далі. У 1861 р. в Україні нараховувалося вже 229 цукрових заводів.

Провідним у промисловості на той час було виробництво сукна. Кількість суконних мануфактур в Україні весь час збільшувалася. Якщо в 1797 р. в Україні було 12 суконних мануфактур, що виробляли до 305 тис. аршинів сукна за рік, то в 1859 р. їх стало вже 160 із продукцією 2283 тис. аршинів сукна на суму 5807 тис. крб.

Купецьку мануфактуру в Україні представляли підприємства в посаді Клинець Суразького повіту на Чернігівщині. У 1860 р. в загальному обсязі суконного мануфактурного виробництва в Україні на

Клинці припадало 47,5%, а у виробництві тільки купецьких суконних мануфактур — 90,2%

Інші галузі текстильної промисловості (канатна, полотняна) в Україні займали порівняно із суконним виробництвом скромне місце. Але й їх успішно завойовував купецький капітал. У 20-х роках ХІХ ст. на Волинському й Київському Поліссі було близько 130 рудень. Незважаючи на те, що на руднях у процесі заміни кріпосної праці наймаючою перемогла вільнонаймана робота, рудня, як тип підприємства, занепадає і зникає. Причина полягала в тому, що у Росії вже досягла значного розвитку велика мануфактурна залізобудівна промисловість, в основі якої лежала вища техніка, а також використовувалась незрівнянно краща сировина.

Зростання попиту на металеві вироби зумовило виникнення нових і розширення старих підприємств для обробки металу. В 1833 році купець Федоров побудував у Харкові чавуноливарний завод, брянські купці Мешков і Новиков збудували ливарні заводи в Одесі.

Великим стимулом для розвитку металообробної промисловості був початок машинобудування. В 40-х роках ХІХ ст. металообробна, а також машинобудівна промисловість в Україні досягли вже досить високого рівня. У 1841 р. на Чернігівщині, на хуторі Дмитрівському Конотопського повіту, поміщик Кандиба відкрив завод сільськогосподарських машин, парових котлів, ткацьких верстатів, апаратів для цукрових заводів, машин для суконних підприємств тощо. У тих же 40-х роках купці-підприємці Дегтярьови заснували в Києві ливарний завод для виготовлення парових машин і різних металевих виробів. Тоді ж купець Фальке відкрив завод парових машин і котлів у Херсонській губернії. У 1847 році Яхненки й Смирненки заснували у Млієві завод парових машин, гідравлічних пресів тощо. Кількість машинобудівних заводів в Україні щороку зростала: якщо в 1846 р. їх було тільки 4, то в 1854 р. - 8, а в 1863 р. - вже 25.

Разом зі з'явою в Україні підприємств для виготовлення сільськогосподарських машин формується сільськогосподарське машинобудування, свідчення про заснування якого відносяться до 30-х років ХІХ ст. Ще в 1837 р. купець Заславський відкрив у Катеринославі механічну майстерню.

У 1840 р. І. Шуман збудував завод сільськогосподарських знарядь і машин поблизу Луганська, (в с. Штейндорф Слов'яно-сербського повіту). В Одесі сільськогосподарські машини виготовляла механічна майстерня Фалька, яка потім перетворилася в завод. У 1835 р. було збу-

допано завод сільськогосподарських машин у Ромнах, у¹⁸³⁹ р. — в Кременчуці (тутуже виготовлялося й устаткування для гуралень і цукронарень). У 50-х роках порівняно великий завод сільськогосподарських машин на Поділлі відкрив князь Сангушко. Окрім того, існували Ін коди Кандиби і Яхненків та Смиренків, де виготовлення сільськогосподарських машин займало значне місце.

Успішно розвивалися й інші галузі промисловості: салотопна (перенажно у Степовій Україні), шкіряна, свічкова, миловарна. Селітряна промисловість, відома в Україні здавна, з 50-х років починає занепадати в зв'язку із конкуренцією дешевої чилійської селітри. Тенденція до занепаду виявилась також у скляній, кришталевій і порцеляновій промисловості. Кам'яновугільна промисловість, що зародилася в Донбасі наприкінці XVIII ст., ще була на дуже низькому рівні розвитку.

За офіційними даними, у 1860 р. загальна кількість фабрик і заводів, а також кількість зайнятих на них робітників (без гірничих, винокурних підприємств і млинів) у 9 губерніях України становила: фабрик і заводів — 2709, робітників 85139. Вартість продукції, що вироблялась на них, досягала 34,4 млн. крб. Відзначимо, що у порівнянні з 1825 р. кількість підприємств зросла більше, ніж у 4 рази, а кількість робітників — майже у 6 разів. Отже, розвиток промисловості в Східній Україні супроводжувався й посиленням концентрації виробництва.

За перші десятиліття XIX ст. в Галичині успішно розвиваються пілузі *промисловості*, добре відомі ще від попередніх часів: текстильні, шкіряна, соляна, залізородна, тютюнова, лісова. На першому місці с І ояло ткацтво. Полотно вироблялося чи не в кожному поселенні. Засновувалися суконні мануфактури в Жовківській, Бережанській та її й них округах.

У Бузьку, Залізцях, Кутах, Тисмениці, Яворові, Жовкві розвиваюноси шкіряне виробництво, призначене для експорту. Засновувалися нош напірні, гути, керамічні й залізородні підприємства, ливарні заводи, особливо у Стрийській окрузі. У Винниках і Монастириську існу-мійіи тютюнові мануфактури. Успішно розвивалася соляна проми-чюшсть.

Лле такий стан тривав недовго. Початок промислового перевороту її німецьких і чеських провінціях Австрії, що був пов'язаний певною мірою з континентальною блокадою, дуже негативно вплинув на І я цицьку промисловість. Галицьке ремесло й мануфактура не могли втримати конкуренції виробів фабрично-заводської промисловості мР І рополії й почали швидко занепадати. Навіть цукроваріння, що ви-

никло в 20-х роках XIX ст. і спочатку добре розвивалося, незабаром, у зв'язку з бурхливим розвитком виробництва цукру в Чехії відійшло на другорядне місце.

Галичина стала перетворюватися в аграрний придаток західних провінцій Австрії. У 1841 р. у Східній і Західній Галичині було всього 252 мануфактури (тоді вони називалися фабриками), що становило 5% їхньої загальної кількості в Австрії. Перші дві парові машини з'явилися в Галичині у 1843 р. До 1850 р. їхня кількість збільшилася до 20.

У Галичині в ті часи виробляли всього 2% чавуну-сирцю і 3,3% чавунного литва від загальної продукції в Австрії, хоча Галичина й була багата на сировину для металургії.

Після 1847 р. галицька металургія почала швидко занепадати. Виняток становило гуральництво, яке було розвинутою галуззю промисловості, а також броварництво. Основною сировиною для гуральництва від 20-х років стає картопля. У 1841 р. більш-менш удосконалених горілчаних заводів у Галичині було 203, а броварень — 430.

Добре розвивалася також сірчана промисловість. У Галичині видобувалося 36,4% загального виробництва сірки в Австрії.

У Буковині розвивалися різні форми й галузі промисловості. Серед селянських ремесел найпоширенішою була обробка продуктів вівчарства — виготовлення килимів, хусток, поясів, сукна, кожухів, а також лляного полотна. Гірське населення виготовляло здебільшого вироби з вовни, шкіри, дерева, кістки тощо.

Розвивалося й міське ремесло. Поштовхом до цього стало поширення у 1804 р. на Буковину цехового законодавства. І вже у 1844 р. тільки у Чернівцях налічувалося 13 цехів.

На Буковині мали місце гуральництво, виробництво поташу, скла, видобування солі, залізобна і металообробна промисловість. Найуспішніше розгорталось гуральництво. У 1848 р. налічувалося 92 винокурні, які в абсолютній більшості були підприємствами ремісничого типу. Однак відомі дві парові винокурні.

Значного розвитку досягло й виробництво поташу. Ще в 1814 році діяли 24 поташні-мануфактури. Їхня продукція йшла на місцеві гути й за кордон. В Чудеї була тута, яка виробляла листове й інше скло. Розроблялися й лісові багатства краю. У 1816 р. на р. Черемоші було збудовано першу водяну лісопильню, а в 1834 р. на Буковині їх налічувалося вже 29.

Економічний розвиток Закарпаття у першій половині XIX ст. позначився, крім успіхів у сільському господарстві, ще й розширенням

промисловості, її найрозвинутішими галузями, що зосереджувалися майже цілком у руках поміщиків, були залізобне, поташне, галуноне, селітряне, горілчане, лісопилне виробництво. У багатьох маєтках діяли рудні, на яких виготовляли знаряддя праці для сільського господарства, лісорубів, солекопалень тощо.

Ще на початку 70-х років XVIII ст. під Мукачевом, у Шелестові, в доміні Шенборна, було збудоване велике залізобне підприємство. На початку XIX ст. Шелестівський завод виготовляв казани для поташних буд, пилки, ланцюги, бляху, лопати, шини, плуги, різні інструменти. У 1813 р. його було ґрунтовно переобладнано. На середину XIX ст. завод став найбільшим промисловим підприємством на Закарпатті.

У 30-50-х роках XIX ст. з'являється низка нових великих підприємств — суконних, сірникових і відбувається значна реконструкція с І арих. Так, у 30-х рр. XIX ст., коли зерно стало витіснити нова сировина — картопля, переобладнуються ґуральні, будуються нові, з паровими котлами, зокрема у с. Середньому. Парова техніка запроваджується на І уральнях Шенборна, Гілані та Перені. На Шелестівському заводі починається виробництво сільськогосподарських машин. У 1858 р. купець І агеман побудував паровий млин. Отже, мануфактурна промисловість І й Закарпатті почала переростати у фабрично-заводську.

2.6.2. Спеціалізація землеробства і тваринництва, розвиток промисловості в Україні у 60-90-х рр. XIX ст.

Після проведення селянської реформи 1861 р. та у зв'язку з розширенням цукрової промисловості значно розширюються цукробурякові плантації. Загалом цукрова промисловість була чинником прогресу в сільському господарстві. Скажімо, там, де не було бурякових полів, як у частині Лівобережжя і в Степовій Україні, панувало трипілля і велике місце займав ще переліг. Окрім того, старанний обробіток ґрунту під буряки сприяв розширенню посівів пшениці. Площі під зерновими особливо зростають упродовж 60-90-х рр. XIX ст. у Степовій Україні в поміщицьких господарствах.

Як прогресивну тенденцію треба вважати й розширення травосію (особливо на поміщицьких землях). Воно мало позитивне значення не тільки як засіб підвищення культури землеробства, але й як ПпШовх для розвитку тваринництва. Проте травосіяння було мало поширене, як і мінеральні добрива.

Рівень розвитку землеробства визначається також співвідношенням озимих і ярових посівів. Більша частка озимини свідчить про вищий рівень культури господарства. У приватновласницьких господар-

ствах Правобережної України площа озимини переважала (хоч і не набагато) площу ярових. На Лівобережжі, навпаки, яровий клин перевищував площу озимини на 30-40%. Що ж до Степової України, то там озимини було взагалі дуже мало. Більше того, у цій частині України у селянських господарствах панувало т.зв. рябопілля, коли рослини йдуть одна за одною без жодного порядку. За такої системи швидко виснажувався ґрунт. Беручи до уваги існування у селянських господарствах ще й багатосмужковості (розкиданість полів, що залишилися як спадщина від кріпацтва), можна з певністю стверджувати, що землеробство в Україні, особливо в Південній, мало екстенсивний характер.

Землеробство в Україні, поміщицьке і селянське, набуло суто зернового напрямку. У 1881 р. площа під зерновими культурами коливалась у межах від 91,8 (Волинь) до 96,6 (Таврія), тоді як у передових західноєвропейських країнах ця зміна визначалася як 2:3 (від 40 до 60%). Причини зернового напрямку селянського господарства треба вбачати передусім у природному зростанні сільського населення, у збільшенні потреби в хлібі, а також у зростанні попиту на зерно на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Протягом пореформеного періоду майже вдвоє зросли посіви картоплі. Запровадження коренеплодів є показником підвищення агрокультури. Картопля поступово стала займати важливе місце в харчуванні селян, що зменшило споживання хліба, в розширенні кормової бази для селянського тваринництва. Що ж до заможного селянства, то воно від кінця століття почало культивувати картоплю як сировину для промислового гуральництва.

Все ж у пореформений період Степова Україна набуває чітко визначеної спеціалізації — торговельного зернового господарства. Так, виробництво зерна за 1860-90 рр. на одну особу зросло у 2,5 рази. На розвитку торговельного землеробства позначилося розширення посівів картоплі, які за період 1870-1900 рр. збільшилися майже втричі.

Степова Україна стала й районом виробництва льону-кудряша. У трьох степових губерніях України (Херсонській, Катеринославській і Таврійській) під цією культурою було 200 тис. десятин, тоді як у інших губерніях — тільки 57 тис. десятин. Від 80-х рр., у зв'язку з виснаженням цілинних ґрунтів, посіви льону на Півдні стали скорочуватися; роль основної олійної культури в цьому районі перейняв соняшник.

Якщо Степова Україна була основним районом торговельного зернового землеробства, то Правобережжя стало районом цукробурякового виробництва. Посівні площі цукрових буряків швидко зростали.

На початку ХХ ст. вони становили 75% усієї земельної площі імперії, Іайнятої під цукровими буряками.

Окреслився й район виробництва тютюну нижчого Гатунку. За розміром посівів і продукції цієї культури перше місце в країні займали Чернігівська і Полтавська губернії. В пореформений період на їхню частку припадало 40-50% всього виробництва махорки й тютюну в імперії.

У пореформений період помітно зросла посівна площа експортних культур — пшениці й ячменю. У 1881-1900 рр. площа посівів цих культур в Україні збільшилася з 42,8 до 52,4% (у Степовій Україні — з 61,6 до 75,1%). В 1900 р. на Україну припадала майже половина (46,2%) усіх посівів пшениці в Європейській Росії. Ще вищою була питома вага України у посівах ячменю: вона досягла в 1900 р. 52%. Інакше становило було з сірими хлібами. В 1900 р. у загальній площі посівів жита в Європейській Росії на Україну припадало лише 14% (на степові губернії - близько 4,5%).

Понад 90% посівної площі в Україні припадало на зернові культури і лише близько 4% - на технічні. Зерновий напрям сільського господарства особливо позначився на економічному розвитку українського Півдня, де створилося не просто капіталістичне господарство, а таке господарство, де 75-80% продукції становили експортні культури - пшениця й ячмінь.

У пореформений період тваринництво зазнало істотних змін. Внаслідок скорочення кормової бази за період 1870-1900 рр. у селянських господарствах України зменшилась кількість худоби, переважно пець і волів. У той же час зростало на 85% (у Європейській Росії тільки на 10%) поголів'я коней. Найбільшу частку приросту коней дав Південь, де за ці роки кількість коней зросла більше ніж утрос.

Найбільші зміни відбулися у вівчарстві. Ще у 80-і рр. вівчарство було однією з найвигідніших галузей господарства на Півдні, але на початку ХХ ст. воно вже перебувало у стані занепаду. Це пояснюється появою на зовнішньому ринку дешевої австралійської вовни і скороченням попиту на вовну на внутрішньому ринку в зв'язку із частими промисловими кризами. Зменшувалася кількість переважно тонкорунних овець у великих капіталістичних господарствах. За час від 1866 до 1908 р. кількість цих овець скоротилася на 87-90%, а в Харківській губернії вони майже зовсім зникли.

Зменшення поголів'я волів не позначилося на загальній кількості великої рогатої худоби, її чисельність в Україні за 30 років (1870-1900 рр.) збільшилася майже на 1200000 шт.

У Західній Україні також розвивалося торговельне капіталістичне землеробство. Галицьке Поділля, наприклад, стало районом торговельного зернового господарства. Тут же, в основному на Південному Поділлі, а також на Покутті зосереджуються й посіви тютюну. В Бродівському, Кам'яно-Струмилівському й Тернопільському повітах розширювалися посіви хмелю. Майже на всій території Східної Галичини і Північної Буковини зростали площі під льоном і коноплями. У південній частині Східної Галичини й у сусідніх районах Буковини в значній кількості сіяли мак. По всій Західній Україні розширялися посіви картоплі.

Спостерігався прогрес і в садівництві. В окремих місцях — Заліщиках, Рудках, Чернівцях — садівництво набуло промислового характеру: фрукти вивозилися у промислові центри Австрії.

Розвивалося також торговельне тваринництво, особливо в гірських і підгірських районах. Худобу збували на місцевих ринках, у західних провінціях імперії, а також вивозили за кордон.

Після реформи 1861 р. в Україні утворюються такі промислові центри загальноімперського значення, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий і Південно-західний цукровий райони.

Розвиток промисловості, а особливо будівництво залізниць різко підвищили попит на паливо. Видобування вугілля швидко зростало. Якщо у 1860 р. у Росії було видобуто всього 18,2 млн. пудів, у тому числі в Донбасі 6 млн. пудів, або 32,8%, то у 1900 р. у Росії вже видобули 10031 млн. пудів; із цього видобутку на частку Донбасу припадало вже 68,9%.

Розвиток промисловості й залізничне будівництво різко підвищили попит на метал. Наприкінці XIX ст. розпочинається розробка нових покладів залізної руди. Центр видобування залізної руди пересувається в Україну. Якщо за 30 років (1870-1900 рр.) загальноімперський видобуток руди зріс майже у 8 разів (на Уралі — в 4 рази), то в Україні — у 158 разів.

У 1895 р. поблизу залізничної станції Волинцево було збудовано найбільший на той час Петровський металургійний завод. На початок 1900 р. у Донбасі і Кривому Розі було вже 17 великих чавуноливарних заводів. Навколо великих заводів і копалень будувалися порівняно дрібні заводи, їх у 1895 р. налічувалося в Україні близько 100.

Наприкінці XIX ст. в Україні виплавлялася основна маса чавуну імперії. У 1900 р. тут було вироблено чавуну майже вдвоє більше, ніж на

Уралі (Україна — 92573 тис. пудів, Урал — 50157) і більше 52% усієї продукції чавуну в імперії. Отже, центр виробництва чавуну перемістився в Україну.

Швидкий розвиток металургії в Україні пояснюється, крім розширення внутрішнього ринку і припливу іноземних капіталів, ще низкою причин: прекрасними природними умовами (великими запасами руд і кам'яного вугілля); порівняно густою мережею залізниць, а також тим, що уряд закуповував-продукти металургійної промисловості (чавун і різні вироби) за дуже високими цінами. Окрім того, Україна стала центром виробництва рейок: у 1900 р. тут було виготовлено 76% загального виробництва рейок в імперії.

Найбільших успіхів за перші десятиріччя після селянської реформи досягло сільськогосподарське машинобудування. Його центр перемістився із привіслянських (Польща) й прибалтійських губерній у Степову Україну, де найуспішніше розвивалося капіталістичне зернове господарство. За 25 років (від 1876 до 1900 р.) виробництво сільськогосподарських машин в Україні збільшилося у 12 разів. Головними осередками сільськогосподарського машинобудування в Україні були Олександрівськ (тепер Запоріжжя) із прилеглими до нього районами, Харків, Одеса, Бердянськ.

Друге місце після сільськогосподарського машинобудування в Україні посідало транспортне машинобудування, зосереджене в Харкові, Луганську, Миколаєві тощо. Паровози виготовляли в Харкові і Луганську. Значно менше були розвинуті такі галузі, як суднобудівна й судноремонтна промисловість (Миколаїв, Одеса, Київ), виробництво будівельних матеріалів, хімічна промисловість.

Великою галуззю господарства в Україні була харчова промисловість, пов'язана з переробкою сільськогосподарської продукції. Вона охоплювала цукроварну, спиртову, тютюнову, борошномельну, олійну галузі промисловості. Так, якщо у 1864-65 рр. цукру-піску було вироблено 3135500 пудів, то у 1876-77 рр. - 9804757 пудів, тобто більше, ніж 3 рази.

Після цукрової кризи (1876-78 рр.) посилюється концентрація в цукровій промисловості. Зростає питома вага найбільших заводів, зокрема вони у 1883-84 рр. становили майже третину загальної кількості цукрових заводів. Великі заводи були зосереджені в основному на Правобережній Україні. Подальша концентрація призвела до створення у 1887 р. цукрового синдикату. Він був одним із перших монополістичних об'єднань в Україні і в Росії взагалі. Синдикат швидко зростав. У 1893-94 рр. він об'єднував 93.5% усіх цукрових заводів імперії.

У Галичині в 60-х — на початку 70-х років XIX ст. переважала дрібна промисловість. Рівень механізації загалом був низький. Занепад охопив, насамперед, скляну, фаянсову, порцелянову і, певною мірою, шкіряну, текстильну і паперову промисловість. Трохи краще було з добре розвинутою харчовою промисловістю. Продукція борошномельного, спиртогорілчаного виробництва, а також тютюнових фабрик здебільшого йшла на експорт.

Інакше складалися справи з хімічною промисловістю, особливо з переробкою нафти та озокериту. Кількість великих підприємств зростала і у 1870 р. існувало 14 нафто- й озокеритопереробних заводів, де працювало 346 осіб. Експорт продукції нафтопереробної промисловості помітно переважав її імпорт.

Досить жваво розвивалася на початку 60-х років металообробна і машинобудівна промисловість. У Львові, Перемишлі й Станіславі побудовано великі майстерні для ремонту паровозів і вагонів. У цей час у Східній Галичині налічувалося близько 10 відносно великих машинобудівних підприємств. На них, крім ремонтних робіт, виготовляли сільськогосподарський реманент, а також обладнання для млинів і гуралень.

Від середини 60-х років деревообробна промисловість, більш-менш розвинута раніше, занепадає. Натомість зростає питома вага лісової промисловості. У 1870 р. налічувалося 9 парових лісопилен, три з них мали по 20-25 робітників. Крім того, було понад 200 дрібних водяних тартаків. Будівельні дерев'яні матеріали щоразу зростаючими темпами вивозилися на Захід.

Отже, спостерігався занепад або дуже повільний розвиток тих галузей промисловості (скляна, фаянсово-порцелянова, цукрова, текстильна, шкіряна, паперова, сірникова, машинобудівна), вироби яких не знаходили собі місця на ринку, зайнятому кращою й дешевшою продукцією фабрично-заводської промисловості західних провінцій імперії. Ті ж галузі промисловості, які не зустрічали конкуренції (борошномельна, спиртогорілчана, нафтова і озокеритова, лісопилна, соляна) розвивалися краще. Ці галузі промисловості були зосереджені в основному на видобуванні й первинній обробці сировини, тобто на виробництві напівфабрикатів, які вивозилися для подальшої переробки у західні провінції.

Після побудови мережі залізниць Східна Галичина стала для великої західноавстрійської промисловості також доступним джерелом цінної промислової та сільськогосподарської сировини. Наприкінці

60-х років у західні провінції вже в значних обсягах вивозилися зерно, худоба, шкіри, льон, коноплі, вовна тощо. Майже вся ця сировина поверталася знову в Галичину у вигляді готових виробів — тканин, одягу, взуття, паперу, лікерів, меблів тощо.

70-80-і роки ХІХ ст. можна вважати часом формування в Східній Галичині великої фабрично-заводської промисловості. Характерною рисою промислового розвитку краю за цей період був розвиток тільки борошномельної, лісопильної й нафтово-озокеритової галузей промисловості. В усіх інших, навіть наприкінці 80-х років, переважало старе, дрібне виробництво.

Значну роль у розвитку промисловості відіграв іноземний капітал, особливу увагу якого привертала насамперед борошномельна, а потім лісопильна й нафтово-озокеритна промисловість.

У 1883-85 рр. у Східній Галичині налічувалося 19 парових млинів, один — пароводяний, 81 так званий американський водяний млин і понад 2 тис. дрібних водяних млинів. У середині 70-х рр. розвиток парового млинарства досяг найвищого ступеня, після чого настав деякий застій. Це зумовлювалося конкуренцією угорського парового млинарства, поставленого у сприятливіші умови системою залізничних тарифів. Східногалицькі власники млинів, наприклад, за перевезення борошна зі Львова до Моравської Острави платили на 30% дорожче, ніж угорські за транспортування своєї продукції на ту ж саму відстань.

У 70-80-х рр. найрозвинутішою й технічно оснащеною галуззю промисловості у Східній Галичині було лісопильне виробництво. Причини цього полягали, з одного боку, в наявності величезних лісових масивів, а з іншого — у великому попиті на дерев'яні будівельні матеріали на Заході.

У цей же час під впливом збільшення попиту на нафтопродукти почалося швидке переобладнання нафтодобувної й озокеритної промисловості. У 80-х рр. у Галичині вперше застосували удосконалений метод буріння глибоких свердловин, що відбилося на зростанні видобутку нафти. Так, у 70-х роках він становив 20-30 тис. тонн на рік, а у 80-х роках — 40-70 тис. тонн.

Інші галузі промисловості розвивалися дуже повільно або навіть занепадали, не витримуючи конкуренції імпортованих товарів. Так, імпорт тканин у Галичину за 20 років (1870-1890 рр.) зріс приблизно на одну третину, шкіри — у 2 рази, машин і деталей машин — у 2,5 рази, а імпорт цукру — більше ніж у 3 рази. Імпорт фабрично-заводської західної продукції підривав також і галицьке ремесло, як міське, так і сільське.

л 2.6.3. *Економіка України на переломі XIX-XXст. (до завершення першої світової війни)*

Кінець XIX — початок XX ст. позначився піднесенням у промисловому розвитку України і подальшим посиленням концентрації виробництва. Цей процес прискорювався промисловими кризами, під час яких слабші підприємства поглиналися сильнішими. У 1901 р. в Україні не було жодного великого металургійного заводу, де б виробляли менше 1 млн. пудів чавуну. Тільки п'ять найбільших заводів (Юзівський, Дніпровський, Олександрівський, Петровський, ІДонецько-Юр'ївський) давали у 1900 р. 49% усього чавуну Південної України і понад 25% загальноросійського виробництва. У 1913 р. ці самі заводи випускали вже 55% усієї продукції чавуну українського Півдня і 37% виробництва в імперії.

Така ж приблизно картина була і в кам'яновугільній промисловості. Ще в 1891 р. великі кам'яновугільні підприємства давали 47,8% усього видобутку вугілля в Донбасі, а в 1901 р. — вже 79,6%.

Не були винятком й інші галузі промисловості, наприклад, цукроваріння. У 1911-12 рр. тільки один Бродський мав 16 заводів, Терещенко — 10, Харитоненко — 8, Бобринський — 7. На заводах Бродського, Терещенка, Харитоненка, Ярошинського й Бобринського вироблялося близько 60% усієї продукції цукру-рафінаду в імперії.

Наступним етапом скупчення виробництва стало утворення монополістичних об'єднань — синдикатів. Найпершим став цукровий синдикат, який постав у 1887 р. У 1902 р. був заснований найбільший у металургії синдикат "Продамет", до якого увійшло 12 підприємств (товариств), з-поміж яких відзначимо Південноросійське Дніпровське металургійне товариство, "Провідане" тощо. У 1913 р. він уже об'єднував біля 30 підприємств, із яких 17 знаходились у Південній Україні. У 1903 р. заснувалося об'єднання "Продаруд" (для продажу руди) і "Продвагон", а у 1904 р. - "Продуголь". На останній синдикат припадало близько 75% усього видобутку вугілля в Донбасі.

Означені вище факти підготували промислове піднесення 1910-1913 рр. Звичайно, воно підсилювалося низкою ще інших чинників, з-поміж яких слід згадати про збільшення прибутків поміщиків та сільської буржуазії, що підвищило попит на різну продукцію промисловості, про початок підготовки до війни, що дало поштовх до вкладання капіталів у будівництво воєнних заводів і шляхів сполучення тощо.

Зростання попиту на промислові вироби стимулювало розвиток основи металургії — залізрудної промисловості. У 1890 р. в імперії було

То

видобуто 109622 тис. пудів залізної руди, з яких на Південну Україну припадало 22998 тис. пудів, а в 1913р., відповідно, 581537 і 420071 тис. пудів.

Збільшення потреби паливі (і коксі), у зв'язку з розвитком промисловості й посиленням залізничного будівництва, зумовило розвиток кам'яновугільної промисловості, насамперед у Донбасі. Видобуток вугілля тут, наприклад, за період 1900-1913 рр. збільшився в 2,3 рази.

Гірничі і гірничозаводська промисловість посідали (1912 р.) перше місце. Щі галузі давали 43,9% валової продукції промисловості України.

За роки промислового піднесення підвищився рівень виробництва і в інших галузях. За період від 1901 до 1917 р. виробництво цукру-піску в Україні становило 78-85% і цукру-рафінаду — 73-75% загального виробництва цукру в імперії.

Збільшилося виробництво харчових продуктів. Від 1910 до 1913 р. кількість підприємств харчової промисловості в Україні зростає на 4,14%. Провідне місце щодо кількості робітників у харчовій промисловості посідали Київська, Подільська й Харківська губернії.

Винокурні заводи Правобережної України виробляли 11,6% загальноросійського виробництва спирту. До 1914 р. на винокурних заводах України перероблялося 15% усього врожаю картоплі, а в окремих українських губерніях — ще більше. Зокрема, у Подільській і Волинській губерніях переробка картоплі на спирт складала 35-40% збору врожаю. Отже, винокурна промисловість стимулювала виробництво картоплі поміщиками й заможними селянами, сприяла розвитку капіталізму в сільському господарстві.

В Україні було 109 тютюнових і махорочних фабрик, з-поміж яких у Київській губернії — 21, Полтавській — 20, Подільській — 20 і у Таврійській — 10. Борошномельна промисловість була представлена 363 капіталістичними підприємствами (1900 р.), на яких працювало 7749 осіб. Напередодні 1914 р. в Україні знаходилось 120 тис. невеликих вітряків і водяних млинів, близько 10 тис. більш-менш великих млинів і близько 700 млинів промислового значення.

Інші галузі промисловості — олійна, з обробки волокна, вовни — були мало розвинуті. Олійницьких заводів, які підлягали нагляду фабричної інспекції, нараховувалося всього 45. Більш-менш успішно розвивалися тільки коноплянопрядильне, канатне і шнуркове виробництво у Чернігівській та Харківській губерніях. Існувало одне підприємство з обробки джугу (в Харкові).

Кінець XIX — початок XX ст. відзначився подальшим розвитком фабрично-заводської промисловості у Східній Галичині. Найшвидше розвивалася гірничодобувна промисловість, зокрема нафтова. На початку 90-х років XIX ст. у всьому Прикарпатті видобували 92-96 тис. тонн нафти за рік, а в 1909 р. - 2053,2 тис. тонн. Понад 4/5 усього видобутку нафти на початку XX ст. припадало на Борислав.

У травні 1912р. німецькі й англійські фірми об'єдналися в один великий концерн, основний капітал якого становив 3,75 млн. фунтів стерлінгів. Цей концерн зосередив у своїх руках 1/3 видобутку нафти Бориславсько-Тустановицького басейну, володів усіма нафтогонами цього басейну і чотирма (із семи) великими нафтоперегінними заводами. Починаючи від 1910 р., видобуток нафти став зменшуватися. Одночасно спостерігався занепад озокеритної промисловості, викликаний зменшенням попиту на озокерит на міжнародному ринку.

На другому місці після нафтодобувної стояла деревообробна промисловість. У 1912 р. налічувалося 25 великих підприємств. Серед них виділявся тартак Зіманда у Вигоді (500 робітників). Галичина була також одним із основних експортерів лісу на європейські ринки.

Інші галузі промисловості розвивалися дуже нерівномірно. Зросло, наприклад, цегляне виробництво, а бетонне, гіпсове, вапняне й скляне виробництва розвивалися повільно.

Що ж до цукрової промисловості, то після того, як у 1870 р. був закритий останній завод, цілих 40 років її не було зовсім. Лише у 1913 р. в Ходорові було відкрито новий і єдиний у Східній Галичині цукровий завод.

Певного розвитку набула металообробна і машинобудівна промисловість. В 1912 р. існувала вже 14 великих підприємств у цих галузях виробництва, з-поміж яких відзначимо залізничні ремонтні заводи у Львові. Однак у Східній Галичині не було складного машинобудування. Навіть ремонт деяких складних машин проводили в Німеччині.

Хімічна промисловість була представлена здебільшого нафтопереробними заводами. Вона розвивалася повільніше порівняно з металообробною. Але й тут відбулася значна технічна перебудова. На базі дрібних і середніх підприємств виростили великі заводи. Наприклад, нафтоперегінний завод "Галіція" у Дрогобичі.

Ще наприкінці XIX ст. в Галичині існувало кілька паперових фабрик. На одній із них (у Черлянах) у 1912 р. було 400 робітників. Крім таких, порівняно великих підприємств, було кілька паперових фабрик, де працювало 20-30 робітників, а також майстерень ремісничого типу.

Виробництво фарб, мила, соди тощо розвивалося у порівняно скромних масштабах. Приблизно те ж саме треба сказати і про текстильне та шкіряне виробництво.

Від кінця XIX ст. успішно стала розвиватися швейна, взуттєва і килимарська промисловість, однак і вона була представлена, головним чином, дрібними підприємствами ремісничого типу.

Певне значення для економічного розвитку Галичини мало будівництво електростанцій у повітових містах і великої електростанції у Львові (потужність її в 1912р. становила 10 тис. кВт. год.).

У 1904 р. Україна давала 45,7% усього збору озимої та ярової пшениці в Європейській Росії; озимої — 75,1% і ярової — 38,8%. Озимої пшениці та ячменю в Україні вирощували набагато більше, ніж в усіх інших губерніях Європейської Росії разом, а ярової пшениці — майже -10% усього збору в Європейській Росії. Зернові культури в Україні у 1913 р. займали 90,5% загальної площі.

Однобічний зерновий напрямок сільського господарства за відсталої техніки призводив до виснаження ґрунту і зниження родючості. До цього треба додати ще й перевагу ярових культур, які у 1913 р. займали 71 % посівної площі зернових.

На початку XX ст. посилювалася спеціалізація окремих районів, що ни кінчилася ще в попередній період: Степова Україна була районом Ірнового господарства і цукрового виробництва. Правобережжя (частина І коно і Лівобережжя) виступало осередком вирощування технічних культур: цукрових буряків, картоплі, тютюну.

Що ж до Полісся — Волині й Чернігівщини, то це був найвідсталіший район, майже без великої промисловості (якщо не враховувати поміщицьких спиртових і цукрових заводів). 89,4% усієї площі зернових тут займали жито, овес, гречка і, частково, пшениця, причому селяни сіяли здебільшого жито, овес і гречку, а поміщики — пшеницю, переважно на експорт. Полісся було також районом тютюнових плантацій (Чернігівщина) і картоплі.

Порівняно незначне місце в сільському господарстві належало тваринництву. В Україні (1916 р.) було: коней — 5477,2 тис. голів, великої рогатої худоби — 7706,6 тис. (ут.ч. корів — 3139,8 тис. голів), свиней 4629,4 тис., овець і кіз — 6379,8 тис. голів.

Від 1897 до 1912 р. поголів'я великої рогатої худоби зменшилося на 7-9%, свиней — на 9%, грубошерстих овець — на 5-7%, тонкорунних — на 70%. Занепад тваринництва був теж наслідком однобічного зернового напрямку сільського господарства (внаслідок розорювання зе-

мель під посіви за екстенсивного характеру тваринництва відбувалося неухильне скорочення випасів) і зубожіння селянства.

Загальний обсяг продукції великої промисловості України, що знаходилась у складі Росії, у 1913р. становив 2159 млн. крб. На промисловість припадало 48,2%, а на сільське господарство — 51,8% обсягів валової продукції господарства. Питома вага групи А (виробництво засобів виробництва) складала 53,5%, частка групи Б (виробництво предметів споживання) — 46,5%.

У загальноросійському промисловому виробництві України займала в 1913 р. 24,3%. На її частку припадало 70% від усього обсягу добувної промисловості і 15% обробної. У структурі фабрично-заводської промисловості України у 1912 р. обробка металів і виробництво машин становили 10,4%, сільськогосподарське машинобудування — 2%.

У роки першої світової війни в промисловості країни чітко окреслився спад. Так, у 1916 р. потреба у вугіллі в металургії задовольнялася тільки на 82%. На кінець 1916 р. заводи давали тільки половину потрібного для оборонної промисловості металу. Економічна криза мала місце й у харчовій промисловості. Зокрема за час війни продукція цукру в Україні зменшилася на 56%.

2.7. Адміністративно-командний етап розвитку

2.7.1. Господарство УРСР зарокі трьох п'ятирічок (до 1941 року)

Після жовтневого перевороту в Росії та поразки українських змагань за відновлення державності владу в Україні захопили більшовики. Свої головні зусилля вони спрямували на націоналізацію головних галузей промисловості. В першу чергу, в Україні у державну власність перейшли підприємства вугільної, металургійної промисловості та машинобудування. Націоналізація промисловості в Україні завершилася у 1920 р. Загалом державними стали 11 тис. підприємств, на яких працювало 82,2% всієї кількості робітників. Однак загальний обсяг промислової продукції упав і у 1920 р. становив приблизно 10% рівня 1913р.

Особлива увага надавалася відродженню важкої індустрії. Для здійснення цієї мети був розроблений перспективний план розвитку народного господарства на основі плану ГОЕЛРО. В Україні цим планом накреслювалося спорудити 4 районні електростанції та Дніпропетровську ГЕС.

У 1921 р. запроваджувалася нова економічна політика (НЕП), здійснення якої вимагало змін структури і методів роботи господарських органів. Тому у 1923 р. управління промисловістю України покладалося на ВРНГ УРСР. Уже на кінець 1925 р. у республіці працювало 11 підприємств чорної металургії, із яких 8 мали повний металургійний цикл. Однак виплавка чавуну досягла лише 58% рівня 1913 р., а сталі — 63%.

У грудні 1925 р. був проголошений курс на соціалістичну індустріалізацію країни. Україна залишалася одним із основних районів фабрично-заводської промисловості СРСР. У 1927 р. її частка становила 77,5% видобутку вугілля в країні, 72,8% виплавки чавуну, більше 50% продукції сільськогосподарського машинобудування. Водночас у промисловості УРСР мали місце й істотні диспропорції. Якщо частка кам'яновугільної промисловості, машинобудування і металообробки в 1926 р. становила 41,6% валової продукції всієї промисловості, то слабо були розвинуті хімічна та низка інших галузей важкої та легкої промисловості. Це не давало можливості комплексно використовувати сировинні ресурси, спричинювало нераціональні перевезення сировини та готової продукції.

За перші роки індустріалізації (1927-29) в Україні стали до ладу близько 400 промислових підприємств. У галузі енергетики здійснювався план ГОЕЛРО. Приріст потужностей в електроенергетиці республіки становив 936 тис. кВт. Пересічно річні темпи приросту виробництва електроенергії досягли 26,7%, тоді як темпи приросту всієї промислової продукції становили 19,4%. У Донбасі стали до ладу 53 шахти.

У металургію за період першого п'ятирічного плану було вкладено чверть загального обсягу ресурсів, використаних промисловістю для приросту основних фондів. Це дало відчутні результати, бо у 1930 р. почалося спорудження "Азовсталі", в 1931 році — "Криворіжсталі". У 1932 р. із введенням у дію заводу "Дніпроспецсталь" (Запоріжжя) покладено початок електрометалургії України. У 1930 р. почалося будівництво Дніпровського алюмінієвого заводу в Запоріжжі.

Продукція машинобудування і металообробки зросла в Україні за п'ятирічку в 4,5 раза. Найбільшою новобудовою стає Новокраматорський завод важкого машинобудування. Успішно розвивалися й інші галузі індустрії. Збудовано потужний Рубіжанський комбінат із виробництва анілінових барвників. У 5 разів зросло виробництво мінеральних добрив.

За другу п'ятирічку (1933-37рр.) сума капітальних вкладень у промисловість України, порівняно із першою п'ятирічкою, збільшилася

майже у 2 рази, обсяг промислової продукції 1937 р. зріс у 2,2 рази, порівняно із 1932 р. За роки перших двох п'ятирічок відбулися глибокі перетворення у структурі промисловості УРСР. республіка зберігала своє значення основної вугільно-металургійної бази СРСР, при цьому частка машинобудування і металообробки зростає від 11% у 1913 р. до 25,8% у 1932 р. і 29,2% у 1937 р. Успішно розвивались турбо- і дизельбудування, верстатобудування, тракторобудування, виробництво устаткування для гірничої та металургійної промисловості та ін. нові галузі.

За роки *третього п'ятирічного плану (1938-42рр.)* відбулось подальше зростання промисловості України. В 1940 р. виробництво валової продукції промисловості перевищило рівень 1913 р. у 7,3 рази. При цьому обсяг продукції машинобудування зріс у 50 разів, виробництво електроенергії - у 23 рази, виробництво найважливіших видів продукції паливно-енергетичного комплексу України — у 3-4 рази. Частка республіки в загальносоюзному виробництві чавуну 1940 р. становила 64,7%, сталі — 48,6%, залізної руди — 67,6%, вугілля — 50,5%, електроенергії — 25,7%, магістральних паровозів — 73,4%, сільськогосподарських машин — 48,8%, металургійного устаткування — 67,5%, мінеральних добрив — 31,3%, цукру — 73%.

Відчутних змін зазнало і сільськогосподарське виробництво, бо наприкінці 1927 р. був прийнятий курс на колективізацію сільського господарства. На кінець періоду підготовки до колективізації (1926) в УРСР різними формами кооперації було охоплено понад 50% селянських господарств. Набула поширення спеціальна сільськогосподарська кооперація: "Хлібоцентр", "Укрбурякоспілка", "Добробут", "Коптах", "Плодоовоч", "Укрнасінеспілка" тощо. У здійсненні суцільної колективізації важливу роль відіграло будівництво радгоспів і машинно-тракторних станцій (МТС). Перша в СРСР МТС імені Т.Шевченка почала свою діяльність 1928 у Березівському районі на Одещині. За темпами колективізації УРСР посідала перше місце у Радянському Союзі і вже влітку 1932 р. в Україні було колективізовано 69% селянських господарств. У 1940 р. у республіці колгоспи об'єднували 96,9% селянських дворів і 99,9% їхніх посівних площ.

Колективізація сільського господарства змінила структуру посівних площ і вже на 1940 р. зменшилася питома вага посівів зернових, а у групі зернових розширено площі озимої пшениці (до 29,5% у 1940 р., в той час яку 1913р. -12,5%) та зернобобових (відповідно, 3,9% і 1,8%). Зростає також частка посівів кукурудзи (7,3% у 1940 і 3,4% у 1913 р.), гречки

~8~6

(3,4% і 2,8%), озимого ячменю (0,5% і 0,1%). Збільшилися плантації технічних культур, зокрема цукрових буряків, соняшнику, льону-довгунця. Зросла питома вага картоплі, овочевих та кормових культур. Пересічна врожайність зернових вже становила 12,4 ц/га, картоплі — 101 ц/га, овочів — 113 ц/га.

Помітних успіхів було досягнуто на той час і в розвитку тваринництва. На початку 1941 р. в УРСР було більше, порівняно із 1916р.: великої рогатої худоби — на 20,4% (в т.ч. корів — на 44,9%), свиней — на 42%, овець і кіз — на 6,1 %.

Порівняно з 1934 р., у 1940 р. грошові доходи колгоспів зросли у 4,6 раза, а натуральні — у 2,8 раза.

2.7.2. Стан економіки УРСР після закінчення другої світової війни і до початку років застою (1964р.)

Німецько-фашистські загарбники заподіяли промисловості України великих збитків. Було зруйновано понад 16 тис. промислових підприємств. Однак до закінчення війни на всій території республіки було введено в дію майже 30% довоєнних виробничих потужностей, відбудовано й споруджено 3 тис. великих промислових підприємств.

*Четвертий п'ятирічний план (1946-50*рр.)* ознаменувався тим, що вже у 1947 р. стали до ладу три турбіни Дніпрогесу. За перші три роки п'ятирічки було відбудовано найбільші теплові електростанції — Зуївську, Штерівську і Курахівську. Потужність усіх електростанцій України за четверту п'ятирічку була не лише відновлена, але й перевищила довоєнну на 600 тис. кВт.

На початок 1947 р. встановлений верстатний парк налічував 4/5 довоєнного. У 1948 р. досяг довоєнної потужності Новокраматорський машинобудівний завод, почали давати продукцію Луганський завод транспортного машинобудування, Харківський турбогенераторний та Харківський тракторний заводи. Зароджувалося автомобілебудування.

Налагоджувалося виробництво товарів народного споживання. Випуск бавовняних тканин у четвертій п'ятирічці перевищив довоєнний рівень у 1,5 раза. Виробництво цукру в 1950 р. зросло, порівняно з 1945р., у 5,5 раза.

У 1950 р. загальний обсяг промислового виробництва в УРСР, порівняно з 1945 р., зріс на 15%. Продукція машинобудування перевищила довоєнний рівень на 44%.

В УРСР тільки за роки *п'ятирічки (1951-55рр.)* збудовано і введено в дію понад 500 великих промислових підприємств. Виплавка

сталі за ці роки зросла більше, ніж у 2 рази, виробництво чавуну — на 81 %, прокату — майже вдвоє, алюмінію — у 3,7 раза, продукція машинобудування і металообробки — у 2,3 раза.

Освоєно виробництво нових типів і марок машин та устаткування, в т.ч. металорізальних верстатів, гідравлічних та ін. спеціальних пресів, устаткування для електростанцій тощо. Подальшого розвитку набули нафто- і газодобувні галузі. Загальний обсяг валової продукції промисловості республіки 1955 р. перевищив рівень 1950 р. на 91,4%. Відбувалося прискорене нарощування індустріального потенціалу західних областей України. Тут почалося освоєння нового Львівсько-Волинського вугільного басейну. На великий промисловий центр перетворився Львів.

За шосту п'ятирічку (1956-60рр.) валова продукція індустрії зросла ще на 66,5%. Рівень 1950 р. був перевершений у 3,2 раза. Частка України в загальносоюзному видобутку вугілля зросла від 29,9% (1950 р.) до 33,8% (1960р.), виробництво електроенергії зросло до 18,4% проти 16,1% (1950 р.). На кінець шостої п'ятирічки в Україні виплавлялося більше половини чавуну і близько 40% сталі їхнього загальносоюзного виробництва. Впродовж 1951-60 рр. обсяг продукції машинобудування і металообробки збільшився у 4,7 раза, виробництво мінеральних добрив — у 2,5 раза.

За час шостої п'ятирічки стали до ладу Херсонський бавовняний комбінат, Полтавська і Київська бавовняно-прядильні фабрики. Випуск взуття зріс у 2,7 раза, виробництво м'яса — у 2 рази, тваринного масла вироблено у 3,1 раза більше, ніж у 1950 р.

Протягом сьомої п'ятирічки (1961-65рр.) відбувалося наступне нарощування промислового і науково-технічного потенціалу України. Валова продукція промисловості УРСР за цей період збільшилася на 53%. Майже у 2 рази зріс випуск електроенергії — із 53,9 млрд. кВт. год. (1960) до 94,6 млрд. кВт. год. (1965 р.). Значним був приріст потужностей чорної металургії, за рахунок чого було отримано понад 20% вироблених у республіці чавуну, сталі й прокату. В структурі промислового виробництва збільшувалася частка таких галузей, як машинобудування і металообробка, хімічна промисловість.

У 1961-65 рр. в УРСР споруджено 300 нових і реконструйовано близько 400 підприємств легкої та харчової промисловості. Випуск продукції легкої промисловості зріс більше, ніж у 1,2 рази, харчової промисловості — в 1,5 рази, товарів культурно-побутового і господарського призначення — у 2 рази.

У 1965 р. в УРСР видобуто 7,6 млн. т нафти, понад 194 млн. т вугілля, 37 млн. т сталі тощо. Видобуток газу впродовж 1959-65 рр. зріс більше, ніж у 4 рази, переважно внаслідок освоєння нових родовищ (Шебелинського на Харківщині, Рудківського на Львівщині тощо). У 1962 р. на території республіки пущено першу чергу магістрального нафтогону "Дружба". Завершено спорудження Кременчуцької та Дніпродзержинської ГЕС, введено в дію першу чергу Київської ГЕС, стали до ладу перші енергетичні блоки на Бурштинській і Криворізькій ТЕС, Зміївській ДРЕС.

В Україні подальшого розвитку набули такі галузі промисловості, як автомобілебудування та літакобудування (1959 р. сконструйовано новий турбогвинтовий літак АН-24, із 1964р. виготовлялися реактивні повітряні лайнери АН-124). Освоєно виробництво електронних обчислювальних машин. Виникли перші в республіці виробничі об'єднання — фірми "Прогрес" і "Світанок" (Львів, 1961 р.). Виникла нова галузь будівельної індустрії — великопанельне домобудівництво.

За роки 2-ої світової війни сільське господарство УРСР було зруйноване. Після звільнення території України від фашистів почалася його відбудова. І вже у 1945 р. було відбудовано понад 26 тис. колгоспів із 28 тис., що діяли у 1940 р. У 1951-55 рр. республіка досягла довоєнного рівня розвитку сільськогосподарського виробництва.

Однак Україна у післявоєнні роки вже не змогла відновити загальні обсяги посівних площ, які склалися напередодні війни (у 1940 р.). Більше того, ці землі невпинно скорочувалися. Так, коли у 1940 р. площі під сільськогосподарськими культурами займали 21,4 млн. га, то вже у 1946-50 рр. вони пересічно склали 20,4 млн. га, 1951-55 рр. — 20,1, 1956-60 рр. — 15,9. І тільки на кінець періоду, у 1961-65 рр., вони дещо зросли до 18,8 млн. га. Все ж, урожайність і валовий збір зерна у післявоєнні роки зростали, що свідчило про збільшення продуктивності зернового господарства. Зокрема, якщо у 1946-50 рр. пересічно за рік збирали 16,9 млн. т зернових, у 1951-55 рр. — вже 23,3 млн. т, у 1956-60 рр. — 23,9 млн. т, то у 1961-65 рр. — 29,3 млн. т.

Мали місце відчутні зміни у структурі посівних площ зернових культур. Зокрема, до початку періоду застою значно збільшилися землі під озимою пшеницею, сягнувши 44,5%, тоді як у 1950 році вони склали 26,8%. За цей же проміжок часу більше, ніж у 2,2 раза скоротилася посівна територія під житом, яке на 1965 р. стало займати 8,6% усіх посівних земель під зерновими. Неухильно зменшувалися, хоча й меншими темпами, землі під гречкою (від 3,2% у 1950 р. до 2,4% у 1965 р.).

Натомість, таку ж стабільність, але зростання, було відзначено для зернобобових (3,8% у 1950 р. до 7,3% у 1965 р.).

2.7.3. Економічний розвиток УРСР за роки застою (1964-85 рр.)

Восьмий п'ятирічний план (1966-70рр.) передбачав збільшення державних капіталовкладень у народне господарство України на 52% і обсягу виробництва промислової продукції у 1,5 раза. Стали до ладу 250 нових великих підприємств, понад 2 тис. виробничих комплексів і цехів. Збудовано 2 потужні доменні печі, комплекси киснево-конверторних цехів на Криворізькому та Єнакіївському заводах. Завершено будівництво Придніпровської, Зміївської, Бурштинської, Старобешівської та Луганської ТЕС, введено в дію першу чергу Трипільської ДРЕС. Створено об'єднану енергосистему республіки.

Введено в експлуатацію 36 нових нафтових і газових родовищ, мережу газогонів продовжено на 8 тис. км. Розгорнулося спорудження нафтопереробних підприємств, почав діяти ряд нових підприємств хімічної промисловості.

За роки *дев'ятої п'ятирічки (1971-75рр.)* валовий суспільний продукт зріс на третину, національний дохід — на 26%. В УРСР було освоєно виробництво близько 5 тис найменувань нових видів продукції і знято з виробництва 1,7 тис. застарілих видів машин і устаткування. Почато випуск вугледобувних комплексів "Донбас", верстатів із програмним управлінням, тракторів Т-150 тощо.

За *десяту п'ятирічку (1976-80рр.)* в УРСР передбачалося збільшити випуск промислової продукції на 30-34%. Накреслювалися вищі темпи зростання електроенергетики, хімічної і нафтопереробної, верстатобудівної та інструментальної промисловості, сільськогосподарського машинобудування, легкої і харчової промисловості. За роки п'ятирічки було збудовано Запорізьку і Вуглегірську ДРЕС, Чорнобильську АЕС, другу чергу Дніпрогесу, комплекс із виробництва аміаку в Горлівці, Дніпродзержинську, Одесі, Черкасах, заводи — Лисичанський нафтопереробний, Миколаївський глиноземний, Житомирський верстатів-автоматів, Вознесенський шкіряний, Радехівський, Оршицький і Чортківський цукрові тощо, поромну переправу Іллічівськ — Варна, другу чергу Північно-Кримського каналу, головний Каховський магістральний канал.

За роки *одинадцятій п'ятирічки (1981-85 рр.)* першочергова увага була надана подальшому розвитку сучасної індустрії, особливо її базових галузей — паливно-енергетичного комплексу, залізничного транспорту, чорної металургії, капітального будівництва. На 1984 р.

~*~

еумарна встановлена потужність ТЕЦ республіки становила понад 7 млн. кВт. Було здійснено у 1984 р. будівництво Київської ТЕЦ-6 (два енергоблоки по 250 тис. кВт), у 1981 р. введено в дію на Рівненській АЕС другий енергоблок потужністю 440 тис. кВт, а у 1982 р. — на Південно-Українській АЕС перший енергоблок, у 1984 р. — другий потужністю по 1 млн. кВттощо. На р. Південному Бузі споруджується у 1985 р. унікальний енергокомплекс, який об'єднав Південно-Українську АЕС (4 млн. кВт), Ташлицьку ГЕС (1,8 млн. кВт) та Костянтинівську ГЕС-ГАЕС (0,4 млн. кВт). У 1983 р. почато будівництво Дністровської та Канівської ГАЕС.

У 1984 р. в Україні діяло 125 підприємств чорної металургії. Найбільшими із них були Криворізький металургійний комбінат і Жданівський металургійний комбінат. Обсяг виробництва продукції чорної металургії збільшився у 1984 р., порівняно із 1970 р., на 33%.

У розвитку сільського господарства наступив новий етап після Березневого пленуму ЦК КПРС, що відбувся у 1965 р. Були поставлені завдання для проведення меліорації, хімізації, комплексної механізації сільськогосподарського виробництва. У товарній продукції накреслилися зміни до зниження питомої ваги рослинництва і підвищення частки продукції тваринництва. Так, у 1971-75 рр. на продукцію рослинництва припало 40,4%, на продукцію тваринництва — 59,6%, а у 1976-80 рр., відповідно, 36,9% і 63,1%.

У 1976-80 рр. частка зернових становила пересічно по республіці 49,3%, цукрових буряків — 5,4%, зменшились посівні площі під картоплею до 5,1% і розширились посіви багаторічних трав до 7,6% в основному за рахунок скорочення посівів кукурудзи на зелений корм і силос. Особлива увага надавалася розвитку зернового господарства, тому у 1978 р. було досягнуто найбільшого валового збору зерна — 50,6 млн. т, а урожайність зернових культур склала 30,3 ц/га, в т.ч. озимої пшениці - 35,2 ц/га.

Друге місце після озимої пшениці у валовому зборі займав ярий ячмінь. Пересічно за 1976-80 рр. загальний обсяг збору становив 10млн. т, що складало майже четверту частину (23,6%) всього урожаю зернових.

Впродовж 1976-80 рр. рівень виробництва м'яса всіх видів (у живій масі) на 100 га сільськогосподарських угідь складав 123,7 ц, молока — * > 17 ц, яєць на 100 га посівів зернових — 82 тис. штук, або зріс порівняно з 1971-75 рр., відповідно, на 8%, 7,3% і 16,6%.

Провідним у тваринництві залишалося скотарство. Так, від 1965 до 1982 рр. поголів'я великої рогатої худоби зросло від 21,3 млн. голів

до 25,5 млн., в тому числі корів — від 8,5 до 9,2 млн. голів. Успішно розвивалося і птахівництво. Так, у десятій п'ятирічці (1976-80 рр.), порівняно із дев'ятою (1971 -75 рр.), виробництво яєць у всіх категоріях господарств збільшилось на 21,1%, м'яса птиці — на 25,4%, у т.ч. у громадському секторі господарств, відповідно, на 43,7% і 47%. Зросли також обсяги кролівництва, зокрема у 1970 р. виробляли 40 тис. т м'яса, а у 1981 р. — вже 66,8 тис. т, або майже в 1,7 раза, а у розрахунку на одну особу — від 0,8 до 1,3 кг.

2.7.4. Економіка УРСР за роки "перебудови" (1985-91 рр.) Наприкінці 1980-х рр. УРСР за обсягом промислового і сільськогосподарського виробництва посідала 2-е місце в СРСР (після РРФСР). У республіці вироблялося майже 20% загальносоюзного обсягу промислової продукції і понад 1/5 валової продукції сільського господарства, створювалося 20% національного доходу колишнього СРСР. У 1988 р. виробництво засобів виробництва (група "А") у загальному обсязі продукції промисловості становило 72,1 %, предметів споживання (група "Б") — 27,9%. Порівняно із довоєнним періодом (1940 р.) капіталовкладення в народне господарство республіки зросли у 24 рази.

В УРСР була створена досить потужна енергетична база. Так, у 1989 р. виробництво електроенергії перевищувало рівень 1940 році більше, ніж у 23 рази. У республіці працювало у 1989 р. 8 ТЕС із установленною потужністю більше 2 млн. кВт кожна (Запорізька і Вуглегірська — по 3,6 млн. кВт), 5 великих ГЕС та 5 АЕС. Усі енергосистеми УРСР (їх 8) об'єднані між собою в Об'єднану енергосистему Півдня (ОЕС Півдня), яка входила в ЄЕС Європейської частини СРСР — складової частини Єдиної енергетичної системи СРСР. Діяла надпотужна ЛЕП Донбас — Вінниця — Альбертірша (Угорщина) напругою 750 кВ. За 1985-90 рр. виробництво електроенергії зросло на 26,5 млрд. кВт. год. і склало у 1990 р. — 298,5 млрд. кВт. год. Причому на гідроелектростанціях її рівень виробництва залишався незмінним (10,7 млрд. кВт. год.).

Помітного скорочення випуску продукції зазнали галузі паливної промисловості. Особливо це стосується видобутку газу, рівень якого упав від 42,9 (1985) до 28,1 (1990) млрд. м³, або у 1,5 раза. Також зменшився видобуток нафти - від 5,8 до 5,3 млн. т та вугілля — від 189 до 164,5 млн. т (останнього, у 1,15 раза).

Чорна металургія України зосереджувалася у Донбасі і Придніпров'ї. Понад 96% сталі виплавляли на заводах і комбінатах потужністю понад 1 млн. т продукції за рік. Виробництво товарної залізної руди (за 1985-90 рр.) зменшилося на 12,5% і склало у 1990р. 105млн. т.

T2

Зазнав спаду випуск чавуну, сталі і сталевих труб і тільки збільшився готовий прокат чорних металів (із 37,7 до 38,6 млн. т).

У машинобудівній промисловості ставилися завдання забезпечити випереджаючий розвиток верстатобудування, виробництва обчислювальної техніки, приладобудування, електротехнічної та електронної промисловості. Планувалося збільшити виробництво продукції машинобудування приблизно в 1,3 раза. Проте особливо значного спаду за цей період зазнав випуск тракторів. Так, коли у 1985 р. із тракторобудівних заводів виходило 135,9 тис. шт. тракторів, то вже у 1990 р. їх виробництво скоротилося до 106,2 тис. шт. (на 21,9%). Ще більші обсяги зменшення випуску продукції мали місце у машинобудуванні для кам'яновугільної промисловості, де виробництво шахтних навантажувальних машин за 1985-90 рр. скоротилося майже у 3 рази. Все ж відзначався приріст продукції за окремими галузями машинобудування, зокрема металообробного обладнання. Так, виробництво метало-різальних верстатів зросло від 35,0 тис. шт. (1985) до 37,0 тис. шт. (1990), а ковальсько-пресових машин — від 9,9 до 10,9 тис. шт.

На УРСР припадало майже 20% загальносоюзного випуску хімічної продукції, яка експортувалася до 50 країн світу. Більшість хімічних виробництв завдають шкоди довкіллю, порушують екологічну рівновагу, тому для них актуальним бачилося якнайшвидше впровадження нових, екологічно безпечних технологічних процесів або планомірне введення відповідних потужностей із експлуатації. Виходячи із цього, подальший розвиток хімічної і нафтохімічної промисловості повинен був би здійснюватися за рахунок виробництва сучасних конструкційних матеріалів, замінників рослинної олії та продуктів харчування, що використовуються на технічні потреби, а також випуску шин радіальної конструкції на базі метало корду. Передбачалося збільшити випуску хімічної продукції в УРСР за 12-ту п'ятирічку приблизно в 1,3 рази, що, зрештою, частково вдалося здійснити, зокрема із випуску хімічного волокна, виробництво якого від 1985 р. до 1990 р. зросло від 164,8 тис. т до 179,2 тис. т (на 8,7%) та синтетичних смол і пластмас — відповідно, від 721,8 до 826,5 тис. т (на 14,5%), сірчаної кислоти — відповідно, від 4579 до 5011 тис. т (на 9,4%), лакофарбових матеріалів — відповідно, від 605 до 674 тис. т (на 11,4%) тощо. Тільки скоротилося виробництво мінеральних добрив від 5,1 млн. т (1985) до 4,8 млн. т (1990), або на 5,9%, кальцинованої та каустичної соди — відповідно, на 3,5% та 11,0% і, особливо, гербіцидів — майже у 6 разів.

Зменшувалися загальні обсяги продукції деревообробної і целюлозно-паперової промисловості. Тільки за 1985-90 рр. збільшилося виробництво паперу (на 23,4%) і картону (на 4,4%). Загалом, мало місце зростання випуску продукції промисловості будівельних матеріалів — цементу, збірних залізобетонних конструкцій і виробів, будівельного вапна, гіпсу, стінових матеріалів тощо. На відтинку 1985-90 рр. упав випуск лише технологічного вапна, м'яких покрівельних матеріалів, керамічних плиток для підлоги тощо. Збільшилися також обсяги виробництва віконного — на 1,8 млн. м², полірованого — на 1,4 млн. м² і армованого скла — на 0,5 млн. м².

Варто зауважити, що за роки "перебудови" зростало і виробництво товарів народного споживання (за 1985-90 рр. їхня продукція піднялася на 29%). Причому випуск товарів непродовольчої групи мав більші обсяги зростання (на 43%), ніж продуктів харчування (на 21 %). У всіх галузях харчової промисловості спостерігалось нарощення продукції, однак найбільші розміри зростання мали місце у плодоовочевій промисловості (на 43%). У той же час у кондитерській та борошномельно-круп'яній та комбікормовій галузях приріст складав, відповідно, 1% та 5%.

Протягом 1986-89 рр. у республіці було введено всього основних фондів державними і кооперативними підприємствами й організаціями на суму більше 87 млрд. крб. (у порівняльних цінах). При цьому, пріоритетне значення надавалося машинобудуванню, чорній металургії, паливній промисловості та агропромислому комплексі.

У сільському господарстві кардинальних змін не відбулося. Провідне місце у структурі посівів (близько 50%) займали зернові культури. У 1989 р. їхня площа становила 15,5 млн. га. Чільне місце з-поміж посівів озимих культур посідає озима пшениця, у 1987 р., наприклад — 7,9 млн. га. Площі під озимим житом скорочуються. Так у 1950 р. під ним було зайнято 3,9 млн. га, а у 1989 р. — вже 0,5 млн. га. Висока частка посівів належала ярому ячменю. Наприклад, у 1989 р. під ним було зайнято 2,8 млн. га.

Другою за площею ярою зерновою культурою була кукурудза. У 1989 р. її посіви становили 1,9 млн. га, тобто дещо скоротилися, бо 1987 р. вона займала 2,4 млн. га.

Значно розширилися посіви зернобобових культур, зокрема, гороху, вики і викої суміші на зерно. Коли у 1960 р. вони вирощувалися на 0,8 млн. га, то в 1989 р. — уже на 1,5 млн. га. Найбільші площі з-поміж них відводилися на горох — 1,3 млн. га.

~A

У 1989 р. Україна виробила 53 млн. т зерна, що склало 24,3% від загальносоюзного. В інших країнах показники виробництва зернових і зернобобових

Розміщення продуктивних сил і економіка регіонів України

складали: у Франції — 58,8 млн. т, Німеччині — 37,3, Румунії — 32,6, Великобританії — 21,7, Польщі — 25,1.

Провідне місце серед технічних культур посідали цукрові буряки — 55% загальносоюзних посівів цієї культури, їхні плантації займали 1,6 млн. га (1989), а валовий збір сягнув 51,9 млн. т. Друге місце належало соняшнику, обсяги збору якого за роки "перебудови" склали 45% загальносоюзної продукції цієї культури.

Україна залишалася важливим регіоном вирощування картоплі, площі посівів якої у 1989 р. склали 1,5 млн. га. На УРСР припадало 22% валових зборів картоплі, що вирощувалася в СРСР.

Прискорений розвиток тваринництва зумовив подвоєння посівів кормових культур (у 1989 р. вони займали 11,5 млн. га). Провідне місце у структурі посівів кормових культур належить кукурудзі на силос і зелений корм (4,2 млн. га) та багаторічним травам (4,0 млн. га).

За період, що характеризується, у тваринництві відбулися зміни. Зокрема, впродовж 1986-90 рр. зменшилося поголів'я великої рогатої худоби (на 5,4%), у тому числі корів (на 3,6%). Усе ж, провідним у структурі тваринництва залишалося скотарство і приблизно третина поголів'я великої рогатої худоби у 1989 р. припадала на корів.

Потужною галуззю продуктивного тваринництва України стало свинарство. У 1989 р. на свинину припадало 35% усього м'яса (у забійній вазі), що продукувалося у республіці. Все ж зазначимо, що виробництво свинини в Україні нарощувалося повільно. Якщо за 1960-89 рр. випуск яловичини і телятини (у забійній вазі) зріс у 2,5 раза, м'яса птиці — у 2,7, то свинини — лише у 1,6 раза.

У південних регіонах республіки і в Карпатах розвивалося вівчарство. Хоча за 1941-88 рр. поголів'я овець зросло від 6,7 до 8,8 млн. голів, загалом, за роки "застою" їхня кількість зменшувалася і у 1990 р. їх нараховувалося вже 8,5 млн. голів.

Високотоварною галуззю тваринництва продовжувало бути птахівництво. За 1960-88 рр. виробництво м'яса птиці зросло із 225 до 364 тис. т. Збільшилося також виробництво яєць (за той же період) — від 7,2 до 17,7 млрд. шт.

З інших галузей тваринництва, що продовжували свій розвиток, відзначимо конярство, кролівництво, шовківництво тощо. Деяке зростання випуску товарної продукції мало місце у кролівництві, коли за 1970-90 рр. виробництво кролячого м'яса в Україні досягло 69-80 тис. т за рік. Чисельність поголів'я кролів коливалася у межах 10-15 млн.

РОЗДІЛ 3. Соціально-економічна та ресурсна база продуктивних сил України

п,

3.1. Соціально-економічний потенціал України

Соціально-економічний потенціал України складається з багатьох компонентів, які можуть бути названі відповідними потенціалами, число яких залежить від ступеня деталізації, особливостей розвитку економіки та впливу останніх на функціонування, соціально-економічні явища й процеси суспільного господарства.

Незалежно від форм господарювання, основними компонентами соціально-економічного потенціалу є природно-ресурсний, соціально-демографічний, виробничий, аграрний, трудовий, рекреаційний, інформаційний та інші.

При аналізі сучасного соціально-економічного потенціалу України обмежимось характеристикою тих компонентів, які справляють вирішальний вплив на розвиток економіки у перехідний період. Основні показники соціального та економічного становища України наведені у таблиці 3.1.

Розвиток соціального та економічного становища України впродовж 1995-99 рр. характеризувався низкою суперечливих показників. Так, за доволі помітного зростання обсягів промислової продукції (головне, за рахунок галузей важкої промисловості), виробництво сільськогосподарської продукції скоротилося. Остання тенденція стосувалася й динаміки роботи транспорту. Водночас, мало місце різке збільшення (більше, ніж у 12 раз) обсягів реалізації платних послуг і дещо менші темпи зростання були притаманні для роздрібного товарообігу (більше, ніж у 3 рази). Також зріс випуск яєць (61,2 рази), зерна (на 14%), соняшнику (на 14%), картоплі (майже на 13%) тощо. Зазначимо, що соціально-економічний потенціал України має великі резерви для свого подальшого зростання хоча б за рахунок сільськогосподарського виробництва, яке за останній час переорієнтовується на ринкові форми господарювання.

Основні показники соціального та економічного становища України у 2002 році*

	Фактично за 1995 р.	Фактично за 2002 р.	Темпи приросту до попереднього періоду, у %
Загальний обсяг промислової продукції (у фактичних цінах), млн грн	58824	202688	188,5
Виробництво товарів народного споживання (у відпускних цінах), млн грн	20806.1**	37933,0***	182,3
Виробництво продукції сільськогосподарства (у порівнянних цінах 2000 р.) млн грн	67817	62106	91,6
М'ясо (реалізовано в забійній вазі), тис. т	2294	1648	71,8
Молоко, млн т	17,3	14,1	81,5
Яйця всіх видів, члн шт.	9409	11309	120,2
Зерно, тис. т	33930	38804	114,4
Цукрові буряки, тис. т	29650	14452	48,7
Соняшник, тис. т	2860	3271	114,4
Картопля, тис. т	14729	16619	112,8
Інвестиції в основний капітал усіх форм власності (у порівнянних цінах; млн грн)	16097	18353	114,0
Перевезено вантажів, млн т	2456	1558	63,4
Роздрібний товарообіг, млн грн	11964	39691	331,8
Обсяг реалізації платних послуг, млн грн	3704,1	45272,9	12222

* Статистичний бюлетень за 1999 р.; Статистичний щорічник України за 2002 р.

** Дані за 1997р.

*** У фактичних цінах.

Розвиток соціального та економічного становища України впродовж 1995-99 рр. характеризувався низкою суперечливих показників. Так, за доволі помітного зростання обсягів промислової продукції (головне, за рахунок галузей важкої промисловості), виробництво сільськогосподарської продукції скоротилося. Остання тенденція стосувалася й динаміки роботи транспорту. Водночас, мало місце різке збільшення (більше, ніж у 12 раз) обсягів реалізації платних послуг і дещо менші темпи зростання були притаманні для роздрібного товарообігу (більше, ніж у 3 рази). Також зріс випуск яєць (61,2 рази), зерна (на 14%), соняшнику (на 14%), картоплі (майже на 13%) тощо. Зазначимо, що соціально-економічний потенціал України має великі резерви для свого подальшого зростання хоча б за рахунок сільськогосподарського виробництва, яке за останній час переорієнтовується на ринкові форми господарювання.

3.2. Потенціал трудових ресурсів

Трудові ресурси — частина населення країни, яка здатна до трудової діяльності. До трудових ресурсів України відносять працездатне населення: чоловіки у віці від 16 до 60 років і жінки від 16 до 55 років, а також підлітки до 16 років та особи пенсійного віку, які беруть участь у суспільному виробництві.

На 1.01.2003р. кількість населення в Україні становила 48003,5 тис. осіб, а зайнятих в усіх сферах економічної діяльності — 21,0 млн. осіб (на 2001 р.), із них у галузях економіки — 15,1 млн. осіб, інших сферах економічної діяльності — 5,9 млн. осіб. Характерною особливістю є те, що частина працездатного населення, задіяного в усіх сферах економіки постійно скорочується і у 2001 р., порівняно з 1985 р., цей показник зменшився на 4,1 млн. осіб. Причому, темпи його зниження за останні шість років (1996-2001 рр.) зросли більше ніж удвічі, оскільки за 1985-96 рр. кількість економічно активного населення упала на 1,8 млн. осіб, а за 1996-2001 р. — на 2,2 млн. ос.

Також скорочується частина зайнятого населення у галузях матеріального виробництва і у невиробничій сфері — зокрема, від 7,1 млн. осіб у 1985 р. до 6,9 млн. осіб у 2001 р.

Труднощі, пов'язані з реформуванням і структурною перебудовою економіки України зумовили територіальні відмінності в ефективному використанні потенціалу трудових ресурсів. По областях України рівень зайнятості працездатного населення у працездатному віці коливався за 1995-2002 рр. найбільше у межах 40-50% (див. табл. 3.2). Однак мали місце випадки, коли він виходив за нижню межу цього показника (за 1995 р. - для АРК і м. Севастополя, за 2002 р. — для Івано-Франківської, Житомирської, Луганської і Тернопільської областей), або був більшим від його верхніх значень (за 1995 р. — для Хмельницької області, за 2002 р. — для м. Києва і Хмельницької області). За такий короткий відтинок часу чітко простежується тенденція до зменшення частки зайнятих в економічній діяльності по всіх областях України. Виняток становлять АРК, Одеська, Дніпропетровська, Закарпатська, Миколаївська, Сумська, Вижницька і Харківська області та міста Київ і Севастополь, де відносна величина задіяних у народногосподарському виробництві збільшилася. Зазначимо, що на 1.01.2003 р. найменшим рівень зайнятості був у Івано-Франківській (37,5%), Тернопільській (37,6%), Луганській (38,6%), Житомирській (38,7%) областях, АРК (40,1%) і Кіровоградській (40,7%) області. Найбільша

частка залученої в економіку людності спостерігалася у м. Києві (53,8%), Хмельницькій (50,8%) області, м. Севастополі (49,9%), Миколаївській (49,2%), Сумській (48,9%) і Дніпропетровській (48,4%) областях.

Таблиця 3.2
Кількість населення, зайнятого в усіх сферах економічної діяльності по регіонах (тис. осіб) *

	1995		2002	
	Всього населення	Зайнято в економіці	Всього населення	Зайнято в економіці
УКРАЇНА	52244,1	23725,5	48003,5	21378,6
Автономна Республіка Крим	2638,8	870,0	2018,4	809,6
Вінницька	1911,9	901,9	1753,9	833,4
Волинська	1077,6	456,8	1054,7	442,1
Дніпропетровська	3936,4	1821,1	3532,8	1710,2
Донецька	5365,8	2480,7	4774,4	2033,3
Житомирська	1510,8	621,5	1373,9	531,2
Закарпатська	1281,4	584,1	1253,9	584,0
Запорізька	2116,1	958,2	1909,3	873,0
Івано-Франківська	1461,0	622,1	1403,7	525,9
Київська	1937,9	839,4	1808,3	753,7
Кіровоградська	1251,2	544,9	1115,7	454,0
Луганська	2886,0	1259,5	2507,3	968,8
Львівська	2776,9	1273,1	2611,0	1115,1
Миколаївська	1360,3	637,4	1251,5	615,5
Одеська	2639,2	1127,3	2448,2	1111,8
Полтавська	1770,1	838,4	1609,4	727,0
Рівненська	1189,2	569,3	1168,3	515,8
Сумська	1432,2	693,3	1279,9	626,1
Тернопільська	1180,3	516,2	1134,2	426,2
Харківська	3182,1	1467,8	2887,9	1356,7
Херсонська	1281,2	581,5	1161,4	513,4
Хмельницька	1527,2	786,6	1414,9	719,1
Черкаська	1536,2	688,3	1386,6	585,1
Чернівецька	945,8	443,6	918,5	381,3
Чернігівська	1393,9	674,9	1225,2	566,3
м. Київ	2654,6	1302,4	2621,7	1411,2
м. Севастополь	416,1	165,2	378,5	188,8

Таблиця складена заданими Статистичного щорічника України за 2002 р.

3.3. Науково-технічний потенціал

На кінець 2000 р. в Україні функціонувало 1490 науково-дослідних і дослідно-конструкторських закладів (у 1990 р. — 1400). До їхнього числа входила 821 самостійна науково-дослідна організація (у 1990 р. — 479); 57 проектних і проектно-пошукових організацій (117 у 1990 р.); 160 вищих навчальних закладів; 16 дослідних заводів, які не відпускають продукцію "на бік"; 85 науково-дослідних і конструкторських підрозділів на промислових підприємствах та 144 інших самостійних організацій. Понад 63% організацій у 2000 р. зосереджувалися у галузевому секторі та більше 20% - в академічному. Із загальної кількості організацій 1051 належала до державної форми власності, а 421 — до колективної.

Станом на 1 жовтня 2002 року чисельність спеціалістів вищої кваліфікації, що працювали у різних галузях економіки, становила 73681 чоловік, в їх числі 11008 осіб (14,9%) мають науковий ступінь доктора і 62673 (85,1%) - кандидата наук. Понад 70% загальної кількості фахівців вищої кваліфікації брали участь у виконанні науково-дослідних і дослідницько-конструкторських робіт (НДДКР). Більше половини загальної чисельності докторів і кандидатів наук, зайнятих науково-технічною діяльністю, працюють у вищих навчальних закладах, близько 30% - в організаціях академічного профілю, понад 14% - у галузевих наукових організаціях і лише (0,3% загальної кількості) докторів і кандидатів наук зайняті у заводській науці. Зі всієї чисельності науковців вищої кваліфікації — на 1.10.2002 р. 4,1 % (3047) мають вчене звання академіка або члена-кореспондента, 42,9% (31617) — професора або доцента та 11,5% (8456) — старшого наукового співробітника.

Майже третину загальної чисельності докторів і кандидатів наук становили жінки, при цьому серед докторів наук — 15,2%, а серед кандидатів — 34,7%. З-поміж науковців, що володіли вченим званням академіка або члена-кореспондента, 6,9% склали жінки, серед професорів або доцентів — 26,6% були жінки, а серед старших наукових співробітників — 24,4%.

Переважає більшість науковців вищої кваліфікації зосереджувалась в організаціях Національної академії наук 9458 осіб. (43,0%), Міністерства освіти та науки — 2633 (12,0%), Української академії аграрних наук - 2380 (10,8%), Академії медичних наук - 1627 (7,4%), Мінпромполітики — 1254 (5,7%), Міністерства охорони здоров'я — 853 (3,9%), а в інших міністерствах і відомствах — 11,2%.

Розподіл наукових кадрів вищої кваліфікації по території України нерівномірний. Більшість їх у 2000 р. мешкало і працювало у промислово розвинутих регіонах. Так, майже 28,0% зосереджено в м. Києві, 14,7% - у Харківській, 7,3% - Дніпропетровській, 7,1% - у Львівській, 6,8% - у Донецькій і 6,6% - в Одеській областях.

Понад 29% загальної чисельності докторів та кандидатів наук захистились у галузях технічних, 14,9% - медичних, 12,3% - фізико-математичних, 7,9% - економічних, 6,1% - біологічних наук.

При аналізі розподілу докторів і кандидатів наук за віком привертає увагу загальна тенденція "старіння" наукових кадрів вищої кваліфікації. Зокрема, біля 58% їхньої загальної чисельності становлять особи старші 50 років. Причому зазначимо, що відповідна тенденція серед докторів наук простежується чіткіше. Так, якщо частка докторів наук віці після 55 років перевищує 67%, то серед кандидатів наук цей показник сягає майже 38%. Біля половини загальної чисельності кандидатів наук (47%) складають особи у віці до 50 років, а серед докторів наук їхня частка ледь перевищує 17%. Всього два доктори наук в Україні молодші 30 років, у той час, коли чисельність молодих кандидатів наук складає 2639 осіб. Пересічний вік доктора наук в Україні становить 57 років, кандидата наук — 49 років.

Упродовж 1991-2000 рр. проходило неухильне зменшення чисельності працівників наукових організацій в Україні. Зокрема, їхня кількість за цей час скоротилася більше, ніж у 2,3 раза (від 449,8 тис. осіб до 188,0 тис. осіб). Ця ж тенденція торкнулася і фахівців, що зайняті науковою та науково-технічною роботою, адже за означений період їхнє число змінилось від 295 тис. до 120,8 тис. осіб, а у 2002 р. до 107,4 тис. осіб. Питома вага спеціалістів вищої кваліфікації (докторів і кандидатів наук) у загальній чисельності працівників основної діяльності наукових організацій у 2002р. склала 19,6%, тоді як у 1991 р. вона сягала лише 10,6%. Як бачимо, наявне зростання кількісного персонального забезпечення якості наукових вишукувань. Разом із тим має місце скорочення найактивнішої частини наукового потенціалу — кандидатів наук, їхня чисельність у 2002 р. становила 17,1 тис. осіб, тобто, порівняно із 1991 роком зменшилась у 1,5 раза.

Складне фінансове становище наукових установ, руйнування наукових шкіл і колективів, що створювалися десятиріччями, а також падіння престижу науково-технічної діяльності внаслідок низького рівня оплати праці працівників негативно вплинули на творчу активність науковців.

Щорічно скорочується кількість наукових розробок, що виконуються. Так, у 2002 р. науковцями України завершено та передано замовникам 38,3 тис. розробок, супроти 51,9,4 тис. - у 1995 р. чи 82,0 тис. — у 1991 р. Із їхньої загальної кількості у 2000 р. 3,9 тис. досліджень були спрямовані на створення нових видів техніки, 3,6 тис. — нових технологій, 1,1 тис. — нових матеріалів тощо. Коли у 1990 р. кожна четверта розробка зі створення нових видів техніки та технологій містила нові технічні рішення на рівні винаходу, то у 2000 році такою була лише майже кожна восьма розробка.

За кількістю патентів у розрахунку на чисельність наукових працівників Україна у 15-20 разів відстає від розвинутих країн світу. Так, у 2000 р. науковцями було подано у патентні відомства України та зарубіжних держав понад 6,5 тис. заявок на видачу охоронних документів, отримано 6,1 тис. патентів, що майже у 2,4 рази менше, ніж у 1991 р. Найбільше наукових розробок у 2000 р. виконано у галузі технічних наук — 51,6% кількості всіх прикладних досліджень, у сфері економічних наук — 15,7% та сільськогосподарських наук — 14,6%.

Свідченням ефективної наукової діяльності є вихід друкованих праць, яких у 2000 р. побачило світ більше 160 тис. одиниць. З-поміж них найбільша кількість припала на Міністерство освіти і науки — 81,7 тис. (51,0%), Міністерство охорони здоров'я — майже 21,2 тис. (13,2%) та Національну академію наук — біля 20 тис. (12,5%). Ще більша перевага науковців Міністерства освіти і науки над своїми колегами з інших наукових установ мала місце за випуском монографій, підручників і навчальних посібників, яких вони видали 5193 одиниці (60,8% від загального числа означеної продукції). Частка монографічної та навчальної літератури, опублікованої співробітниками Міністерства охорони здоров'я склала всього майже 9,0%, а Національної академії наук — ледь більше 7,1%.

Поповнення наукового потенціалу вищої кваліфікації здійснюється в основному за рахунок підготовки фахівців в аспірантурах і докторантурах. У 2000 р. в Україні 418 установ проводили підготовку аспірантів і 209 — докторантів. За останні роки, загалом, збільшується чисельність фахівців, які були прийняті і закінчили аспірантури та докторантури. Однак, їхня ефективність дуже низька. Порівняно із 1990 роком, прийом аспірантів збільшився на 86,1 %, а докторантів (порівняно із 1991 р.) — на 85,2%. Загальна чисельність аспірантів і докторантів у 1999 році склала відповідно 23,3 і 1,1 тис. чоловік. У той же час, із загальної кількості аспірантів у рік закінчення аспірантури (впродовж

1990–2000 рр.) захищали дисертації щорічно 500–900 людей, тобто лише кожний п'ятий-шостий випускник. А в 2000 р. загальна чисельність захищених кандидатських дисертацій (з урахуванням осіб, що захищалися поза аспірантурою), порівняно з 1990 р., зросла майже на 44%. Аналогічна ситуація спостерігається і в докторантурах, де у 1991–99 рр. тільки кожен п'ятий докторант закінчував навчання із захистом дисертації. Становище ще більше погіршилося у 2000 р., коли лише 37 пошукачів завершили докторантуру (із 401) із захистом дисертації (майже кожен 11). Тому збільшення загальної чисельності докторів наук від 8133 осіб у 1991 р. до 11008 осіб у 2002 р. значно може бути зумовлене розширенням практики присудження наукового ступеня доктора наук за сукупністю робіт, надрукованих без захисту докторської дисертації або спрощенням процедури їхнього захисту.

Збереження подібної тенденції підготовки науковців вищої кваліфікації призведе до посилення тенденції "старіння" наукових кадрів, подальшого спаду науково-технічної діяльності тощо. В свою чергу, зафіксує подальше відставання держави у галузі створення та використання новітніх технологій нової наукомісткої продукції, зниження конкурентоспроможності вітчизняних товарів на світовому ринкові.

Економічна криза, яка охопила виробничу, фінансову і соціальну сфери, нестабільність у суспільстві негативно відбивалися на винахідницькій і раціоналізаторській діяльності. Лише за 1991–95 роки кількість авторів, які подали рацпропозиції або заявки на винаходи, зменшилась у два рази. Однак за наступні 1995–2000 рр. ситуація змінилася на протилежну, і вже за означений період число поданих заявок на винаходи зросло майже у 1,5 рази.

Недостатнє фінансування науки і відсутність об'єктивної оплати праці вчених призвели до розпаду багатьох наукових колективів, до переходу найкваліфікованішої частини наукового потенціалу України — докторів і кандидатів наук — у інші сфери або до виїзду за межі України. Зокрема, найбільше науковців вищої кваліфікації (докторів наук) у 2000 р. виїхало до США (9 осіб), Німеччини (6), Росії (3). Картина дещо змінилася у 2002 р., коли до означених вище країн переїхало, відповідно — 5,4, 3 докторів наук. Хоча загальна кількість таких емігрантів майже залишалася стабільною, адже у 2000 р. їх нараховувалося 26 осіб, а у 2002 р. - 27 осіб.

Вищезазвані негативні процеси загрожують змінити економічний потенціал України. Якщо в 70-х рр. минулого століття Україна займала провідне місце в світі за числом учених на 1000 зайнятих у вироб-

ництві, то в середині 90-х років на 1000 зайнятих їх припадало 8,4 супроти 11,5 у Франції, 10,3 в Англії.

Перехід до ринкових відносин в умовах спаду виробництва, різке скорочення попиту виробничої сфери на науково-технічну продукцію, дефіцит бюджетних асигнувань негативно вплинули на стабільність роботи наукових організацій. Наука, на відміну від виробничих галузей народного господарства, має вкрай низькі стартові можливості для входження у ринок. Вони зумовлені довгим періодом між виникненням ідеї та її реалізацією, високим ступенем ризику вкладання коштів у довгострокові науково-технічні проекти. Водночас, за останні роки спостерігається постійне скорочення інвестицій у науково-технічну сферу. Частка витрат на фінансування науки у внутрішньому валовому продукті скоротилась із 3,1 % у 1990 р. до 1,17% у 2000 р. Водночас, має місце зростання за 1995-2002 рр. витрат на наукові та науково-технічні роботи із 652,0 млн. до 2611,7 млн. грн.

Із загального обсягу фінансування науково-технічних робіт більша частина коштів (933,6 млн. грн., або 35,8%) надходила від замовників на території України. Частка держави у науковому фінансуванні складала 28,1%. Великими фінансовими донорами науково-технічних робіт виступили іноземні держави, що вклали у науку 683,1 млн. грн., або 26,2%. Питома вага витрат на науку за рахунок державного бюджету знизилася, бо у 1995 р. державне фінансування її складало 37,6%. Із усього обсягу виконаних наукових і науково-технічних вишукувань власними силами організацій (підприємств) на фундаментальні дослідження припало 17,0%, на прикладні дослідження - 13,8%, на науково-технічні послуги — 13,7%, проте найбільшою була частка розробок-55,5%.

В умовах дефіциту бюджетних асигнувань оптимальним для розвитку вітчизняної науки було б розширення участі у міжнародних науково-технічних програмах і проектах, отримання замовлення на виконання НДЦКР із країн далекого зарубіжжя, збільшення частки обсягів НДДКР, що виконуються для замовників із країн СНД. Разом із тим, ці напрямки не знаходять поширення.

У 2000 р. вартість основних засобів науково-технічної діяльності перевищила 7170,8 млн. грн., більше 28% яких припадає на машини та устаткування (2028,3 млн. грн.). Майже 2/3 (62,8%) загальної вартості основних фондів зосереджена у галузевому, а біля третини (30,8%) — в академічному секторах, де фондоозброєність працівників найвища (відповідно, 4504,4 і 2208,5 млн. грн.).

Понад 57% наявного парку машин та устаткування (1165,5 млн. грн.) у 2000 р. було зосереджено у галузевому, третя частина (663,3 млн. грн.) - в академічному, 6,3% — у вузівському секторах науки. Найнезабезпеченіші технічними засобами підрозділи заводської науки, на які припадає лише 2,3% загальної вартості основних засобів і 7,3% - машин та устаткування. Технічна оснащеність виконавців наукових досліджень і розробок (без урахування сумісників) пересічно по обстежених організаціях склала 10,8 тис. грн. Найвища вона в академічних наукових організаціях — 13,3 тис. грн., а найнижча — у підрозділах заводської науки — 5,4 тис. грн.

Продовжує знижуватись і кількість виконаних розробок. Так, коли у 1991 р. їх було створено 82,0 тис. одиниць, то у 2000 р. — вже 38,3 тис. Особливо швидкими темпами зменшувалися розробки, в яких було використано винаходи — майже у 7 разів (від 6,9 тис. до 1,0 тис. одиниць).

Нестабільна робота наукових організацій негативно впливає на інноваційну активність промислових підприємств. У 2000 р. вибірково обстеженню інноваційної діяльності підлягало 18,0% промислових підприємств України (1705). Обстеження показало, що інноваційний процес в Україні ще не набув достатніх темпів, але підприємства із чисельністю працюючих більше 5000 — менше 5000 осіб і такі, що мають достатньо розвинену матеріально-технічну базу, виявляють найбільшу інноваційну активність.

Як і за минулі роки, основним джерелом фінансування технологічних інновацій залишаються власні кошти підприємств. У 2002 р. за їхній рахунок виконано більше 71% загального обсягу інноваційних робіт (у 1999 р. — 69,3%). Частка коштів держбюджету у загальному обсязі інноваційних витрат досягла лише 15%, проти 10,1% у 1999 році. Дещо збільшилася питома вага інноваційних робіт, що виконувалися за рахунок залучення коштів інвесторів — 10,7%, проти 8,2% у 1999 році. Та українська інноваційна сфера ще не стала привабливою для вітчизняних та іноземних інвесторів. Тому у 2000 р. за рахунок залучення інвестицій мали змогу виконувати інноваційні роботи лише 2,4% обстежених підприємств (у 1999 р. - 1,6%). У 2000 р. від вітчизняних та іноземних інвесторів на розвиток інноваційної діяльності надійшло 182,5млн.грн., а у 2002р. — вже 322,8 млн. грн.. Кредитами банків, як і у 1999 р., користувалися менше 2% підприємств, що здійснювали інновації. Сума витрат за рахунок кредитних коштів склала 110 млн. грн., або 6,3% від загальної їхньої суми (у 1999 р. - 71,9 млн. грн. і 6,1%).

Найпоширенішим напрямом інноваційної діяльності підприємств, орієнтованих на створення та впровадження наукомісткої конкурентоспроможної продукції, у 2000 р. було придбання засобів виробництва, яким займалося 564 виробництва (33% з усіх, що проводили інноваційну діяльність), здійснення технологічної підготовки виробництва — 478 (28,0%), маркетинг і реклама — 438 (25,7%) і дослідження та розробки - 436 (25,6%).

Загалом у 2000 р. інновації впроваджувалися на 1491 підприємствах, а у 2002 р. — вже на 1506. Найбільше підприємств у 2000 р. освоювали виробництво нових видів продукції (1372, або 92,0% до загальної кількості підприємств). Менше виробничих закладів впроваджували нові технологічні процеси (416, або 27,9%) і ще менше (174, або 11,7%) проводили комплексну механізацію й автоматизацію виробництва. У 2000 р. впроваджено 1403 нових прогресивних технологічних процеси, що у 2,1 р. менше, ніж у 1995р., а у 2002р. ще менше— 1142, або 81,4% відносно 2000 р. У 2000 р. було освоєно 15323 найменувань нових видів продукції, що на 33,6% більше, ніж у 1995 р. У 2002 р. цей показник ще зріс, порівняно з 2000 р., майже у 1,5 раза, сягнувши 22847 найменувань нових видів продукції.

Обсяг відвантаженої інноваційної продукції склав 12148,3млн.грн., що сягнуло 9,4% загального обсягу відвантаженої промислової продукції. Майже на кожному п'ятому підприємстві питома вага відвантаженої іноваційної продукції у загальному її обсязі перевищила 50%, на кожному восьмому — становила від 25 до 50%. Близько третини загального обсягу відвантаженої інноваційної продукції складає продукція, що зазнала істотних технологічних змін, або заново впроваджена.

При збереженні слабкої інноваційної активності на промислових підприємствах неможливо очікувати появи конкурентоспроможної, наукоємкої продукції. У 2000 р. збільшилась кількість підприємств, що створювали вперше в Україні зразки нових типів машин, устаткування, апаратів, приладів та засобів автоматизації, порівняно з 1999 р. — на 5,5%, із 1998 р. — на 18,5%. Ними створено 335 зразків нових видів техніки, що на чверть більше, ніж у 1999 і 1998 рр., однак на 49% менше, ніж у 1995 р. Серед них більшу частину складає устаткування електротехнічне та машини електричні, устаткування хімічне, компресорне, насоси, устаткування гірничошахтне, нафтопромислове та нафтогазопереробне.

Спостерігалось збільшення пересічної тривалості розробки нових візців із 1,2-1,4 року в 1994 р. до 1,4-1,5 року у 2000 р., проти 1,7-1,9

року в 1999 році. Значно коротший середній термін створення зразків нових видів металорізальних верстатів, устаткування для промисловості будівельних матеріалів, торгівлі та громадського харчування, автомобілів. У порівнянні із 1995 р., частка створених виробів у 2000 р., що за техніко-економічними показниками перевищують світові аналоги, залишилась майже незмінною. Більше чверті створених зразків (93) мають технічний рівень, що залишається невизначеним. Усе ж, більшість створених зразків нової техніки за своїми техніко-економічними характеристиками фактично не відрізняється принциповою новизною. Частка зразків, при створенні яких використані нові технічні рішення на рівні винаходу, не досягла і 4%, проти 8,3% у 1999 році. Переважно винаходи використані при розробці взірців нового гірничошахтного устаткування, тракторів, двигунів тракторів і сільськогосподарських машин.

Систематичне скорочення кількості створених взірців нової техніки, зниження технічного рівня призводить до наявності незначного науково-технічного доробку та подальшого згортання освоєння нової продукції. Так, у 1995 р. нараховувалося 244 підприємства, що випускали вперше в Україні нові види продукції машинобудування, а вже у 2000 р. їхнє число скоротилося до 172. Це спричинило зменшення у 2000 р. кількості освоєних вперше в Україні нових видів продукції машинобудування до 469 проти 946 в 1994 р. Принципово нової продукції освоєно 298 видів, або 63,5%. Спостерігається також зменшення питомої ваги продукції в загальному обсязі випуску продукції машинобудування, виробництво якої розпочато вперше в Україні в 2000 р., до 4,3% проти 8% в 1994 р. Хоча у 1998 р. мало місце пікове зростання частки освоєної в Україні продукції машинобудування (11,3%).

Державний фонд фундаментальних досліджень (ДФФД) створений відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України за № 153 від 25.03.1992 р. і діє на основі "Положення про ДФФД", затвердженого Державним комітетом України із питань науки і технологій 30.03.92 р. Головне завдання ДФФД — доповнити традиційну систему підтримки науки, коли основним об'єктом фінансування була її інфраструктура, системою цільового виділення ресурсів на основі грантів.

Система грантів порівняно нова для України, тоді яку світі це добре відпрацьований спосіб фінансування наукових досліджень і розробок. Підтримуючи на конкурсних засадах ініціативні наукові проекти, ДФФД упродовж 1992-95 рр. виділяв кошти на 2700 проектів, у яких брали і беруть участь біля 10 тисяч науковців із усіх регіонів України.

Ї07

Фонд сформував експертні групи за дев'ятьма науковими напрямками:

1. Математика, інформатика та механіка;
2. Фізика та астрономія;
3. Хімія;
4. Наукові основи перспективних технологій;
5. Біологія;
6. Науки про Землю та Всесвіт і проблеми навколишнього середовища;
7. Фундаментальні соціально-економічні проблеми;
8. Прогнозування розвитку науки та освіти.

Основний зміст роботи Фонду — проведення конкурсного відбору фундаментальних дослідницьких проектів на основі незалежної експертизи, визначення наукових пріоритетів та обсягів фінансування в межах виділених коштів на всі наукові напрями, розподіл грошей на проекти, перевірка і контроль їхнього виконання, а також створення баз даних авторів, проектів та експертиз. Оголошення про умови конкурсів друкувались в урядовій пресі і розповсюджувались через мережу регіональних центрів.

Спрямовуючи свою діяльність на підтримку фундаментальних і пошукових робіт у природничих, технічних і гуманітарних галузях, ДФФД виділяв також кошти для сприяння участі проєктантів та їхніх робіт у міжнародних конференціях, виставках, обмінах вченими. Окрім того, незначні фінанси адресувались переможцям Всеукраїнських виставок науково-технічної творчості учнівської молоді.

Розподіл грантів у межах України показує, що він охоплює 20 областей і Автономну Республіку Крим, а це приблизно відповідає розподілові кількості поданих конкурсних проектів. Фонд намагається стимулювати розвиток фундаментальних досліджень регіональними організаціями.

У 1995 р. ДФФД надавалися виконавцям 1395 наукових проектів 302 організацій. Із цих проектів 67% виконувалися вченими Національної академії наук України, біля 20% - вченими вищих навчальних закладів. Гранти отримують й окремі вчені на контрактних засадах.

Серед регіонів України найбільшу підтримку із ДФФД отримували наукові центри м. Києва (69,6%), Харкова (12,4%), Львова (6,0%), Донецька (2,7%), Одеси (2,6%), Дніпропетровська (2,3%), Чернівців (2,1%), Автономної Республіки Крим (2,0%).

У 1999 р. наукові дослідження і розробки виконували 1506 наукових організацій проти 1453 у 1995 р., у тому числі: 787 — самостійні

науково-дослідні організації, 245 — самостійних конструкторських організацій, 60 — проектних та проектно-пошукових організацій, 160 — вищих навчальних закладів, 93 — науково-дослідних та конструкторських підрозділи на промислових підприємствах. Понад 60% організацій у 1995 р. зосереджувалося у галузевому секторі та майже 20% - в академічному. Із загальної кількості організацій 1105 належать до державної форми власності, а 330 — до колективної.

Обсяг фінансування наукових досліджень і розробок у 2002 р. перевищив 2612 млн. грн., у тому числі за рахунок державного бюджету — 733 млн. грн. Розміри наукових досліджень і розробок, що виконані

власними силами обстежених організацій, склали 146,7млн.грн. Найбільша частка науково-технічних робіт фінансувалася за рахунок коштів замовників на території України — 35,8% (933,6 млн. грн.). Із усього обсягу виконаних науково-технічних вишукувань на науково-дослідні роботи припало 33,0%, а на проектно-конструкторські та технологічні дослідження — 35,3%.

Складне фінансове становище більшості наукових установ, застаріла матеріально-технічна база, низький рівень заробітної плати, затримки з її виплатами та інші причини негативно вплинули на діяльність та соціальний рівень життя науковців, що викликало активізацію їх відтоку з наукової сфери. У порівнянні з 1990 роком, у 1999 р. чисельність спеціалістів, які виконували наукові дослідження і розробки, скоротилась на 206 тисяч осіб або майже у 2,9 раза і склала 107,4 тис. осіб.

[3.4. Мінерально-сировинні ресурси

Потенціал мінерально-сировинних ресурсів формують промислові запаси паливно-енергетичних ресурсів, металічних, нерудної сировини для чорної металургії, гірничо-хімічної сировини, будівельних матеріалів.

Сукупна продуктивність мінерально-сировинного потенціалу України, розрахована В.П. Руденком, оцінюється в 17,3 млрд. дол. США. Переважну частину цієї вартості складає природно-ресурсний потенціал паливно-енергетичних ресурсів (71,9%), частка металічної сировини становить 16,6%, будматеріалів — 6,9%, нерудної сировини для металургійної промисловості — 2,3%, гірничо-хімічної сировини - 2,2% .

Промислові запаси корисних копалин в Україні'

Корисні копалини	Кількість родовищ	Одиниця виміру	Балансові запаси А+В+СІ	Річний видобуток
Нафта	117	млн. т	153,3	4,1
Конденсат	123	млн. т	179,2	1,12
Природний газ	210	млрд. м ³	1094,7	27,0
Природний газ розчинений	91	млрд. м ³	38,5	1,117
Вугілля кам'яне	717	млн. т	44067,7	біля 100
Вугілля буре	115	млн. т	3169,8	8,4
Залізна руда	84	млн. т	28335,5	236,7
Марганцеві руди	8	млн. т	2358,9	15,8
Нікелева руда	10	млн. т	29,54	0,78
Бентонітові глини	5	млн. т	62,25	0,46
Солі калійні	13	млн. т	3059,59	2,61
Фосфоритова руда	4	млн. т	207,2	0,9
Глина вогнетривка	16	млн. т	541,0	0,33
Вапняк флюсовий	16	млн. т	2138,7	39,0
Цементна сировина	16	млн. т	2371,7	25,6
Облицювальні матеріали	94	млн. м ³	247,3	0,53
Каміння будівельне	692	млн. м ³	9207,1	91,6
Піляні вапняки	120	млн. м ³	986,0	4,15

Таблиця складена на підставі даних НДІ статистики Мінстату України

Високою забезпеченістю паливно-енергетичними ресурсами відзначається Донецька, Луганська, Дніпропетровська та Львівська області. Значні поклади металічних корисних копалин розвідані у Дніпропетровській, Запорізькій, Полтавській областях, а також у Автономній Республіці Крим. Гірничо-хімічна сировина інтенсивно експлуатується господарським комплексом Львівської, Сумської, Івано-Франківської областей та Автономної Республіки Крим. Будівельна сировина розповсюджена рівномірно по всій території країни, однак у структурі мінеральних ресурсів найбільша її частка має місце у Донецькій, Львівській, Луганській, Рівненській і Тернопільській областях та Автономній Республіці Крим.

I 3.5. Земельні та агрокліматичні ресурси

Рівень, тривалість використання родючості та продуктивність ґрунтів залежать від їх властивостей, клімату, соціально-економічних умов господарювання, розвитку науки і техніки. Теоретичною основою високої продуктивності ґрунтів є врахування біологічних вимог культур, що вирощуються, до тепла, вологи тощо. Агрокліматичні умови продукування окремих сільськогосподарських культур наведені у таблиці.

*Потреба сільськогосподарських культур у теплі і опадах за вегетаційний цикл в Україні**

Культури	За календарні інтервали			Від сівби до доз		рівняння
	місяці	сума позит. Г (°С)	сума опадів (мм)	серед, тривалість	сума позит. Г (°С)	сума опадів (мм)
Озима пшениця	IX-УП	2870	550-750	315	2870	650
Ячмінь ярий	III-УП	1780	250-390	100	1470	285
Овес	III/П	1780	280-400	100	1470	290
Кукурудза рання	П-IX	2340	260-380	130-140	2050-2180	230-400
Кукурудза пізня	П-IX	2700	300-580	-	-	400
Просо	IУЛШ	2300	280-500	-	1765	300
Горох	IУЛШ	1620	270-470	100	1250	320
Цукрові буряки	III-IX	2750	400-720	90	2340	530
Соняшник	IУЛП	2700	200-340	150	2430	250

I "Краткий агроклиматический справочник Украины", 1976.

^

:

*• Беручи до уваги потреби сільськогосподарських культур у теплі й опадах та агрокліматичне районування території України, можна зробити висновок, що в північно-західних районах можуть дозрівати найвимогливіші до тепла ярі культури (ячмінь, овес), озима пшениця, а на південному заході та південному сході — вимогливіші до тепла (кукурудза і соняшник).

Структура посівних площ, що склалася тепер, не завжди відповідає біологічним вимогам культур до ґрунтового-кліматичних умов, що істотно впливає на продуктивність ґрунтів. Урожайність сільськогосподарських культур певною мірою залежить від рівня потенційної ро-

III

дючості ґрунту і забезпечення вологою території. Виявлена загальна закономірність: найнижчі урожаї отримують на бідних дерново-підзолистих ґрунтах Полісся, вищі — на потенційно родючих ґрунтах зони недостатнього зволоження Степу і найвищі — на потенційно родючих ґрунтах достатнього і нестійкого зволоження Лісостепу.

Земельний фонд України становить 60 млн. га, більшу частину його на кінець 2002 р. склали сільськогосподарські угіддя (41800,4 млн. га). Землі під ріллею становили 32,5 млн. га, або 53,9% земельної площі країни. У структурі земельних угідь України переважають родючі чорноземи (типові, звичайні і південні), які займають 55% площі орних земель. Біля 10% ріллі мають опідзолені і деградовані чорноземи, 2,5% - солонуваті ґрунти, 6% - чорноземні і дерново-чорноземні ґрунти на супісках і піщаних породах. Підзолисті ґрунти займають 7% ріллі, опідзолені - 5%. Біля 7% ріллі вкрито сірими лісовими ґрунтами. Розповсюджені також каштанові, лучні ґрунти, буроземи тощо.

Сумарна оцінка потенціалу земельних ресурсів України (за розрахунками В.П. Руденка) складає 13946,3 млн. грн.

3.6. Потенціал водних ресурсів

Водні ресурси України складаються з місцевого стоку, який формується у річковій мережі на її території, та транзитного, що надходить із сусідніх територій по Дніпру і його допливах, Сіверському Донцю, Дунаю тощо. За межами України утворюється близько 30 км³ стоку (загальний його обсяг становить 210 км³).

Основним показником водних ресурсів річок є пересічна багаторічна величина, або норма річного стоку. В середньому за водністю році ресурси місцевого стоку України складають 50 км³, а транзитний стік — 159 км³. Загальні водні ресурси держави сягають 209 км³. Транзитний стік більше ніж у 3 рази переважає місцевий, що значно обмежує використання водних ресурсів для внутрішніх потреб. Отже, основне джерело використання водних ресурсів України — місцевий стік річок і частина транзитного. Іншою обставиною, що обмежує використання водних ресурсів, є їхній нерівномірний розподіл по території держави, внаслідок чого водозабезпеченість окремих адміністративних областей не однакова.

Найбільшу кількість води мають західні області, де на 1 км² площі припадає від 100 до 600 тис. м³ місцевого стоку. Найменше забезпечені водою південні області. Так, у Донецькій, Запорізькій, Дніпро-

петровській, Миколаївській, Одеській і Херсонській областях на 1 км² території припадає від 5-10 до 40 тис. м³ води на рік, а на одного жителя - від 1 30 до 400 м³. В областях Полісся на 1 км² території нараховується від 75 до 100 тис. м³ на рік, а на одного мешканця - від 1500 до 2000 м³. В областях лісостепової зони на 1 км² площі водні ресурси складають 50-70 тис. м³ на рік, збільшуючись до 100-125 тис. м³ у східній і західній частині зони. На одного жителя тут налічувалось від 500 до 1500 м³ води на рік.

Значні водні ресурси зосереджені в озерах України, які поширені по всій території. Об'єм води у прісних озерах сягає понад 2,3 км³.

Великі території України займають болота, заболочені і перезволожені землі, в яких зосереджено біля 30 км³ води.

Україна має великі запаси підземних вод, які здебільшого використовуються для водопостачання і зрошення. Сумарна кількість підземних вод у зоні активного водообміну складає 18,6 км³ на рік. У межах України підземні води зосереджені в окремих артезіанських басейнах, серед яких найбільші Дніпровсько-Донецький, Волине-Подільський і Причорноморський.

3.7. Потенціал лісових ресурсів

Площа лісового фонду країни на 1.01.2003 р. становила 10438,9 тис. га (лісистість 17,3%). У віковій структурі лісів переважають молодняки і середньовікові та пристигаючі насадження (понад 90% усіх лісовкритих площ). Із загального запасу насаджень (на 1996 р.), що склав 1319,9 млн. м³, на стиглі насадження припадало 122,8 млн. м³, з яких на можливі для експлуатації ліси II групи - лише 45,7 млн. м³.

Лісистість у різних частинах і регіонах держави нерівномірна. Вона значно вища на заході і півночі країни, особливо в Карпатах, а також у Кримських горах. Із просуванням на південь і південний схід лісистість поступово зменшується. У західній та північній частинах покрита лісом площа становить 20-40%, у Карпатах — понад 40%, на Поліссі — 25,7%. На півдні лісові площі невеликі (у Криму лісистість становить 10%, у степу — 4%).

В Україні є сприятливі умови для прискороного приросту деревини, бо пересічний приріст її на 1 га лісопокритої площі становить 4 м³. Причому, на деревостани високої продуктивності припадає 75% покритих лісом земель. Переважають хвойні породи (сосна, ялина) — 54% і твердолистяні (дуб, бук, граб) — 40%. Сосна (35%) зосереджена, в ос-

новному, на Поліссі, на ялину (смереку) припадає 16% загального запасу деревини (Карпати). Ялиця (також росте у Карпатах) займає третє місце (3%) щодо запасу деревини. Із твердолистяних порід дуб високостовбурний складає 18% загальних запасів деревини, бук— 13%, граб— 2%. Дуб переважає у Поліссі та Лісостепу, бук— у західній частині і в Криму.

Потреби у деревині за рахунок власних ресурсів Україна задовольняє на 25-30%.

3.8. Природно-рекреаційні ресурси

У структурі рекреаційних ресурсів України виділяють дві складові частини: природну і соціально-економічну. Україна має різноманітні природні рекреаційні ресурси (кліматичні, біологічні, гідрологічні, ландшафтні, джерела мінеральних вод, лікувальні грязі тощо). Загальна площа земель, придатних для рекреаційного використання, становить 9,4 млн. га (або 15,6% території країни), у тому числі рівнинних рекреаційних ландшафтів— 7,1%, гірських— 2,3 (у Карпатах— 1,9, в Криму— 0,4). Близько 7,8 млн. га відносяться до умовно придатних до рекреації земель. Майже 10% усіх лісів державного лісового фонду мають рекреаційне значення. Особливе місце в системі рекреаційного використання території України посідає Кримський півострів. Пересічнорічна тривалість сприятливого для рекреації періоду тут становить 175-190 днів, комфортного— 65-80 днів. У рекреації можуть використовуватися землі заповідників та природних національних парків, їхня чисельність в Україні... зростає. Так, у 1985 р. нараховувалося 18 заповідників і природних національних парків із площею 368,7 тис. га, а вже у 2002 р. їхня кількість зросла до 33, тобто більше, ніж у 2 рази. Проте зростання заповідної площі було значнішим— у 2,75 рази (у 2002 р. -1013,6 тис. га)

Мінеральні лікувальні води різного складу виявлені майже у всіх областях України, але найбільша кількість джерел зосереджена в західній частині. Зокрема, у Закарпатській області. Багато джерел мінеральної води розвідано у Луганській, Дніпропетровській, Полтавській, Рівненській областях, є також відкриті джерела в Івано-Франківській, Харківській, Житомирській, Вінницькій, Хмельницькій, Київській, Черкаській, Донецькій та Запорізькій областях.

Досить значні в Україні запаси лікувальних грязей, що зосереджені, переважно, у південних та північно-західних областях. На базі

Ірязевих покладів функціонують найстаріші в Україні курорти — Бердянськ, Євпаторія, Куяльник, Сасик та інші. У північно-західних областях поширені торфові грязі, які використовують на курортах у Миргороді, Моршині, Немирові, Черче та інших.

Соціально-економічні рекреаційні ресурси в Україні формують культурні об'єкти, пам'ятки історії, архітектури, археології, етнографічні особливості території тощо. Загальна кількість архітектурно-історичних пам'яток у державі становить 49147 об'єктів, їхня цінність та чисельність у межах областей істотно відрізняється. Найбільше архітектурно-історичних пам'яток у Львівській області (2934), Автономній Республіці Крим (3431), Київській (2886) та Чернігівській (2859) областях. Найцінніші культурно-історичні рекреаційні ресурси мають місце у Київській, Львівській, Тернопільській, Полтавській, Чернігівській областях, Автономній Республіці Крим.

Специфічною складовою частиною рекреаційних ресурсів є соціальні та природні об'єкти, явища, події, походження яких тісно пов'язане з територією України та землями тієї зарубіжної країни, в межах якої вони первісне виникли. На території України налічується кількост таких об'єктів, окремі з них мають світове та європейське значення.

Україна володіє потужним природно-ресурсним комплексом, основу якого складають земельні та мінерально-сировинні ресурси. Достатньо високий рівень забезпеченості території країни водними і рекреаційними ресурсами.

РОЗДІЛ 4. Особливості розміщення продуктивних сил

4.1. Виробничий потенціал України

Основу виробничого потенціалу на початок 2001 року створювали 10502 підприємства (об'єднання), що перебували на самостійному балансі. Крім того, у поточному році у державі працювало 217930 малих підприємств, найбільша частка яких припадала на оптову та роздрібну торгівлю (46,2%), промисловість (15,8%) і операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги користувачам (12,1%).

Частка малих підприємств оптової та роздрібною торгівлі у валових прибутках по всій економіці від реалізації продукції становить більше 74%. В останні роки зростає роль малих закладів у сфері матеріального виробництва, їхня кількість постійно збільшується. Тепер понад 34 тисячі малих підприємств працюють у сфері промислового виробництва, їхня частка у валовому доході складає майже 11%.

У будівництві малими підприємствами у 2000 р. було отримано валового доходу від реалізації продукції (робіт і послуг) на суму 6120,9 млн. грн., що становить 4,3% до загального показника в економіці. Майже 8,5 тисяч виробництв створено в галузі транспорту і більше 7,8 тис. підприємств у сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві, їхня частка у валовому доході не перевищує 1,6%. В інших галузях економіки діяло більше 20 тис. підприємств; прибуток від реалізації їхньої продукції складає 5% від валового сукупного доходу.

Більше 62% від загальної чисельності малих підприємств у 2000 р. знаходилися у колективній формі власності, 32% підприємств — у приватній, 1,5% - перебували у володінні держави, і тільки у 1106 підприємств господарем є інші держави, міжнародні організації тощо. Майже 73% всього балансового прибутку отримали підприємства колективної форми власності.

Забезпеченість малими підприємствами по регіонах була вищою пересічнодержавного рівня (44 виробництва на 10 тис. осіб наявних мешканців) тільки у 8 регіонах, з-поміж яких виділялися м. Київ (116), Херсонська (62), Миколаївська області і м. Севастополь (по 53). Найменша кількість малих фірм зафіксована у Тернопільській (26),

Чернігівській (27), Вінницькій (29), Хмельницькій і Рівненській (по 31) та Чернівецькій (32) областях.

Кількість промислових підприємств (об'єднань), що перебували на самостійному балансі у 2000р.

Адміністративно-територіальні одиниці	В С Б О Г О	У тому числі за сферами промисловості								2 1	**
		Електроенергетики	1 1	Чорна металургія	Хімічна та нафто-хімічна	Машинобудівна та металобробна	Деревообробна та це. дерево-паперова	Будівельних матеріалів			
АР Крим	348	4	2	4	21	72	5	34	18	35	
Вінницька	478	4	1	1	12	114	14	56	40	56	
Волинська	167	1	5	1	6	39	16	18	16	20	
Дніпропетровська	638	17	11	44	37	207	26	66	52	48	
Донецька	833	23	14	49	26	213	15	98	44	50	
Житомирська	403	8	6	4	7	81	28	65	47	44	
Закарпатська	328	1	0	1	9	59	64	28	45	25	
Запорізька	338	8	1	12	13	149	5	37	12	21	
Івано-Франківська	332	3	7	1	20	65	74	31	29	25	
Київська	358	6	2	3	16	91	17	35	27	37	
Кіровоградська	302	13	6	4	4	68	9	30	12	40	
Луганська	647	15	¹⁰⁸	15	40	200	19	39	15	³⁸	
Львівська	843	6	27	6	45	217	97	90	81	⁶⁶	
Миколаївська	231	6	0	1	2	72	8	28	21	25	
Одеська	462	2	1	11	17	123	14	41	30	54	
Полтавська	384	3	10	5	7	113	16	42	34	31	
Рівненська	285	2	2	2	6	59	38	40	22	23	
Сумська	293	11	4	3	10	77	15	15	26	40	
Тернопільська	307	1	1	2	11	56	12	34	27	46	
Харківська	670	10	2	8	20	235	29	45	59	53	
Херсонська	221	3	1	1	5	62	11	16	11	32	
Хмельницька	261	4	1	3	2	73	11	31	14	32	
Черкаська	332	6	2	3	5	93	17	26	31	34	
Чернівецька	221	3	0	2	6	37	34	18	25	26	
Чернігівська	259	2	3	3	5	40	22	13	42	36	
Д. Київ	484	5	0	4	32	180	38	46	64	12	
«Севастополь	77	3	0	2	3	45	3	3	3	2	

* у структурі легкої промисловості враховані підприємства текстильної, швейної, шкіряної, хутрової та взуттєвої промисловості.

** у структурі харчової промисловості враховані підприємства, м'ясної, молочної та рибної промисловості.

У територіальному поділі промислових виробництв, що перебували на самостійному балансі у 2000 р., простежуються деякі закономірності (див. таблицю). Вони полягають у тому, що можна виокре-

мити два осередки найбільшої концентрації підприємств: східний (Донецька область — 833 заклади) і західний (Львівська область — 843) та два райони їхнього найменшого зосередження: північно-західний (Волинська область — 167) і південний (Херсонська — 221 та Миколаївська — 231 області).

Вартість основних фондів в економіці на кінець 2000 року (у фактичних цінах) становила 845762 млн. грн. (включаючи худобу). Виробничі основні фонди склали 533186 млн. грн. Ледь більше половини їх (266945 млн. грн., або 50,1%) зосереджено у промисловому виробництві. Невиробничі основні фонди на кінець періоду склали 312572 млн. грн.

Ступінь зносу виробничих основних фондів у 2000 році становив 47,6%, із них у промисловості — 50,1%, сільському господарстві - 41,1%, будівництві - 48,7%.

Отже, один із важливих компонентів соціально-економічного потенціалу України, яким виступають основні виробничі фонди, достатньо сильно зношений, як у виробничій, так і в невиконавчій сфері, а інвестиційний комплекс держави не в змозі швидко здійснити їхню заміну або оновлення.

4.2. Галузева структура економіки

Сучасна галузева структура економіки України формувалася впродовж тривалого історичного періоду під дією різноманітних чинників, з-поміж яких провідним був її політичний статус, який не враховував українських національних інтересів. В історичному минулому Україна не мала повноцінної державності (за окремим винятком часу створення УНР) і не могла організувати господарство, виходячи із власних інтересів. Окрім того, країна здебільшого була поділена між сусідніми державами. У різний час це були Польща, Литва, Росія, Австрія, Австро-Угорщина, Туреччина та інші. Із 20-х років минулого століття до 1991 року Україна була повністю економічно інтегрована в СРСР, тому її господарський комплекс розвивався як складовий елемент єдиної господарської системи імперії. Це означало, що розбудова господарства України, його внутрішня галузева структура були підпорядковані виконанню єдиних народногосподарських завдань колишнього СРСР, без урахування потреб суверенної республіки.

Отже, структура господарства визначалась державами-метрополіями, що виходили зі своїх імперських, а не українських національ-

них інтересів. В усіх, без винятку, випадках господарство України розвивалося як аграрний і сировинний придаток метрополій, регіон інтенсивної експлуатації багатих земельних, викопних і рекреаційних ресурсів, дешевої робочої сили і збуту готових товарів обробної промисловості.

Промисловий розвиток території України визначався, насамперед, потребами метрополій у гірничій сировині, матеріалах і напівфабрикатах і паливі. Відповідно, найвищого розвитку набули гірничодобувна, хімічна, вугільна промисловості та металургійний комплекс. У результаті такої політики в структурі господарства України переважають видобувні підприємства та виробництва напівфабрикатів і проміжного продукту, аграрний сектор.

Визначний вплив на галузеву структуру економіки мали зовнішньоекономічні чинники — геополітичні, військово-політичні і, навіть, ідеологічні. Так, окремі підприємства паливно-енергетичного, металургійного комплексу та хімічної індустрії створювалися з метою виконання експортних зобов'язань колишнього СРСР перед своїми західними партнерами. Загалом же, частка підприємств України у експортних поставках залізної і марганцевої руди становила 98,1 %, 78% - технологічного палива, 99% - мінеральних добрив, 80% - чавуну, 64% - сталі тощо.

За радянського часу характерною ознакою економіки України стала її мілітаризація. Це проступало у надмірно високому розвитку галузей і підприємств військово-промислового комплексу (ВПК). Більшість закладів прямо чи опосередковано були зорієнтовані на ВПК — випускали військову техніку і спорядження. На задоволення його потреб працювали нафтопереробна, хімічна, машинобудівна промисловість і, навіть, сільське господарство, яке виробляло продукти харчування для стратегічних запасів.

Відповідно до економіко-географічного положення, природно-ресурсного потенціалу, трудових ресурсів, історико-географічних особливостей розвитку в країні набули значного розвитку галузі видобувної і важкої промисловості (вугільна, чорна металургія, машинобудування і металообробка), окремі галузі харчової промисловості, а також сільське господарство із вирощуванням зернових культур, цукрових буряків, соняшнику, розведенням ВРХ м'ясного і молочного напрямку. Після розпаду СРСР в Україні залишилось більше третини потужностей металургійного виробництва, четверта частина видобутку вугілля, значна частина виробництва обладнання для гірни-

~19

чої, металургійної, легкої і харчової промисловості, транспортних засобів. У той же час, в Україні були слабо розвинуті галузі із виробництва товарів широкого вжитку. У зв'язку з обмеженістю ресурсів недостатнього розвитку набули кольорова металургія, нафто- і газодобувна, а також деревообробна і целюлозно-паперова промисловість.

Чільне місце у структурі економіки України належить групі галузей матеріального виробництва (разом із вантажним транспортом і зв'язком). Ця група галузей концентрує майже 2/3 основних виробничих фондів і приблизно стільки ж працюючих.

Сучасна побудова господарства країни майже відповідає структурі господарства країн, що розвиваються. Отже, в Україні переважає виробнича сфера, хоча за останні роки має місце повільна тенденція до збільшення питомої ваги невиробничої сфери. Велика перевага виробничих галузей над невиробничими свідчить про низьку ефективність використання основних виробничих фондів та дуже низьку продуктивність праці, що вимагає зосередження тут значної кількості трудових ресурсів. Перехід господарства країни до ринкових відносин зумовив зменшення числа зайнятих у виробничій сфері та збільшення працюючих у невиробничих галузях.

Невиробнича галузь господарства має у своєму складі дві групи галузей. Першу із них формують освіта, культура, мистецтво, наука і наукове обслуговування, охорона здоров'я, соціальне забезпечення і фізична культура. Характерно, що частка зайнятих у цій групі постійно збільшується і становить біля 70% всіх працюючих у невиробничій сфері. До другої групи відносяться житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування населення, пасажирський транспорт, зв'язок, управління, кредитування і державне страхування.

Виробнича сфера господарства України надзвичайно складна, її формують галузі промисловості, сільського господарства, лісове господарство, транспорт, матеріально-технічне постачання, заготівля і збут тощо. Виробнича сфера в абсолютній більшості (90%) виробляє національний продукт держави. У структурі виробництва валового внутрішнього продукту у 2000 р. провідне місце займала промисловість (47,4% від загальної величини цього показника у господарстві країни) і галузі, які надають послуги (33,6%), більше 14% припадало на сільське господарство. Найбільшою галуззю у структурі виробничої сфери України за всіма показниками є промислове виробництво.

4.3. Промислове виробництво

У 2000 році у промисловості України було зайнято більше 19% населення. Загальний обсяг промислової продукції склав 144,5 млрд. грн. На самостійному балансі перебувало понад 10500 промислових підприємств (об'єднань), які зорганізовані у більше ніж у 240 галузей і галузевих комплексів.

Продукція промисловості споживається в усіх галузях господарства, частина її спрямовується у фонди нагромадження (в капіталовкладення). Окрема частка задовольняє індивідуальні потреби споживачів, а також експортується за межі країни. В галузі матеріального виробництва скеровується більше половини продукції промисловості. Промисловий сектор господарства споживає майже половину власної продукції, що свідчить про низьку ефективність функціонування та диспропорції у внутрішній структурі і високу ступінь закомплексованості.

Провідне місце у промисловому комплексі країни (на 2000 р.) посідає чорна металургія, частка якої складає більше 27% вартості всієї промислової продукції. Відносно висока питома вага машинобудування та металообробки (більше 13%), харчової (біля 17%) промисловості і електроенергетики (12%). Розвинуті хімічна і нафтохімічна промисловість (біля 6%), паливна (біля 10%), промисловість будівельних матеріалів (2,7%). У загальному обсязі випуску промислової продукції провідне місце належить виробництву засобів виробництва — до 70%.

У структурі випуску предметів народного споживання у 2000 р. найбільша частка продукції припадала на продовольчі товари (57,6%), з-поміж яких провідні обсяги товарів давала борошномельно-круп'яна промисловість (3362 тис. т). Непродовольчих товарів народного споживання було випущено на суму 9,77 млрд. грн., або 32,8% до загального виробництва останніх. Протягом останнього 15-річчя постійно скорочувалася частка продукції легкої промисловості, зокрема, від 11,6% (у 1985 р.) до 1,6% (у 2000 р.).

За відповідний період відбулися певні позитивні зміни у галузевій структурі виробництва. Загалом вони проступають у значному зростанні питомої ваги чорної металургії із 11% у 1990 р. до 27,4% у 2000 р., паливної промисловості відповідно із 3,8% до 10,1%, електроенергетики із 3,6% до 12,1%, зниженні частки машинобудування та металообробки, відповідно, із 26,4% до 13,4%, легкої промисловості — із 12,3 до 1,6%, харчової промисловості — із 24,4 до 16,8%.

Кризові явища, які мають місце в усіх сферах економічного життя, найбільше вразили галузі промислового комплексу. Починаючи з 1991 року, мають місце постійні тенденції до зниження продуктивності праці у промисловому виробництві (майже на третину). Низькою залишається рентабельність випуску деяких видів продукції. Так, одним із найнерентабельніших виробництв стала виплавка мартенівської сталі (-59,4%). Збитковими виявилися виробництво калійних добрив (-40,9%), мотоциклів (-39,8%), магнітофонів (-37,2%), радіоприймальних пристроїв (-27,5%), білизняного трикотажу (-24,7%) тощо. Великими залишаються витрати на одиницю виробленої продукції у багатьох галузях промисловості, однак вони найбільші у виробництві транспортного устаткування та машин і устаткування (по 112,2 коп. на 1 грн.), виробленні коксу і продуктів нафтопереробки (111,0), випускові неметалевих мінеральних виробів (106,3) тощо.

За 1990-2000 рр. промислові підприємства України значно скоротили виробництво найважливіших видів прогресивної високоефективної промислової продукції (за винятком виробництва електроенергії атомними електростанціями). Значно зменшилося виробництво сталі, відповідно, із 52,6 млн. т у 1990 році до 31,8 млн. т у 2000 році, листового прокату (з 13,6 млн. т до 8,3), обсадних високоміцних труб (з 87,0 до 13,9 тис. т), хімічних волокон і ниток (із 179,2 до 30,3 тис. т), целюлози (із 104 до 38,6 тис. т), металорізальних верстатів (із 37,0 до 1,3 тис. шт.), персональних ЕОМ (із 42,0 до 10,9 тис. шт.), екскаваторів (із 11162 до 159 шт.), гомогенізаторів (із 1134 до 155 шт.), тракторних плугів (із 89,2 до 3,1 тис. шт.), моногідрату сірчаної кислоти (із 5011 до 1036 тис. т) тощо.

У 2000 р., порівняно із 1995 р., на 172 одиниці менше створено і освоєно у промисловому виробництві нових видів продукції машинобудування. Загалом же, тільки у поточному (2000) році освоєно у промисловому виробництві біля 470 найменувань нових видів асортименту машинобудування. Із найважливіших видів прогресивної високоефективної промислової продукції найбільші обсяги приросту за означений період мало виробництво полістиролу і співполімерів стиролу (майже у 3,7 раза), труб та деталей трубогонів із термопластів (на 40%), киснево-конвертерної сталі (на 55%).

Промислове виробництво розміщене по території країни нерівномірно. Найвища його просторова концентрація простежується в індустріальне розвинутих областях із переважанням підприємств важкої промисловості (Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська).

Виділяються також Київська (включаючи Київ), Львівська, Одеська, Харківська та деякі інші області, де основний обсяг промислового виробництва територіально зосереджений в обласних центрах. Загалом же рівень просторової концентрації індустріального виробництва країни високий. Особливо виділяється Донбас та промислове Придніпров'я, великі території яких зайняті зонами суцільних промислових агломерацій із високою зосередженістю виробництва та населення.

4.3.1. Паливно-енергетичний комплекс

Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) України формує група галузей і підгалузей промислового виробництва, а саме: вугільна, нафтова, газова, торфова промисловість та електроенергетика.

Вугільна промисловість представлена видобутком та збагаченням кам'яного і бурого вугілля. Основними районами видобутку кам'яного вугілля є українська частина Донбасу та Львівсько-Волинський басейн, а бурого вугілля — Дніпровський буровугільний басейн. Видобуток вугілля в Україні ведуть майже 300 шахт (у тому числі коксівне вугілля видобувають більше 130). У Донбасі розташовано 275 шахт (із коксівним вугіллям 120, антрацитами — 81), решта — у Львівсько-Волинському та Дніпровському басейнах. Починаючи із 1990 року, видобуток вугілля постійно скорочується, і тільки у 1999 р. ця тенденція припинилася (див. таблицю).

Видобуток вугілля шахтами України (млн. т) *

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1999	2001
Вугця, всього	164,8	135,6	133,7	115,8	94,6	83,8	70,5	81,7	61,6
Кам'яне	155,5	128,4	127,9	111,7	91,9	81,5	68,9	80,5	60,8
Буре	9,3	7,2	5,8	4,1	2,7	2,3	1,6	1,2	0,8

* Статистичний щорічник за 1999 р.; Статистичний бюлетень за 2001 р.

Управління галуззю здійснюється виробничими об'єднаннями, до складу яких входять відповідні підприємства вугільної промисловості. У Донбасі найбільшими із них є "Донецьквугілля", "Донецькзбагачення", "Луганськвуглезбагачення", "Шахтарськантрацит", "Горезантрацит", "Стахановвугілля", "Краснодонвугілля", "Красноармійськвугілля", "Ровенькиантрацит", "Антрацит-Павлоградвугілля" тощо.

Найбільше шахт зосереджено у центральній частині Донецької області, де в основному добувають коксівне вугілля (Донецьк, Макіївка, Єнакієве, Красноармійськ, Горлівка, Костянтинівка), у Луганській області (Красний Луч, Кадіївка, Краснодон, Антрацит тощо). Зокре-

ма, в Антрацитівському, Лутугинському та Алчевському районах Луганської області більше добувають енергетичного вугілля.

Західний Донбас становить дещо відособлену частину Донецького басейну, розташовану в районі міст Новомосковська і Павлограда (Дніпропетровська область). Площа басейну 7 тис. км².

У Львівсько-Волинському басейні обсяг видобутку кам'яного вугілля становив у 2000-01 рр. близько 3 млн. т на рік. Площа басейну 10 тис. км². Вугільні шари залягають на глибині 300-500 м. У межах Львівської та Волинської областей тепер діє 21 шахта. Однак запаси вугілля тут невеликі, тому передбачається на перспективу залишити тільки 2 діючі шахти.

Дніпровський буровугільний басейн розташований переважно на Правобережжі України й об'єднує родовища Житомирської, Вінницької, Київської, Кіровоградської, Черкаської, Запорізької та Дніпропетровської областей. Все ж видобуток бурого вугілля ведеться переважно в Кіровоградській і Черкаській областях. Усього в басейні налічується до 200 родовищ із загальними запасами 2,7 млрд. т. Вугілля залягає на глибині від 10 до 170 м. Але є й родовища (всього 58), де йде розробка відкритим способом. Найбільше їх у Кіровоградській (29), Дніпропетровській (19) та Черкаській (5) областях. Буровугільна промисловість розміщується у вигляді окремих центрів. Найбільші з них: Олександрія (Кіровоградська область), Ватутіне (Черкаська) і Коростишів (Житомирська).

Щорічно в Україні споживається більше 85 млн. т вугілля. Більше 90% вугілля використовують галузі промисловості.

Питома вага житлово-комунального господарства у загальному споживанні становить 0,2%. Частка інших галузей економіки у потребах вугілля не перевищує 1% кожна, зокрема будівництво — 0,3% від загального показника. Україна щорічно імпортує кам'яне вугілля (з Польщі), натомість 30% видобутого кам'яного вугілля у Донецькому басейні експортується за межі України.

Нафтова і нафтопереробна промисловість. Нафтодобувна промисловість — це галузь паливної промисловості, яка об'єднує підприємства, що розвідують і видобувають нафту та попутний нафтовий газ, а також транспортують і зберігають нафту. До нафтодобувної промисловості відносять також підприємства з видобутку озокериту. В Україні виділяються такі нафтогазоносні області: Передкарпатська, Дніпровсько-Донецька, Причорноморсько-Кримська.



ВУГІ ПІ, ПІІ
 Проліс. юнк п.
 — кам'яного вугілля
 (S) бурого вугілля
 © торфу

Електростанції
 димчи
 ⚡ атомні
 ⚡ теплові
 ⚡ гідролінійні
 ⚡ гідроаккумуляційні
Лінійні електричні передачі
 потужністю (кВ)
 800 (постійного струму)
 750
 300-500

Паливно-енергетична база

..... І КіфтопрОВОДН
 - - - - Газопроводи
 г& підкреслено місто, де ром/щем найбільші підприємство-експортери нафтопереробні та Вугільної промисловості

І Кіфтов < І
 ПІСМІС (ЮІПІІ. П
 ПІІ
 (Н) < тодобувна
 (Н) Нафтопереробна
 (Г) Газолобвна
 Цифрами позначено
 1-Східницьке 2-Оршанське 3-Витків-Бабчинське
 4-Львівське 5-Гидрочинське в Битківці
 7-Добропільське 8-Горлівське 9-Рівненське 10-Шостківське
 11-Краматорське 12-Криворізьке 13-Мариупольське
 14-Первомайське 15-Донецьке 16-Вільхівське

32
 I O
 5
 c

*Видобуток нафти (включаючи газовий конденсат) в Україні
(млн. т)*

	1990	1991	/1992	1993	1994	/1995	/1996	/1999	2001
Нафта	5,3	4,9	4,5	4,2	4,2	4,1	4,1	3,8	3,7

"Статистичний щорічник за 1999 р.; Статистичний бюлетень за 2001 р.

Підприємствами галузі щорічно видобувається біля 4 млн. т нафти (включаючи газовий конденсат). Однак за останні 10 років видобуток нафти підприємствами галузі постійно скорочується, про що свідчать дані таблиці.

Найбільше нафти видобувається у Дніпровсько-Донецькій нафтогазоносній області, яка простягається на 650-700 км вузькою (80-150 км) смугою на Лівобережній Україні. Виявлено понад 140 родовищ нафти, газу та газового конденсату. Найбільшими нафтовими родовищами є Гнідинцівське, Качанівське і Яблунівське нафтородовища. Нафтогазовидобувні поклади зосереджені тут у Сумській (Охтирське і Качанівське родовища), Чернігівській (Гнідинцівське, Прилуцьке родовища) і Полтавській (Сагайдацьке, Зачепилівське, Радченківське родовища) областях.

Передкарпатська нафтогазоносна область із промисловими запасами нафти і газу на площі 15 тис. км² розміщена у межах Львівської, Івано-Франківської і Чернівецької областей. Розвідано 29 нафтових, 7 нафтогазоконденсатних родовищ. До найбільших належать Волинське і Орів-Уличнянські нафтові, Битків-Бабчинське, Лопушнянське, Заводнянське і Північно-Долинське нафтогазові родовища. Тут працюють нафтогазовидобувні управління у Бориславі та Долині.

Причорноморсько-Кримська нафтогазоносна область розміщена на Півдні України та в прилеглих районах акваторії Чорного моря. Західна межа проходить меридіаном м. Одеси, північна — по лінії Одеса — Херсон — Бердянськ, східна — вздовж берегів Азовського моря, а південна - по широті м. Євпаторія. Площа області 25 тис. км², із неї на суходолі — 12 тис. км². Відкрито 1 нафтове родовище. Тривають пошуки горючих корисних копалин у рівнинній частині Криму.

Нафтопереробна промисловість об'єднує підприємства, які із сирової нафти виробляють нафтопродукти у вигляді рідкого палива, мастильних, електроізоляційних матеріалів, розчинників, бітумів тощо. У виробництві нафтопродуктів основну частку становить паливо для карбюраторних (авіаційні та автомобільні бензини), реактивних (авіаційний гас), дизельних (дизельне паливо) двигунів, котельне паливо

(мазути) і бітуми. Крім того, продукція галузі є сировиною для виробництва великої кількості хімічних продуктів, що зумовлює тісний технологічний і організаційний зв'язок нафтопереробної із нафтохімічної промисловістю.

Підприємства нафтопереробної промисловості зосереджені в районах видобування нафти, у портових містах, Донбасі, на Придніпров'ї та у центральній частині України. На Передкарпатті вони розміщені в Дрогобичі, Бориславі, надвірній та Львові і забезпечуються нафтою місцевих родовищ. Центрами нафтопереробної промисловості є портові міста Одеса, Херсон, Бердянськ, які переробляють девізну сировину. У Кременчуці та Лисичанську переробляють сировину, що надходить із місцевих родовищ Лівобережної України та поволзьких родовищ Росії. Найбільша частка в загальному виробництві нафтопродуктів припадає на Донецько-Придніпровський регіон.

Підприємствами нафтопереробної промисловості України в 2001 р. вироблено 4,0 млн. т автомобільного бензину, 4,8 млн. т дизельного палива, 5,5 млн. т мазуту. Первинна переробка нафти склала 16,0 млн. т. Порівняно із попереднім 1998 роком, усі підприємства галузі зазнали збільшення виробництва основних видів продукції нафтопереробки від 76,2% (первинна переробка нафти) до 94,3% (мазуту топкового). В абсолютних вимірах підприємства галузі збільшили виробництво основних видів продукції більше, ніж на 13 млн. т.

Країна забезпечує свої потреби у нафтопродуктах лише частково, тому що у 2001 р. вона спожила нафти (включаючи газовий конденсат) 9,4 млн. т, а в тому ж році було добуто тільки 3,7 млн. тонн. Решта її надходить від імпорту з інших країн світу, зокрема лєвова пайка припадає на Росію.

Газова промисловість — це галузь паливно-енергетичного комплексу, яка здійснює видобування, зберігання, транспортування та переробку природного газу. Територіальне розміщення галузі зумовлене особливостями залягання природного газу в надрах землі. Промислові розробки газу в Україні зосереджені у трьох регіонах.

Передкарпатська нафтогазоносна область була освоєна першою. В її межах розвідано 32 родовища із загальними запасами 94 млрд. м³, найбільшими з яких є: Угерське, Більче-Волицьке, Рудківське, Космацьке, Судово-Вишнянське, Немирівське, Солотвинське, Мукачівське тощо. На цю область припадало біля 8% (у 2001 р.) видобутку газу в державі.

У Прикарпатті збудовані магістральні газопроводи Дашава — Львів (завдовжки 75 км) і Дашава - Київ (510 км), який пізніше був продов-

///

жений до Москви. Діє також потужний міждержавний газопровід Рудки — Мінськ — Вільнюс - Рига. Прикарпатські газопроводи підключені до трансконтинентальних газопроводів, які з'єднують Сибір (Росія) із країнами Східної Європи.

Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область найбільша в Україні, на неї припадає більше 87% (у 2001 р.) всього видобутку газу. Основні родовища природного газу розташовані в Харківській (Шебелинське, Хрестищенське, Кегичівське, Дружелюбівське, Західно-Хрестищенське і Єфремівське); Сумській (Рибальське і Качанівське); Полтавській (Солохо-Диканське); Дніпропетровській (Перещепинське) та Чернігівській (Гнідинцівське) областях. Загалом у межах нафтогазоносною області розвідано 111 родовищ газу, а його запаси складають 785,4 млрд. м³.

Перші магістральні газопроводи у межах області були прокладені від Шебелинського родовища до Харкова (76 км) і Чугуєва (54 км). Нині найбільшими стрижневими газопроводами є: Шебелинка — Дніпропетровськ — Кривий Ріг — Одеса — Кишинів із відгалуженнями на Запоріжжя, Нікополь, Миколаїв, Херсон; Шебелинка — Білгород — Курськ — Брянськ — Москва; Шебелинка — Полтава — Київ.

Причорноморсько-Кримська нафтогазоносна область тільки формується. Відкрито й експлуатується 17 газових родовищ із загальними запасами 14,3 млрд. м³. Найбільші із них: Голицинське, Джанкойське, Глібівське, Оленівське, Задорненське, Стрілківське та інші.

Загальна протяжність газопроводів на території України становить близько 30 тис. км. А суцільна довжина газовідних мереж країни сягає понад 44 тис. км. Наявність потужної мережі газопроводів дозволила газифікувати біля 30 тис. населених пунктів. Природний газ подається майже на 6 тис. промислових підприємств. Через територію України прокладено магістральні газопроводи "Союз" та Уренгой — Помари — Ужгород, що дозволяє Україні на компенсаційній основі здійснювати транзитне транспортування газу із Росії і країн Середньої Азії у держави Західної Європи.

Щорічний видобуток природного газу в Україні складає 18-20 млрд. м³. У 2001 році газова промисловість країни видобула 18,2 млрд. м³ блакитного палива. Споживання газу у 2000 р. сягнуло 68,4 млрд. м³, в тому числі 57,8% промисловими підприємствами, 12,3% - житлово-комунальним господарством, 6,5% - транспортом. Частка сільського господарства у загальному споживанні природного газу становить 0,4%, а будівництва - 0,2%.

Торфова промисловість є однією з найдавніших галузей паливної промисловості. Основні родовища торфу зосереджені в Сумській, Чернігівській, Житомирській, Рівненській та Львівській областях. Видобуток його невеликий і постійно зменшується. Так, за 1990-2000 рр. виробництво наливного торфу зменшилося у 4 рази і склало у 2000 р. всього 0,4 млн. т. У вигляді брикетів і шматків торф використовується як паливо. У сільському господарстві його застосовують для виготовлення органічних добрив, торфоізоляційних плит. Торф може бути сировиною для виробництва парафіну, масел, фенолів, креоліну тощо.

Електроенергетика України розвивається переважно на використанні місцевого вугілля, ядерного палива, гідроенергоресурсів, частково природного газу і нафти. Як галузь промисловості, електроенергетика включає тепло-, гідро- та атомні електростанції, електричні та теплові мережі тощо.

Показники роботи галузі та потужність електростанцій наведені у таблиці.

Від початку 90-х років знижувалася потужність електростанцій, скоротилося також загальне виробництво електроенергії. Частка атомних електростанцій у енергобалансі країни склала більше 44%.

Основою сучасної електроенергетики країни є теплові електростанції, які за характером обслуговування споживачів є районними (ДРЕС). Діють 12 ДРЕС потужністю від 1 до 3,6 млн. кВт кожна. Найбільші з них розміщені в Донбасі: Вуглегірська (3,6 млн. кВт), Луганська (2,0 млн. кВт), Старобешівська (2,0 млн. кВт), Слов'янська (1,8 млн. кВт), Курахівська (1,46 млн. кВт) та Придніпров'ї: Запорізька (3,6 млн. кВт), Криворізька (3,0 млн. кВт), Придніпровська (1,8 млн. кВт). У західних областях країни функціонують Бурштинська (2,4 млн. кВт) та Добротвірська ДРЕС. У Вінницькій області збудовано Ладижинську (1,8 млн. кВт) ДРЕС, у Київській — Трипільську (1,6 млн. кВт). Для забезпечення міст теплом, гарячою водою й електроенергією збудовані теплоелектроцентралі (ТЕЦ). Діють Київські ТЕЦ-3, 4, 5, Одеська, Лисичанська, Калужька, Черкаська, Чернігівська, Харківська та ін.

Основу гідроенергетики України складає каскад гідроелектростанцій на Дніпрі, загальною потужністю 3,8 млн. кВт, у т.ч. Київська ГЕС і Київська ГАЕС, Канівська ГЕС і ГАЕС (будується), Кременчуцька ГЕС, Дніпродзержинська, Дніпрогес, Дніпрогес-2 та Каховська ГЕС. Споруджується Дністровський гідровузол, в якому вже діє Дністровська ГЕС-ГАЕС. У Закарпатській області споруджена Тереб-

ле-Ріцька ГЕС. На малих річках України функціонують 55 гідроелектростанцій невеликої потужності.

*Потужність електростанцій та виробництва електроенергії в Україні **

<i>Роки</i>	<i>Потужність електростанцій, млн. кВт</i>	<i>Виробництво електроенергії, млрд. кВт.год.</i>
1990	55,6	298,5
1991	54,4	278,7
1992	54,4	252,5
1993	54,3	229,9
1994	55,2	202,9
1995	53,9	194,0
1996	54,0	183,0
1999	53,9	172,1
2001	52,8	172,0

*Статистичний бюлетень за 1999 рік; Статистичний бюлетень за 2001 р.

В енергобалансі України зростає частка електроенергії, яка виробляється атомними електростанціями. Тепер працюють АЕС — Хмельницька, Рівненська, Південно-Українська, Запорізька. Чорнобильська АЕС закрита у 2000 році.

На території країни створені Донбаська, Дніпропетровська, Харківська, Київська, Кримська, Львівська, Вінницька й Одеська енергосистеми, які об'єднані між собою. Найпотужніша лінія електропередачі Донбас — Західна Україна — Альбертірша (Угорщина) напругою 750 кВт сполучає Україну з енергосистемами Росії та країн Західної Європи.

4.3.2. Металургійний комплекс

Металургійний комплекс України формують підприємства, які послідовно здійснюють видобування, збагачення, металургійну переробку руд чорних, кольорових і рідкісних металів, нерудної сировини для металургії; виробництво чавуну, сталі, кольорових і коштовних металів, сплавів; прокатне виробництво; переробку вторинної сировини. До металургійного комплексу належить також коксохімія, виробництво вогнетривів, будівельних конструкцій із металу, електродів тощо.

Чорна металургія — найбільша базова галузь індустріального виробництва України. Вона охоплює більше 140 підприємств (об'єднань), які знаходяться на самостійному балансі (без МП і кооперативів). Всього



Розміщення продуктивних сил і економіка регіонів України

го до чорної металургії належить 12 органічно пов'язаних підгалузей і виробництв.

*Виробництво основних видів продукції чорної металургії
(млн. т) **

Роки	Товарна залізна руда	Товарна марганцева руда	Чавун	Сталь	Сталеві труби	
					млн.т	М.ЛН.М
1990	105.0	7.1	44.9	52.6	6.5	599
1991	85.5	6.6	36.6	45.0	5.6	535
1992	75.7	5.8	35.4	41.8	5.1	541
1993	65.5	4.3	27.1	32.6	3.1	426
1994	51.5	3.3	20.2	24.1	1.7	217
1995	50.7	3.2	18.0	22.3	1.6	191
1996	47.5	3.1	17.8	22.3	2.0	240
1999	47.8	2.0	23.0	27.4	1.2	155
2001	54.1	2.7	26.4	33.5	1.7	234

*Статистичний щорічник за 1999 р.; Статистичний бюлетень за 2001 р.

У 2001 році підприємствами чорної металургії вироблено 25,3 млн. т готового прокату, збільшилось, у порівнянні з попереднім роком, виробництво листового прокату з 8,3 до 9,4 млн. т за звітний період.

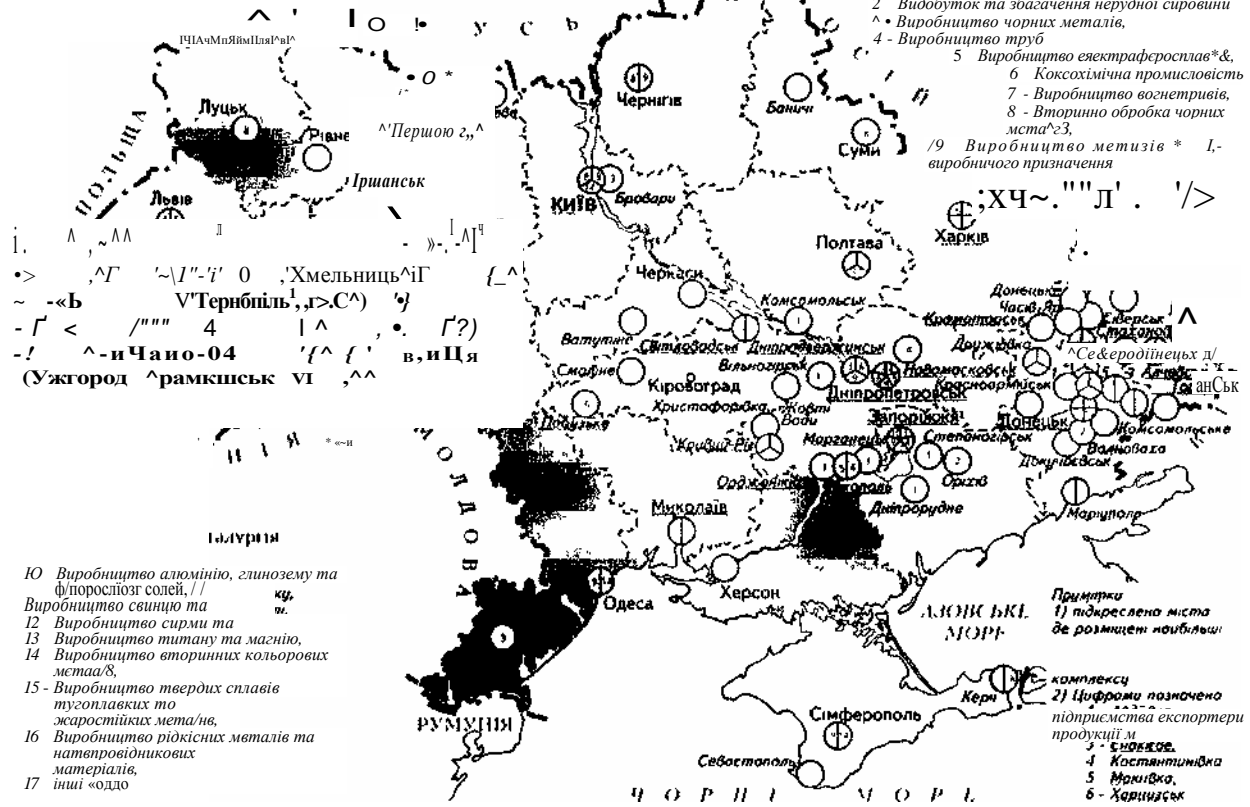
Залізорудна промисловість видобуває залізну руду і здійснює її попередню обробку. *Криворізький залізорудний басейн* є основною залізорудною базою країни. Він дає близько 83% видобутку товарної залізної руди в країні. В басейні діє 20 шахт потужність від 300 тис. до 3,5 млн. т на рік. 75% залізної руди Крив басу видобувається відкритим способом. У межах басейну наявні найбільші гірничо-збагачувальні комбінати України — Новокриворізький, Центральний, Південний, Північний, Інгулецький.

Кременчуцький залізорудний район розташований у Полтавській області, на базі якого споруджено Дніпровський гірничо-збагачувальний комбінат. Площа району — 150 км². Розвідані запаси руд становлять 4,5 млрд. т із вмістом металу близько 62%. Для добування залізистих кварцитів Горішньоплавнинського і Лавриківського родовищ збудований Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат.

Білозерський залізорудний район — це група родовищ залізних руд у Запорізькій області. Займає площу майже 1300 км². Загальні запаси залягають до глибини 1500 м і становлять 1,3-1,4 млрд. т, в т.ч. запаси промислових категорій — близько 0,6 млрд. т, пересічний вміст заліза - 46-48%, на окремих ділянках - більше 61 %. Видобуток залізної руди здійснює Запорізький залізорудний комбінат.

Керченський залізорудний басейн займає площу майже 10 тис. км² на Керченському півострові і в Криму. Його частка у загальнодержав-

Металургійний комплекс



- Чорні чуга IV рї \l
- 1 Видобуток та збагачення рудної сировини,
 - 2 Видобуток та збагачення нерудної сировини
 - 3 - Виробництво чорних металів,
 - 4 - Виробництво труб
 - 5 Виробництво електроферосплав* &
 - 6 Коксохімічна промисловість
 - 7 - Виробництво вагнетривів,
 - 8 - Вторинно обробка чорних мста*з3,
 - 9 Виробництво метизів * I- виробничого призначення

- 10 Виробництво алюмінію, глинозему та фтороспівозг солей, / /
- 11 Виробництво свинцю та
- 12 Виробництво сирми та
- 13 Виробництво титану та магнію,
- 14 Виробництво вторинних кольорових мста*з,
- 15 - Виробництво твердих сплавів тугоплавких то жаростійких металів,
- 16 Виробництво рідкісних металів та напівпровідникових матеріалів,
- 17 інші «оддо

Примітка
1) підкреслено міста де розміщен найбільші комплекси
2) Цифрами позначено підприємства експортери продукції м
3 - Сиджівка
4 - Костянтинівка
5 - Макіївка
6 - Харківськ

йому видобутку товарної залізної руди перевищує 3,3%. Загальні запаси становлять близько 1,8 млрд. т, із вмістом заліза в руді — 37-40%. Щорічний видобуток становить до 4 млн. т і його провадить Комиш-Бурунський залізорудний комбінат.

Марганцеворудна промисловість об'єднує підприємства, які добувають марганцеву руду, збагачують і огрудковують її. Продукцію використовують для виплавки чавуну, феромарганцевих сплавів і сталі, а також у кольоровій металургії та інших галузях економіки.

Нікопольський марганцевий басейн — один із найбільших у світі. Загальна площа — понад 5 тис. км². Складається із Нікопольського й Великотокмацького родовищ, а також рудоносних площ на межиріччі Дніпро-Інгулець. Пересічний вміст марганцю в рудах басейну — 23,4%. У басейні діють 10 кар'єрів, 7 шахт, 6 збагачувальних і агломераційних фабрик. На збагачувальних фабриках басейну вміст марганцю в руді доводять до 50-60%. Найбільші підприємства галузі країни розташовані у Дніпропетровській області — Шевченківський, Грушівський, Запорізький кар'єри, Марганецький та Орджонікідзенський гірничо-збагачувальні комбінати, Грушівська збагачувальна фабрика. На базі Великотокмацького родовища у Запорізькій області розпочинає роботу найбільший в Україні Таврійський марганцеворудний комбінат.

Коксохімічна промисловість — підгалузь чорної металургії, підприємства якої здійснюють хімічну переробку кам'яного вугілля шляхом коксування. Галузь випускає понад 150 найменувань продукції, сировинною базою є коксівне вугілля Донбасу. Головний район концентрації її підприємств в Україні — Донецький регіон. Галузь об'єднує 18 коксохімічних заводів, які зосереджені, головним чином, у Донецькій (більше 54%), Дніпропетровській (більше 15,1%), а також у Луганській і Запорізькій областях. Серед них найбільшими є: в Донецькій області — Авдіївський, Маріупольський, Горлівський, Стаханівський, Ясинівський (м. Макіївка); у Луганській - Алчевський; у Дніпропетровській — Криворізький, Дніпропетровський; у Запорізькій — Запорізький, які дають 70% виробництва коксу в Україні. У 2001 році випуск коксу підприємствами галузі склав 19,3 млн. т, 2/3 якого були спожиті у межах країни.

Флюси і вогнетриви є складовою частиною металургійного галузевого комплексу. Вогнетривкі глини видобувають у Часів'ярському, Новорайському і Веселинівському родовищах (Донецька область), високоякісні флюсові вапняки й доломіти — у Донецькій (Докучаєнську, Комсомольську, Первомайську), Дніпропетровській областях і

є в Автономній Республіці Крим. Щорічні потреби чорної металургії України у флюсах і вогнетривких глинах становлять кілька мільйонів тон. У той же час, у 2001 р. останніх було вироблено більше 853 тис. т, а флюсів — 23,7 тис. т.

В Україні історично склалися два потужних райони чорної металургії — *Донбас* (Донецька і Луганська області) і *Придніпровський* (Дніпропетровська, Запорізька, Полтавська області). Донбас у 2001 р. виробляв майже 53% чавуну і сталі, половину прокату, більше 61% коксу. Придніпровський район видобував 100% залізної та марганцевої руди, випускав більше 80% феросплавів, майже 75% труб тощо.

Виробництво чорних металів зосереджене в основному на підприємствах повного циклу, які розміщені у чотирьох районах — Придніпров'ї (Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Запоріжжя), Криворіжжі (Кривий Ріг), Донбасі (Донецьк, Макіївка, Алчевськ, Костянтинівна, Краматорськ), Приазов'ї (Маріуполь).

Найбільшими підприємствами галузі є металургійні комбінати — Макіївський, Маріупольський (Азовсталь), Алчевський, Криворіжсталь, Дніпровський (м. Запоріжжя), Запоріжсталь, а також металургійні заводи — Донецький, Єнакіївський, Краматорський, Костянтинівський, Дніпропетровський ім. Петровського та ім. Комінтерну, Запорізький Дніпроспецсталь.

Виробництво труб налагоджене на Нікопольському, Харцизькому, Новомосковському трубних заводах та Макіївському труболіварному заводі. Виробляють труби також у Маріуполі та Дніпропетровську.

Вторинну переробку чорних металів здійснюють на підприємствах у Дніпропетровську, Костянтинівні, Луганську та інших містах країни.

Виробництво феросплавів — галузь чорної металургії, підприємства якої виробляють хімічні сполуки заліза із кремнієм, хромом, марганцем, молібденом та іншими елементами. В Україні виробляють доменні феросплави та електроферосплави. Доменні феросплави виробляють на Комунарському металургійному комбінаті (Луганська область), Краматорському і Костянтинівському металургійних заводах (Донецька область). В Україні розміщені три спеціалізовані електроферославні підприємства — Запорізький, Кадіївський, Нікопольський ферославні заводи.

Кольорова металургія. Ця галузь України, порівняно із виробництвом чорних металів, які здійснюють розвідку родовищ, добування і збагачення руд, металургійну переробку кольорових, рідкісних і коштовних металів та виробництво сплавів на їх основі тощо.

Україна належить до регіонів, бідних на сировину для кольорової металургії. На її території розробляються родовища ртутних, титанових і нікелевих руд, магнієвої сировини, виявлено поклади алюмінієвої сировини.

У структурі виробництва кольорових металів України провідне місце посідає алюмінієва промисловість, що складається із виробництва глинозему й алюмінію. На випуск цієї продукції припадає майже 20% усього виробництва кольорової металургії. Основною алюмінієвою рудою є боксити, запаси яких в Україні невеликі. Промислове значення мають Високопільське (Дніпропетровська область) і Смілянське (Черкаська область) родовища.

Титано-магнієва промисловість — друга в Україні за алюмінієвою. Сировиною для отримання магнію є потужні родовища калійно-магнієвих солей Прикарпаття (у Стебнику, Калуші), мілководні водойми Приазов'я і Причорномор'я. Основна частка титанової сировини (мінерали ільменіт і рутил) добувається на Іршанському гірничо-збагачувальному комбінаті (Житомирська область). Руди Самотканського родовища (Дніпропетровська область) характеризуються високим вмістом титану і цирконію. На Верхньодніпровському гірничо-металургійному комбінаті, розташованому у м. Вільногірську (Дніпропетровська область), виробляють цирконієвий, рутиловий, ільменіт вий концентрати.

В Україні є значні родовища ртутних (кіновар), поліметалевих руд, свинцю і цинку, що відомі у Донбасі в Нагольному кряжі та Прикарпатті. У Кіровоградській області, в По бузькому, є поклади нікелевих руд.

Понад 75% підприємств кольорової металургії зосереджені в Донецьке-Придніпровському регіоні. У Донбасі розміщені Микитівський ртутний комбінат, Костянтинівський завод Укрцинк, Артемівський завод по обробці кольорових металів, Торезький завод наплавочних твердих сплавів, Свердловський завод алюмінієвих сплавів; у Придніпров'ї — Дніпровський алюмінієвий завод, Дніпровський електродний завод (обидва — в Запоріжжі), Запорізький титано-магнієвий комбінат, Верхньо-Дніпровський гірничо-металургійний комбінат (Дніпропетровська область); у Кіровоградській області - Побузький нікелевий завод, Світловодський комбінат твердих сплавів і тугоплавких металів. У Житомирській області діє Іранський гірничо-збагачувальний комбінат на базі родовищ ільменітів (титанова сировина). У Миколаївській області на довізній сировині працює глиноземний завод (м. Миколаїв). Виробництво магнію організоване у м. Калуші

Івано-Франківської області. В Україні також налагоджене виробництво кобальту, ніобію та гафнію, а також рідкісних металів.

Приблизно чверть кольорових металів в Україні виробляється із вторинних ресурсів. Підприємства з їх переробки розміщені в таких крупних промислових центрах, як: Харків, Одеса, Київ, Донецьк. У Володарську-Волинському (Житомирська обл.) створено і функціонує виробниче об'єднання Західкварцсамоцвіт.

4.3.3. Машинобудівний комплекс

До складу машинобудівного комплексу України входять три великі групи галузей: машинобудування (16 комплексних інтегрованих галузей, 90 галузей і підгалузей), промисловість металевих конструкцій і виробів (14 галузей і окремих виробництв), ремонт машин і устаткування (16 галузей). Машинобудівний комплекс країни на кінець 2000 р. формували 2840 підприємств (об'єднань), що перебувають на самостійному балансі (без малих виробництв і кооперативів). Пересічною кількістю промислово-виробничого персоналу, зайнятого у машинобудівному комплексі, становила у 2000 р. 1074 тис. осіб. У 2001 р. обсяг фактично виробленої продукції на підприємствах машинобудування і металообробки склав 26,9% до загального обсягу вартості промислової продукції країни.

Енергетичне машинобудування — галузь важкого машинобудування, підприємства якої виробляють парові гідравлічні турбіни, генератори, котли і потужні дизельні мотори, устаткування для атомних електростанцій, електроапаратуру і кабель. Центром енергетичного машинобудування є Харків. Його підприємства — ВО ім. Кірова, завод "Електроважмаш", електромеханічний (ХЕМЗ) і "Електромашина" — випускають понад 40% продукції енергетичного машинобудування України.

До спеціалізованих підприємств енергетичного машинобудування належить також Монастирищенський машинобудівний завод (Черкаська область) та Краматорський завод "Енергомашспецсталь". Серед інших підприємств енергетичного машинобудування виділяються турбомеханічний завод у Полтаві, дизелебудівний завод у Токмаку, у 2000 р. підприємства виробили 3,4 тис. електромашин великих (у 1999 р. — 1,2 тис. шт.). Усе ж їхнє виготовлення, у порівнянні з попереднім періодом, значно скоротилося, бо у 1990 році підприємствами країни вироблялося 10,2 тис. штук. Також зменшилося виробництво електродвигунів змінного струму із 3,1 млн. шт. (у 1990 році) до 333 тис. шт. у 2001 році.

Машинобудування

Цифрами позначено

- 2 - Дебальцеве
- 3* - Кривий Ріг
- 4 - Івано-Франківськ
- 5 - Антрацит
- 6 -



Електротехнічна промисловість України виокремлюється в самостійну галузь у межах енергетичного машинобудування й охоплює такі підгалузі: виробництво електротехнічних машин, устаткування, апаратів та інших виробів виробничого призначення, кабельну промисловість, електролампову, електроізоляційну, виробництво електрозварювального устаткування тощо. Номенклатура виробів сучасної електротехнічної промисловості держави включає декілька десятків тисяч найменувань. До цієї галузі входить понад 400 підприємств. Основними галузевими центрами і районами електротехнічної промисловості в Україні є Харківський, Запорізький, Донецько-Луганський і Хмельницька та Херсонська області. Найбільші об'єднання галузі: Донецьке НВО "Вибухозахисне електроустаткування" (Луганська і Донецька області), ВО "Азовкабель", Запоріжтрансформатор, "Перетворювач" (усі — в Запорізькій області), "Харківський електромеханічний завод", "Електроважмаш" (Харків), Укрелектромаш (Харків, Дніпропетровськ, Полтава), Укрелектроапарат (Хмельницька область), Ватра (Тернопіль і Київська область), "Іскра" (Львівська область). Провідними окремими підприємствами галузі є Луцький електроапаратний, Дніпропетровський електровозобудівний, Олександрійський електромеханічний, Полтавський газорозрядних ламп, Харківський кабельний та "Електромашина", Слов'янський високовольтних ізоляторів та інші заводи. Понад 30 найбільших підприємств галузі розміщені поза обласними центрами.

Приладобудування. Підприємства галузі виробляють засоби вимірювання, аналізу, контролю, регулювання, автоматизації, обчислювальної техніки, інформатики, систем управління. У 2001 р. ними вироблено автоматичних телефонних станцій на 87,5 тис. номерів, що на 45% більше, ніж попередньому році. Значніше зросло виробництво персональних ЕОМ від 12,9 тис. до 20,5 тис. шт. (на 59%).

Найпотужніші виробничі об'єднання знаходяться у Києві — Точелектроприлад, "Електронмаш", "Веда", Укрспецавтоматика, "Ізумруд", Промавтоматика; Харкові — Точприлад, систем автоматичного управління; Львові — "Мікроприлад", "Львівприлад"; Одесі — "Електронмаш", Точмаш; Сумах — "Електрон", Точмаш; Сіверськодонецьку — "Імпульс"; Дніпропетровську — "Орбіта"; Вінниці — "Термінал"; Ужгороді — Закарпатприлад. Окрім того, приладобудівні заводи розміщені в Житомирі, Івано-Франківську, Кам'янці-Подільському, Лубнах, Умані, Лохвиці, Ізмаїлі.

Верстатобудування. Основна продукція підприємств верстатобудування України: металорізальні верстати, ковальсько-пресові та ли-

варні машини, автоматичні лінії, деревообробні верстати, абразивний і алмазний інструмент, технологічне обладнання, гідравлічна і пневматична апаратура, промислові роботи.

Галузь посідає особливе місце у машинобудівному комплексі країни, оскільки забезпечує його необхідними основними виробничими фондами. Кризові явища негативно вплинули на результат функціонування галузі і зумовили різке скорочення виробництва основних видів продукції, порівняно з початком 1990-х років. Так, із 37 тис. шт. (у 1990 р.) до 1,1 тис. шт. (у 2001 р.) зменшилось виробництво металорізальних верстатів, а ковальсько-пресових машин, відповідно, із 10,9 тис. шт. до 0,4 тис. шт. Виробництво промислових роботів припинилось із 1994 року, у 1990 році їх в Україні вироблено 521 шт. Аналогічне зменшення обсягів виробництва мало місце по всій номенклатурі продукції галузі.

Центрами виготовлення металообробного обладнання, зокрема верстатів, а також інструментів є міста Київ, Харків, Одеса, Житомир, Краматорськ, Львів, Бердичів. Виробництво ковальсько-пресових машин розміщене у Краматорську, Дніпропетровську, Одесі, Хмельницькому, Роздільній, Стрию. Промисловість зі створення штучних алмазів і абразивних матеріалів зосереджена у Полтаві, Львові, Запоріжжі, Києві, Іршаві (Закарпатська область). Продуктування металообробного та деревообробного інструменту знаходиться у Запоріжжі, Хмельницькому, Вінниці, Харкові, Кам'янці-Подільському, Луганську.

Технологічне важке машинобудування. Підприємства галузі виробляють великогабаритні і металомісткі машини та устаткування для електроенергетики, металургії, добувної промисловості, залізничного транспорту, а також — будівельно-шляхове, підйомно-транспортне та інше устаткування. Для виробництва цієї галузі характерний випуск продукції невеликими серіями, але великої одиничної потужності. Оскільки така робота технологічно є металоемкою, то заклади важкого машинобудування тяжіють до металургійних баз. Основні заводи галузі збудовані у Донбасі, включаючи Приазов'я (Донецька і Луганська області), на Придніпров'ї (Дніпропетровська і Запорізька області) та у Харківській, Полтавській і Сумській областях.

Машини й обладнання для хімічної промисловості виготовляють підприємства у Львові, Бердичеві, Свесі (Сумська область), Павлограді (Дніпропетровська область), Сумах, Фастові, Чернівцях. Машинобудування для виробництва полімерів створено у Києві, Дніпропетровську і Бахмачі.

Гірничошахтне і гірничорудне машинобудування зосереджується поблизу споживачів—вугільної промисловості Донбасу і рудної бази Придніпров'я. Враховується також чинник металомісткості, оскільки споживачі машин і металу розташовуються в тих самих районах. Центрами розвитку цієї продукції є Дружківка, Донецьк, Харків, Красний Луч, Горлівка, Конотоп, Ясинувата, Кривий Ріг, Луганськ, Торез, Слов'янськ.

Металургійне машинобудування майже повністю (95,5%) розміщене в Донецькому і Придніпровському економічному районах. Найбільшим підприємством такого типу в Україні є Новокраматорський машинобудівний завод. Великими виробниками металургійного устаткування є реконструйований Старокраматорський завод, Дебальцівський машинобудівний завод, Лутугінський завод прокатних валків, Кадіївський ливарно-механічний завод, Маріупольський завод важкого машинобудування. Провідні підприємства Придніпров'я з випуску устаткування для металургійної промисловості знаходяться у Дніпропетровську, Кривому Розі і Марганці. В Україні діє, зокрема, декілька підприємств, які виробляють устаткування для конвеєрів (Львів, Миколаїв, Стаханов). Загалом, у 2001 р. обсяг продукції металургійного машинобудування сягнув суми 875,4 млн. грн.

Величезними підприємствами *підйомно-транспортного машинобудування* є заводи в Одесі, Львові, Харкові, Нікополі, Прилуках, Дніпропетровську. Чималі заклади такої спеціалізації розташовані у Слов'янську, Золотоноші (Черкаська область) та Ківерцях (Волинська область). Найспеціалізованішим підприємством підйомно-транспортного машинобудування України для випуску різних типів автотранспорту є львівський завод "Автотранспортувач".

Виробництво бурових машин та інших механізмів *для нафтової та газової промисловості розвивається* у Дрогобичі, Чернівцях, Конотопі і Харкові. Загалом випуск їхньої продукції за останні 2000-01 рр. зростає. Зокрема, виготовлення бурових верстатів збільшилося на 24%, бурових насосів — на 11%.

Транспортне машинобудування. В Україні розвинуті всі основні галузі транспортного машинобудування: залізничне, авто-, авіа- і суднобудування. Підприємства транспортного машинобудування України виробляють локомотиви, вагони, судна, літаки, автомобілі та інші засоби пересування.

Чільне місце серед галузей транспортного машинобудування посідає *залізничне, локомотива- і вагонобудування.* Велетенські підприємства тепловозобудування розміщені в Луганську (Луганський теп-

ловозобудівний завод) і Харкові (завод транспортного машинобудування). Промислові електровози випускають у Дніпропетровську. Вагонобудівні заводи працюють у Кременчуці, Дніпродзержинську, Стаханові. Налагоджено також виробництво вагонів-цистерн у Маріуполі. В окремих важливих залізничних вузлах (Київ, Харків, Одеса, Львів, Конотоп та ін.) працюють великі вагоноремонтні підприємства.

Підприємства *суднобудівної промисловості* України будують і ремонтують судна всіх типів та інші плавучі споруди (плавучі доки і причали, крани, бурові платформи тощо). Суднобудування поділяють на морське і річкове. Основним центром морського суднобудування є Миколаїв, де працюють три суднобудівних заводи. Два суднобудівних заводи розміщені у Херсоні, один — у Києві. Суднобудування і судноремонт розвинені в Одесі, Іллічівську, Севастополі, Керчі та Маріуполі. На випускові річкових суден спеціалізуються підприємства Києва і Херсона. Річкове суднобудування і судноремонт є в Запоріжжі, Ізмаїлі, Вилкові (на Дунаї).

На підприємствах суднобудівної промисловості країни збудовані супертанкери, екологічно чисті танкери, перший у світі атомний ліхтеровоз-контейнеровоз, транспортні рефрижератори, рудовози-п'ятидесятитисячники, нафтоналивні судна, перший у світі газотурбохід торгового флоту, універсальні суховантажні судна тощо.

Основна продукція *автомобілебудування*: вантажні і легкові автомобілі, автобуси, автонавантажувачі, агрегати для автомобілів, причепи та напівпричепи, мотоцикли, моторолери, мопеди, велосипеди, а також запасні частини до них. Всього в Україні діє більше 40 підприємств автомобільної промисловості, які в основному сконцентровані в Запорізькій, Полтавській, Харківській і Луганській, а окремі центри створені у Львівській, Волинській та інших областях. Виробництво великовантажних автомобілів налагоджено у Кременчуці (Авто Краз); легкові автомобілі випускаються у Запоріжжі (ВО "Комунар", Автобаз) та Луцьку (ЛУАЗ); автобуси та автонавантажувачі виробляються у Львові (ЛАЗ, ВО "Автонавантажувач"); велосипеди створюються об'єднанням Харківський велосипедний завод. Серед інших підприємств автомобільної промисловості виділяються Луганський автоскладальний завод, Львівський мотозавод, Київський мотоциклетний, Харківський, Луцький та Вінницький підшипникові заводи. Підприємства галузі кооперуються із заводами, які продукують двигуни, вузли й агрегати для автомобілів (Маріуполь, Полтава, Херсон,

Мелітополь, Краснодар), електроустаткування (Херсон), запасні частини (Житомир, Чернігів та ін.). У 2001 році підприємствами автомобільної промисловості вироблено всього 28,3 тис. шт., що на 12,5% менше попереднього року, в т.ч. вантажних - 6,3 тис. шт. (на 78% менше попереднього року), легкових — 19,9 тис. шт. (на 16% більше), автобусів — 2,2 тис. шт. (на 64% менше).

Авіаційна промисловість набула розвитку у Києві і Харкові, де виробляють пасажирські і транспортні літаки, в тому числі й один із найбільших у світі — АН-225. Її загальні вартісні обсяги у 2001 р. сягнули 1926,7 млн. грн.

Тракторне і сільськогосподарське машинобудування. Тракторобудування об'єднує підприємства, які виробляють різні види тракторів, самохідні шасі, двигуни внутрішнього згорання тракторів та інші машини, а також агрегати, вузли, деталі та запасні частини до них. В Україні діє понад 20 об'єднань і заводів галузі, які розташовані головним чином у Харкові і Харківській області. Найважливішим центром тракторобудування є Харків, де діють заводи тракторних самохідних шасі (виробляє універсальні шасі Т-І6М), тракторний і моторобудівний. Колісні трактори виробляють у Дніпропетровську. Чималими підприємствами тракторобудування є Куп'янський ливарний та Лозівський ковальсько-механічні заводи (Харківська область). На випускові агрегатів виділяються: Кіровоградський завод "Пдросила", Мелітопольський завод тракторних гідроагрегатів, Вінницький тракторних агрегатів, Чугуївський завод паливної апаратури. До спеціалізованих підприємств галузі належать: ВО "Київтрактородеталь", "Харківтракторозапчастина", Рівненський завод тракторних агрегатів, а також заводи — Одеський поршневіх кілець, Луганський колінчатих валів тощо. Починаючи із 1990 року, галузь різко скорочує обсяги виробництва основних видів продукції (таблиця).

*Виробництво основних видів продукції тракторобудування в Україні**

Види продукції	1990	1991	1992	1994	1995	1996	1999	2001
Трактори, тис шт	106,2	90,2	71,2	16,0	10,4	5,42	5,0	3,64
Екскаватори, тис. шт.	11,2	10,4	7,1	2,9	2,3	0,534	0,201	0,124
Бульдозери, шт.	7507	5375	1444	32	12	4	4	9**

*Статистичний щорічник за 1999 р.; Статистичний бюлетень за 2001 р.

** Дані за 2000р.

Сільськогосподарське машинобудування — галузь машинобудування, об'єднання і підприємства якої виробляють сільськогосподарські машини, устаткування, агрегати, вузли, деталі й запасні частини. Основна продукція її підприємств в Україні — це тракторні плуги та сівалки, машини для боротьби зі шкідниками та хворобами рослин, збиральні та дощувальні машини, устаткування для механізації робіт на тваринницьких фермах та птахофермах. Тепер в Україні діє понад 40 спеціалізованих підприємств галузі, які рівномірно розміщені по території країни, за винятком Луганської і Закарпатської областей. Могутніми підприємствами є Львівське ВО "Львівсільмаш" (хімсільгоспмашини), завод сільськогосподарських машин у Бердянську (жниварки), Одеське ВО по плугах і боронах "Одесагрунтмаш", Кіровоградський завод сільськогосподарських машин "Червона зірка" (сівалки), Дніпропетровський, Херсонський, Тернопільський комбайнові заводи. Машини й устаткування для механізації робіт у тваринництві і кормо виробництві виготовляють у Білій Церкві і Новоград-Волинському (заводи сільськогосподарського машинобудування), Ковелі ("Ковельсільмаш"), Умані (ВО "Уманьферммаш"), Ніжині ("Ніжинсільмаш"), Коломиї ("Коломиясільмаш"), а також у Бердянську, Ковелі та Рожищі (Волинська область).

Підприємства сільськогосподарського машинобудування, як і загалом машинобудівний комплекс, із початку 90-х років знижували виробництво своєї продукції. Так, у 2001 році, порівняно з 1990 роком, випуск тракторних плугів знизився майже у 26 разів, сівалок — у 15 разів, рядкових жаток — у 49 разів, бурякозбиральних машин — у 86 разів, кормодробарок — у 20 разів.

4.3.4. Хімічна промисловість

До хімічної промисловості України належать підприємства, в технологічних процесах яких застосовуються хімічні методи переробки сировини і матеріалів, а також ті, які виробляють різноманітну хімічну продукцію. Серед галузей і окремих виробництв хімічної промисловості в країні розвинуті гірничохімічна промисловість, промисловість основної хімії, хімія органічного синтезу, хіміко-фармацевтична промисловість, побутова хімія тощо.

Підприємствами хімічної промисловості у 2001 році фактично вироблено продукції у вартісному виразі, який склав 13,6% до загального обсягу виробництва. У структурі виробництва основних видів продукції хімічної промисловості провідне місце займають товари галузей основної хімії. Україна володіє потужним виробничим потенці-

алом промислового виробництва мінеральних добрив, яке, в основному, зорієнтоване на місцеву базу хімічної сировини.

Підприємства *гірничохімічної промисловості* видобувають сірку, фосфати, калійну і кухонну сіль, а також проводять видобуток карбонатної сировини. Головні родовища гірничохімічної сировини: Роздольське і Новояворівське (природна сірка), Калузьке і Стебницьке (калійна сіль), Артемівське і Слов'янське у Донбасі, Солотвинське у Закарпатті, Болехівське і Дрогобицьке у Прикарпатті (кухонна сіль). Невичерпні запаси самосадної солі спостерігаються в озерах і лиманах Причорномор'я та Криму. Особливо багате на хлоридні солі натрію, магнію і бромну озеро Сиваш. Окрім того, великі запаси каоліну, вогнетривких глин, вапняків, доломітів, графітів та інших нерудних копалин можуть сприяти розвитку багатьох хімічних і пов'язаних із ними виробництв. Районами розвитку гірничохімічної промисловості України є Прикарпаття, Донбас, Придніпров'я.

Галузі *основної хімії* працюють на місцевій сировині, їх продукція займає більше 65% у загальному виробництві основних видів продукції галузі. Україна залишається чільним виробником мінеральних добрив у світі. У структурі їхнього випуску основне місце посідають *азотні добрива* (у 2001 р. їх вироблено 96,2% до усього обсягу мінеральних добрив). Підприємства із вироблення азотних добрив територіально тяжіють до центрів продукування коксу і переробки природного газу. Центри із випуску азотних добрив на основі переробки природного газу споруджені у Рівному, Черкасах, Лисичанську. Азотні добрива із коксівного газу виробляються у Горлівці, Запоріжжі, Алчевську, Сіверськодонецьку, Дніпродзержинську. Загальний обсяг випуску азотних добрив у країні постійно зменшується. Якщо на початку 90-х років пересічнорічні кількості виробництва склали 3,3 млн. т (65% від загального виробництва мінеральних добрив), то у 2001 році—лише 2,4 млн. т.

На базі місцевої сировини розвивається виробництво *калійних добрив*. Підприємства галузі тяжіють до сировини і тому їхнє продукування зосереджене у Прикарпатті — Калуш і Стебник. За 1990-2001 рр. обсяги випуску калійних добрив підприємствами скоротилися майже у 7 разів і у 1999 р. вони склали 22,4 тис. т на рік.

Виробництво фосфатних добрив у країні базується на привізній сировині, тому підприємства галузі орієнтуються, загалом, на споживача. Вони переробляють апатити Кольського півострова в Одесі,

Вінниці, Сумах і Костянтинівці. Певну роль у цьому відіграють руди Кролевецького (Сумська обл.), Ізюмського (Харківська обл.) та Придністровського родовищ фосфоритів. Виробництво фосфатних добрив на підприємствах України скоротилося порівняно із 1990 роком у 26 разів. Обсяг виробництва у 2001 році склав 63,0 тис. т.

Содове виробництво зосереджене в районах, які забезпечені природною хімічною сировиною — вапняками і кухонною сіллю. Найбільші підприємства із випуску кальцинованої соди, розміщені у Лисичанську і Слов'янську, її випуск налагоджений у Криму на базі солей Сивашу. Підприємства із продукування каустичної соди знаходяться у Дніпродзержинську, Калуші, Первомайську (Харківська область), Лисичанську і Красноперекіпську. Обсяги промислового виробництва соди, порівняно із початком 90-х років, значно скоротилися, зокрема, кальцинованої соди — у 1,7 раза (у 2001 р. виробництво склало 650,9 тис. т), каустичної — у 3,3 рази (134,1 тис. т у 2001 р.).

Серед іншої продукції основної хімії країна володіє потужними *виробництва сірчаної кислоти*. Підприємства галузі здатні щорічно випускати більше 5 млн. т сірчаної кислоти у моногідраті. Однак, у 2001 р. обсяг виробництва склав 1,04 млн. т. Сірчанокисле виробництво розміщується разом із випуском фосфатних добрив, отже його центрами є Костянтинівка, Вінниця, Суми, Одеса. Значна кількість сірчаної кислоти виробляється також на хімічних комбінатах у Горлівці, Лисичанську та Дніпродзержинську, на коксохімічних заводах Донбасу, Придніпров'я. Створене таке виробництво і на Кримському заводі двоокису титану (Красноперекіпськ). Все ж основним районом зосередженого виготовлення сірчаної кислоти залишається Донбас.

Підприємства галузі виробляють *хімічні* (штучні і синтетичні) *волокна і нитки*, а з відходів — різноманітні товари широкого вжитку. Зі штучних ниток роблять тільки віскозу, із синтетичних — капрон, анід. Основною продукцією віскозне штапельне волокно, нитки для кордної тканини, нитки текстильні, капронові. Нині підгалузь об'єднує 5 спеціалізованих підприємств, найбільшими з яких є Чернігівське (синтетичні волокна), Київське (Дарницький шовковий комбінат), Черкаське (штучний шовк), Сокальський (штучне волокно) і Житомирський заводи хімволокна. Динаміка виробництва хімічних волокон і ниток наведена у таблиці.

Виробництво

Види продукції	1990	1991	1993	1994	/995	1996	1999	2000
Хімічні волокна і нитки	179,2	136,0	80,4	46,8	41,3	33,3	22,8	30,3
В т.ч.: штучні волокна і нитки; синтетичні волокна і нитки	61,9	36,7	35,7	27,0	21,5	16,4	15,4	15,7
	117,3	99,3	44,7	19,8	19,8	16,9	7,4	14,6

*Статистичний щорічник за 2000 рік.

За останні 12 років (1990-2001) майже у 3,4 раза скоротили виробництво підприємства промисловості *синтетичних смол і пластичних мас*. Річний обсяг їхнього випуску в країні склав 242,0 тис. т (2001 р.). Сировиною для продукування пластмас і смол є органічні з'єднання, які отримують у результаті переробки нафти, газу і кам'яного вугілля. Тому найбільше підприємств цієї галузі розміщено у Донбасі та Придніпров'ї. Потужними закладами підгалузі є виробничі об'єднання: Сіверськодонецьке "Азот", Горлівське "Стирол", Дніпродзержинське "Азот", Калуське "Хлорвініл", Первомайське "Хімпром", Рубіжанське "Барвник", Бориславське "Барва"; заводи: Київський хімікатів, Дніпропетровський і Одеський лакофарбові. Діють заводи із переробки пластмас — Луцький, Броварський, Прилуцький, Харківський та Сімферопольський.

Підприємствами хімічної промисловості України налагоджене *виробництво хімічних засобів захисту рослин та стимуляторів їхнього росту*. Основний випуск цієї продукції зосереджений на Первомайському "Хімпромі", а також у містах Калуші, Дніпродзержинську, Луганську (виробництво гербіцидів). Вони здатні виробляти до 80 тис. т за рік хімічних товарів, однак починаючи із 1994 року, їхні щорічні обсяги коливаються у межах 4,1-4,5 тис. т продукції, а у 2001 р. вони упали до рівня 2,8 тис. т.

Підприємства *шинної промисловості* виробляють автомобільні, тракторні, мотоциклетні та велосипедні шини. У 2001 році було випущено 7245,5 тис. шт., що на 6,3% більше, ніж у попередньому році. Для вантажних автомобілів вироблено 753,8 тис. шт., для легкових — 6108,2 тис. шт. і для сільськогосподарських машин — 295,4 тис. шт. Найбільшими підприємствами галузі в Україні є Дніпропетровський шинний завод, Білоцерківське (Київська область) виробниче об'єднання з виробництва шин і гумоазбестових виробів і Київське АТ "Київ-Гума".

В Україні нараховується понад 30 підприємств *гумової промисловості*, яка випускає декілька десятків тисяч найменувань продукції із гуми. У структурі продукції цієї галузі помітне місце займає виробництво гумового взуття, обсяги якого за 2000-2001 рр. зросли на 16% і склали у 2001 р. 2523 тис. пар. Великі підприємства галузі розміщені у містах Лисичанськ, Суми, Одеса, Харків, Біла Церква, Львів, Чернівці, Запоріжжя.

У країні розвинуті майже всі галузі хімічної промисловості, однак рівень їхнього розвитку і територіальної концентрації має певні відмінності. Найбільший рівень зосередження галузей хімічної промисловості властивий для Донбасу і Придніпров'я. У цих регіонах сформувалися великі вузли хімічної промисловості: Лисичансько-Рубіжанський (Сіверськодонецькі ВО "Азот" і "Склопласти", Лисичанський содовий завод, Рубіжанське ВО "Барвник"); Горлівсько-Донецький (Горлівське ВО "Стирол", Слов'янське ВО "Хімпром", Донецький завод хімреактивів); Дніпропетровсько-Дніпродзержинський (Дніпропетровський лакофарбовий завод, Дніпродзержинське ВО "Азот"); Сумський (Сумське ВО "Хімпром", Шосткинське ВО "Свема", Шосткинський завод хімреактивів); Харківський (завод "Харпластмас", НВО "Монокристал реактив", лакофарбовий завод, Первомайське ВО "Хімпром").

4.3.5. Лісова, деревообробна і целюлозно-паперова промисловість

Лісова промисловість сформувалася в Україні, головним чином, у двох лісових районах — Карпатському і Поліському. Найпоширенішими типами підприємств галузі є лісгоспи, лісокомбінати, лісопромкомбінати, деревообробні, меблеві, целюлозно-паперові, лісохімічні та гідролізні комбінати.

Загальна площа лісового фонду України становила 10,8 млн. га (за матеріалами обліку лісового фонду на 1.01.1996 р.). Лісозаготівельними районами країни є Карпатський регіон (Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька області) й Полісся (Волинська, Житомирська, Київська і Чернігівська області). Обсяг лісозаготівель становив 1 1,3 млн. м³ (2000 р-). Причому, за останні роки накреслилася тенденція до зростання розмірів заготівлі промислової деревини, тому виробництва лісопромислового комплексу країни, що були заповнені лише на третину своєї виробничої потужності почали збільшувати випуск своєї продукції. Динаміка показників роботи лісозаготівельних підприємств наведена у таблиці (млн. м³):

Види продукції	1990	1991	1992	1993	1994	1995	2000
<i>Заготівля деревини:</i>							
щільних порід	10,5	8,9	8,3	7,8	7,4	7,0	11,3
ділової	8,9	7,6	7,0	6,6	6,2	5,9	5,2
дров	1,6	1,3	1,3	1,2	1,2	ІД	4,1

Таблиця складена на підставі даних НДІ Статистики Мінстату України і Статистичного щорічника за 2000 рік.

Основну номенклатуру виробів деревообробної промисловості становлять пиломатеріали, деревні плити для потреб будівництва, заготовки і деталі для вагоно-, суднобудування, дерев'яна тара, меблі тощо.

*Виробництво основних видів продукції деревообробної промисловості України **

Продукція	1990	1997	1992	1994	1995	1996	1999	2001
Пиломатеріали, млн. м ³	7,4	6,1	4,7	3,1	2,9	2,3	2,1	0,97
Клеєна фанера, тис. м ³	169,1	148,9	98,0	32,1	37,1	31,5	44,2	79,7

"Статистичний щорічник за 1999 р.; Статистичний бюлетень за 2001 р.

Сучасна деревообробна промисловість об'єднує підприємства комбінованого типу, серед яких провідними є: Берегометський (Чернівецька область), Надвірнянський (Івано-Франківська область), Свалявський (Закарпатська область) деревообробні комбінати (ДОК) - спеціалізуються на первинній переробці деревини; Київський, Красноільський (Чернівецька область), Тересв'янський (Закарпатська область), Чернівецький ДОКи. Найбільшими підприємствами із виробництва пиломатеріалів є Чернівецький і Берегометський ДОК (Чернівецька область), також центрами по виробництву пиломатеріалів є Вигода, Надвірна, Брошнів, Рожнятів (Івано-Франківська область), Рахів, Тересва, Свалява (Закарпатська область), Сколе, Стрий (Львівська область), Костопіль, Сарни (Рівненська область), Ковель, Камінь-Каширський (Волинська область), Малин, Овруч, Коростень (Житомирська область).

Целюлозно-паперова промисловість України представлена 25 великими підприємствами, однак її продукції не вистачає, тому наявний дефіцит паперу і картону, їхнє виробництво зосереджене на Жидачівському картонно-паперовому комбінаті (Львівська область),

Рахівській картонній фабриці (Закарпатська область), Херсонському целюлозному заводу, паперовій фабриці у Понінці (Хмельницька область) і Малині (Житомирська область). Целюлозу виробляє Ізмаїльський комбінат в Одеській області. До великих підприємств галузі віднесемо ще Дніпропетровську паперову фабрику, Львівську картонну фабрику, Київський картонно-паперовий комбінат, Корюківську фабрику технічного паперу. Підприємства України виготовляють понад 50 видів паперу і близько 20 видів картону. У 2001 р. вироблялося всього 2 т друкарського паперу, тоді як у 1990 р. його випуск становив 36,5 тис. т. Вагомо зменшилося виготовлення у 2000 р. письмового і зошитного паперу — 2,3 тис.т(1990р. — більше 36 тис. т), цигаркового та сигаретного (бобіни) — 0,1 тис. т (1990 р. — 4,8 тис. т).

*Виробництво основних видів продукції целюлозно-паперової промисловості України (тис. т) **

Продукція	1990	1991	1992	1994	1995	1996	1999	2001
Целюлоза товарна	104,0	89,7	75,8	51,2	60,8	34,0	37,3	38,3**
Картон	542,8	469,6	379,2	208,5	206,5	198,0	229,0	526,0
Папір	369,2	359,0	278,6	94,1	98,0	95,1	82,2	123,8

*Статистичний щорічник за 2000 р.; Статистичний бюлетень за 2001 р. ** дані наведені за 2000 рік.

4.3.6. Промисловість будівельних матеріалів

Промисловість будівельних матеріалів України об'єднує кілька тисяч підприємств, які розміщені в усіх областях країни. Потужними центрами галузі є Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Запоріжжя, Донецьк, Маріуполь.

Важливою галуззю промисловості будівельних матеріалів є *цементна*. На території країни діють 7 комбінатів і 7 заводів із виробництва цементу. Ними у 2001 році було вироблено біля 5,8 млн. т. Випуск продукції значно скоротився порівняно із 1990 роком (22,8 млн. т). В першу чергу допустили зменшення обсягів виробництва підприємства Миколаївської, Івано-Франківської, Одеської областей.

Випуск цементу налагоджений підприємствами у містах Амвросіївка, Краматорськ, Єнакієве, Дшпродзержинськ, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Балаклея. Цементне виробництво також зосереджене у Новгороді-Сіверському, Кам'янці-Подільському, Здолбунові, Миколаєві (Львівської області), на Ямщицькому цементно-шиферному ком-

бінаті в Івано-Франківську. Потреба будівельного комплексу південних регіонів країни у продукції галузі задовольняють підприємства, які розміщені у Бахчисараї, Ольшанці (Миколаївська область), Одесі.

У країні діють 25 виробничих об'єднань із виготовлення *комплектів збірних залізобетонних конструкцій і деталей для спорудження об'єктів виробничого і цивільного призначення*. Головні з них у Харкові, Львові, Кривому Розі, Луганську та Сумах.

Домобудівні комбінати розміщені в усіх обласних центрах і середках промислового виробництва країни (найпотужніші з них діють у Києві, Донецьку, Луганську, Запоріжжі, Одесі). Виробництво збірних залізобетонних конструкцій і виробів склало у 2001 році 1739 тис. м³ проти 23310 тис. м³ у 1990 році.

Основними виробниками *будівельного вапна* в Україні є Донецька, Запорізька, Сумська, Харківська, Вінницька, Львівська, Хмельницька, Херсонська і Чернівецька області. У 2001 р. обсяги його випуску склали майже 485 тис. т. Великі запаси крейди мають місце в Донецькій, Луганській, Сумській, Харківській, Рівненській, Волинській і Чернівецькій областях.

В Україні є шість заводів *листового і технічного скла*. Найбільші з них — Лисичанський "Пролетар", Костянтинівський склоробний та завод "Автоскло" і Запорізький склоробний. Скло виробляється на склозаводах Луганської та Донецької областей, на Львівському склоробному заводі й частково на Київському заводі художнього скла.

Порцелянова промисловість має в Україні центри Коростень, Баранівка, Городниця, Кам'яний Брід, Довбичі (Житомирська область), Дружківка (Донецька область), Полтава, Кіровоград, Суми, Борислав (Львівська область), Синельникове (Дніпропетровська область) і Тернопіль. Будівельну порцеляну і фаянс виробляють у Славуті (Хмельницька область) на комбінаті "Будфаянс", електроізоляційні вироби для електричної промисловості — у Первомайську (Житомирська область), високовольтні ізолятори для ЛЕП, електростанцій і підстанцій — у Запоріжжі.

М'який покрівельний матеріал (руберойд, толь, пергамін) випускають у багатьох областях України. Виробництво м'якої покрівлі зосереджене у великих містах, де її у 2001 р. було випущено 21,2 млн. м². Найбільшим її виробником в Україні є Волинська область (54,4% виробництва країни).

До найпотужніших підприємств і виробничих об'єднань будівельної промисловості належать: Ольшанський, Кам'янець-Подільський

цементні заводи, Балаклійський і Здолбунівський цементно-шиферні комбінати, Миколаївський цементно-гірничий комбінат, Дніпропетровське, Донецьке, Кримське, Львівське, Одеське, Миколаївське обласні виробничі об'єднання будівельних матеріалів, Київський завод технічного скла, Київський, Запорізький, Білоцерківський, Маріупольський і Донецький заводи теплоізоляційних матеріалів.

4.3.7. Комплекс галузей із виробництва предметів народного споживання

Провідними галузями комплексу із виробництва предметів народного споживання виступають легка (вт.ч. текстильна, швейна, шкіряна, хутрова та взуттєва), харчова (в т.ч. харчосмакова, м'ясна, молочна, рибна та борошномельно-круп'яна), порцеляно-фаянсова, меблева промисловість, а також виробництво радіоприймачів і радіоелектронної апаратури, телевізорів, годинників, легкових автомобілів, холодильників і морозильників, швейних, в'язальних і пральних машин, господарських виробів зі скла і скляного посуду тощо. Це також сфера побутових послуг, пасажирського транспорту та зв'язку, житлово-комунального господарства, туристсько-експлуатаційної бази та інших послуг державних організацій, кооперативів, колгоспів.

Понад 7100 промислових підприємств різних галузей економіки, які перебувають на самостійному балансі, виробляють предмети народного споживання (без підсобної промисловості, промисловості сільськогосподарських колективних підприємств) міжгосподарських організацій, кооперативів і малих підприємств). Ними у 2001 році вироблено то варів на суму 33524,4 млн. грн. (у діючих цінах), у тому числі продовольчих товарів на суму 18691,2 млн. грн., непродовольчих товарів — на 11343,6 млн. грн. (обсяг товарів легкої промисловості у непродовольчій групі — 1592,9 млн. грн.).

Високим рівнем виробництва товарів народного споживання у 2001 р. характеризується м. Київ (3910,9 млн. грн.), Харківська (3194,2), Дніпропетровська (2513,1), Донецька (2480,6) і Київська (2135,9) області. У структурі їхнього виробництва (за винятком м. Києва і Харківської області) понад 50% (Донецька область) і понад 60% (Дніпропетровська і Київська області) займають товари продовольчої групи.

Важливою галуззю комплексу із виробництва предметів народного споживання є харчова промисловість, яка об'єднує понад 40 підгалузей і виробництв. Всього в Україні налічується більше 1,5 тисячі підприємств харчової промисловості, які перебувають на самостійному балансі. Вони виробляють понад 10 тис. найменувань продукції.

Серед галузей харчової промисловості провідне місце посідає *цукрова промисловість*. Галузь формує 192 цукропіскові та 7 цукрорафінадних заводів, 4 рафінадних цехи, 135 насінневих та близько 5 тисяч бурякосіючих підприємств.

*Динаміка виробництва основних видів продукції цукровою промисловістю України (тис. т) **

Продукція	1990	1995	1996	1998	1999	2001
Цукор-пісок	6791	3894	3296	1984	1858	1947
В т.ч. із цукрових буряків	3500	2702	1876	2702	1640	1658

*Статистичний щорічник за 1999 р.; Статистичний бюлетень за 2001 р.

Найвищий рівень концентрації цукрового виробництва відзначається у Вінницькій, Черкаській, Київській, Хмельницькій та Тернопільській областях, де діють 67 підприємств галузі. За загальними обсягами виробництва продукції у 2001 р. провідне місце займають Київська і Вінницька (відповідно, 10,4 та 10,3% від загальних масштабів випуску цукру), Харківська (8,7%), Тернопільська (7,9%), Черкаська (7,7%), Рівненська (7,2%) і Полтавська (6,6%) області.

До потужних підприємств цукрової промисловості належать заводи: Лохвицький та Оржицький (Полтавська), Добровеличківський (Кіровоградська), Крижопільський (Вінницька), Деражнянський та Теофіпольський (Хмельницька), Пальмирський (Черкаська), Чортківський та Хоростківський (Тернопільська), Радехівський (Львівська), Першотравневий та Засільський (Миколаївська). Цукор-рафінад випускають в Україні 5 самостійних заводів (решта кооперуються із цукропісковими заводами) — Бердичівський, Дружбинський (Сумська область), Червонозоряний, Одеський, Черкаський.

М'ясна промисловість об'єднує понад 500 підприємств, які зайняті промисловою переробкою м'яса. Асортимент їхньої продукції становить більше 400 найменувань, зокрема: м'ясо всіх видів, м'ясні напівфабрикати, ковбасні вироби, субпродукти, м'ясні і м'ясорослинні консерви, харчовий желатин тощо. Виробництво м'яса по регіонах країни характеризують дані таблиці.

У структурі виробництва м'яса найвищу частку займає яловичина і телятина (70% до загального обсягу виробництва), більше 16% припадає на свинину. Найбільші м'ясокомбінати розташовані в Києві, Вінниці, Черкасах, Чернігові, Житомирі, Дніпропетровську, Донецьку, Харкові, Полтаві, Одесі, містах Донбасу.

*Виробництво м'яса в Автономній Республіці Крим і областях
(тис. т) **

<i>Регіони</i>	<i>1992</i>	<i>1993</i>	<i>1994</i>	<i>1995</i>	<i>1996</i>	<i>1999</i>	<i>2001</i>
УКРАЇНА	2050,0	1487,5	1291,3	957,4	760	420	235,6
АР Крим	88,0	63,4	41,3	29,1	32	10	0,9
Вінницька	103,6	74,9	78,0	59,5	46	55	36,0
Волинська	53,0	42,3	33,5	23,2	22	13	11,4
Дніпропетровська	150,7	102,0	95,5	67,7	45	21	5,9
Донецька	112,4	79,2	68,7	47,6	37	17	9,2
Житомирська	73,4	56,3	54,9	38,6	25	12	6,4
Закарпатська	27,1	17,4	9,4	6,9	4	2	0,6
Запорізька	98,7	73,5	67,7	55,6	51	17	7,7
Івано-Франківська	42,8	36,5	30,1	22,5	21	12	6,5
Київська	55,1	45,3	41,2	40,4	26	25	24,9
Кіровоградська	75,3	44,6	45,9	29,4	23	10	10,0
Луганська	87,0	53,7	59,0	36,7	29	16	8,4
Львівська	76,8	60,8	46,9	38,9	31	12	7,4
Миколаївська	78,5	47,8	36,6	19,0	16	8	3,0
Одеська	122,3	76,6	50,7	25,4	19	13	2,2
Полтавська	112,5	74,1	70,1	66,5	48	22	17,5
Рівненська	47,2	38,5	35,9	22,9	18	10	2,1
Сумська	78,5	59,0	52,8	42,0	34	19	7,1
Тернопільська	60,2	49,2	34,4	22,3	22	14	7,7
Харківська	95,6	68,7	72,5	53,8	35	14	6,9
Херсонська	88,3	68,4	47,1	31,0	21	8	0,5
Хмельницька	63,5	53,8	53,8	45,6	47	33	24,2
Черкаська	93,3	70,0	68,7	51,1	44	30	17,7
Чернівецька	28,2	22,6	19,6	16,1	11	4	2,0
Чернігівська	77,0	62,0	54,1	43,5	35	20	9,0
м. Київ	61,0	46,8	27,2	21,4	17	3	0,7

*Статистичний щорічник за 1999 р.; Статистичний бюлетень за 2001 р.

Глибокою промисловою переробкою *молока* в Україні зайнято більше 200 підприємств. Основну їхню продукцію створюють масло, сир, молочні консерви, продукція із незбираного молока, сухе молоко тощо. Виробництво масла в основному зосереджено на 107, твердого сиру — на 18, молочних консервів і сухого молока — на 48 заводах.

Ш

Потужні заводи із виробництва тваринного масла розміщені у Вінницькій, Полтавській, Чернігівській, Дніпропетровській і Черкаській областях. Найбільшими сироварними заводами є Новгород-Сіверський, Дубнівський, Городенківський, Старосамбірський, Дніпрорудненський та інші. Загалом же підприємствами молочної промисловості у 2001 році вироблено сиру жирного (включаючи бринзу) 102,1 тис. т.

Сухе знежирене молоко виробляють Старокостянтинівський, Веселинівський, Бобровицький, Маловиськівський заводи. Річний обсяг виробництва продукції підприємствами країни становить більше 20 тис. т. Молочні консерви виготовляють Тальнівський, Смілянський, Первомайський, Лубенський та інші заводи, обсяг виробництва яких у 2001 році склав 154,0 млн. умовних банок.

Серед галузей харчової промисловості помітне місце належить *рибній і рибопереробній промисловості*. В Україні нараховується 35 підприємств галузі, які перебувають на самостійному балансі. Вони випускають понад 100 найменувань продукції. Загальний обсяг виробництва у 2001 р. товарної харчової рибної продукції (риба морожена, солоня, копчена) склав 12,0 тис. т. Промисловим виловом риби і добуванням морепродуктів зайняті 4 виробничих об'єднання: Севастопольське (найбільші підприємства у Севастополі, Ялті й Євпаторії), Керченське, Чорноморське (Одеса, Ізмаїл, Вилкове, Очаків, Херсон), Північно-Азовське (Маріуполь, Бердянськ, Генічеськ). Важливим елементом рибопереробного комплексу є рибоконсервне виробництво (плавучі і берегові консервні заводи та цехи). Найбільшими рибоконсервними заводами є Керченський, Маріупольський, Севастопольський. Підприємствами галузі в 2001 році вироблено рибних консервів, включаючи консерви із морепродуктів, 90,1 млн. умовних банок, що на 56% більше, ніж попереднього року.

З-поміж галузей харчової промисловості високого розвитку набула *борошномельно-круп'яна промисловість*. Вона об'єднує 239 підприємств, що знаходяться на самостійному балансі. У 2001 році ними було вироблено 2252,6 тис. т борошна і 195,0 тис. т крупи. Продукцію борошномельно-круп'яної промисловості використовують у хлібопекарській, макаронній і кондитерській промисловості. Виробництво хліба і хлібобулочних виробів у країні складає 2212 тис. тонн (2001 р.), а макаронних виробів — 89,6 тис. т. Велика кількість підприємств галузі — це дрібні виробництва, які розміщені у сільських населених пунктах і задовольняють потреби у борошні та крупі місцевого населення.

Центрами борошномельно-круп'яної промисловості в країні є Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Миколаїв, Запоріжжя, Львів, Тернопіль. Для зберігання зерна споруджено елеватори великої місткості у Херсоні, Одесі, Миколаєві, Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Кременчуці, Луганську, Сімферополі, Феодосії, Керчі.

У структурній групі непродовольчих товарів, які виробляються галузями комплексу, виокремлюється *легка промисловість* зі своїми підгалузями. У 2000 році нараховувалося більше 860 підприємств галузі, що перебували на самостійному балансі. Виробництва галузі у 2001 році виробили товарів широкого вжитку на суму 1593,0 млн. грн. (у діючих цінах), що майже на 370 млн. грн. більше, ніж у 1996 році.

Провідна галузь легкої промисловості — *текстильна*. В Україні основними її виробництвами є бавовняна, вовняна, шовкова, лляна, конопледжутова, трикотажна, текстильно-галантерейна, первинної обробки льону тощо. Всього в Україні працює 247 підприємств текстильної промисловості, в т.ч. 76 трикотажних, 41 бавовняно-прядильна фабрика, 15 конопле- і льонозаводів.

*Динаміка виробництва основних видів продукції текстильною промисловістю України **

Продукція	1990	1995	1996	1998	/1999	2001
Тканини (млн.м ²)	1210	169	109	90	50	73,1
Ут.ч..						41,0
бавовняні	565	78	51	56	26	5,8
вовняні	72	15	9	7	5	5,4
лляні	98	20	20	10	5	-
конопледжутові	31	14	7	3	-	6,4
шовкові	283	19	9	8	6	14,4
неткані матеріали типу тканин	161	23	13	6	8	

*Статистичний щорічник за 1999 р ; Статистичний бюлетень за 2001 р.

Бавовняна промисловість України працює на девізній сировині (бавовна-сирець), яку імпортує із Середньоазіатського та Закавказького регіонів. На неї припадало у 2001 р. 56,1% всіх тканин, що вироблялися. Крупні підприємства галузі: Херсонський і Тернопільський бавовняні комбінати, бавовняно-прядильний комбінат у Донецьку, Ново-волинська бавовняна фабрика, Полтавська прядильна фабрика, Київська ватно-ткацька фабрика і ткацькі фабрики у Чернівцях, Івано-Франківську, Коломії, Коростишеві та Радомишлі.

Виробництво шовкових тканин зосереджене в основному в центрі та на сході країни. Шовкова промисловість виробляла у 2001 р. 8,8% усіх тканин України. Найбільшим центром шовкової промисловості є Київ, де діють Київський шовковий комбінат (виробляє натуральні тканини) та Дарницький шовковий комбінат (тканини із хімволокна). Осередками виробництва шовкових тканин є Черкаси (випуск тканин зі штучних і синтетичних волокон), Луганськ (меланжеві шовкові тканини) та Лисичанськ (виготовлення шовкових тканин технічного призначення).

Підприємства *ляної промисловості* розміщені в основному в північно-західному регіоні країни і давали у 2001 р. 7,4% тканин країни. Тут діють потужні спеціалізовані підприємства: Житомирський і Рівненський льонокомбінати, Коростенська і Марчихіно-Будська (Житомирська область) фабрики. Крім того, значна кількість льонозаводів діє у Чернігівській, Житомирській, Рівненській, Волинській та Львівській областях.

В Україні працюють 25 підприємств і виробничих об'єднань, які виробляють тканину із вовни (8,0% усіх тканин України). Промиту вовну підприємствам галузі постачають Чернігівська і Харківська фабрики. Найбільшими підприємствами є Чернігівський камвольно-суконний комбінат, Луганська тонкосуконна, Криворізька вовнопрядильна фабрики. Сучасні фабрики діють у Харкові, Одесі, Сумах, Дунаївцях (Хмельницька область), Богуславі, Кременчуці, Донецьку, Лубнах, Стрию (Львівська область). Виробництво килимів із вовни зосереджене в Богуславі, Києві, Черкасах та містах Чернівецької, Івано-Франківської, Закарпатської областей. У 2000 році вироблено більше 5100 тис. м² килимів і килимових виробів.

Найбільшими підприємствами *трикотажної промисловості* в Україні є Київська фабрика "Киянка", Київське виробниче трикотажне об'єднання, Донецька, Луганська, Одеська, Миколаївська трикотажні фабрики, Харківська, Житомирська, Чернівецька, Львівська, Червоноградська панчішно-шкарпеткові фабрики.

У структурі легкої промисловості *швейна промисловість* посідає друге місце за вартістю виробленої продукції. Розміщення підприємств галузі формується під впливом наявних трудових ресурсів і споживачів. Вони розташовані майже в усіх великих містах України. Найбільші виробничі об'єднання галузі знаходяться в Києві, Одесі, Харкові, Львові, Дрогобичі. Підприємствами країни у 2001 році було вироблено швейних виробів різноманітного асортименту (для дорослих, дітей, спортивного призначення) 35,8 млн. штук.

Важливими галузями легкої промисловості є *шкіряна та взуттєва*. Підприємства шкіряної промисловості займаються обробкою шкір тварин, а також виробляють штучну жорстку і м'яку шкіру, штучне хутро. Виробництво штучної шкіри та хутра налагоджене на підприємствах Києва, Тернополя, Запоріжжя, діє також завод шкірзамінників в Одесі. Крупним виробником штучних шкір є Луцький завод синтетичних шкір.

Переважає більшість підприємств шкіряної промисловості зосереджена у південно-західному регіоні країни. Найбільшими виробничими об'єднаннями галузі в Україні є: Бердичівське, Івано-Франківське та Київське.

У країні діє біля 100 підприємств, які виробляють взуття із натуральної та штучної шкіри. У 2001 році ними було виготовлено більше 13,4 млн. пар взуття. Найпотужніші взуттєві фабрики розміщені у Києві, Луганську, Львові, Дніпропетровську, Харкові, Одесі, Запоріжжі, Мукачеві, Василькові.

Виробництвом *побутових приладів і машин* в Україні зайнято 23 підприємства, що перебувають на самостійному балансі. Номенклатура продукції цих виробництв перевищує 20 тис. найменувань. Абсолютні показники найважливіших видів товарів у натуральному вираженні наведені в таблиці.

Динаміка виробництва найважливіших видів товарів культурно-побутового призначення в Україні (тис. шт.)

<i>Продукція</i>	1990	1993	1994	1995	1996	1999	2001
Радіоприймальні пристрої	777,4	802,7	302,3	125,1	46,8	27,3	25,7
Телевізори	3773,8	1919,1	821,1	315,1	118,0	81,1	50,0
Магнітофони	1794,7	1246,2	218,4	106,1	43,7	10,2	5,1**
Холодильники	902,7	757,3	653,4	562,5	430,6	409	508,5
Пральні машини	787,7	642,7	421,6	212,5	149	127	149,4
Електропилососи	1072,8	919,8	405,2	285,4	114,1	128	111,2
Мотоцикли	103,3	65,8	20,1	5,0	1,69	0,6	-
Велосипеди (без дитячих)	800,0	527,8	234,8	36,2	28,9	30,8	79,6

"Статистичний щорічник за 1999 р.; Статистичний бюлетень за 2001 р.

"Статистичний щорічник за 2000 р.

Скляна і порцеляно-фаянсова промисловість постачає побутовий сектор України різноманітною продукцією. Безпосередньо виробництвом

предметів споживання займається майже 50 підприємств цієї галузі, число зайнятих у її сфері складає біля 40 тис. осіб. Тільки виробництва, які виготовляють посуд (майже 50% від загальної чисельності), в 2001 році випустили 126,3млн. шт. порцеляно-фаянсової та майолікової продукції.

На території країни діє 23 заводи порцеляно-фаянсової промисловості, в тому числі - 17 порцелянових, 2 фаянсових і 4 майолікові. Підприємства галузі розміщені у 12 областях, найбільше їх знаходиться у Житомирській області (9 заводів). Потужними виробництвами порцеляно-фаянсової промисловості є: Баранівський, Коростенський (Житомирська область), Дружківський (Донецька область) порцелянові заводи, Полонське ВО "Фарфор" (Хмельницька область), Будянський порцеляновий завод (Харківська область), Славутський завод "Будфарфор" (Хмельницька область).

У країні налічується 10 підприємств із виробництва сортового скла і 13 — із виготовлення пляшок і тарного скла. Найбільшими промисловими осередками є склоробні заводи в Костянтинівці (Луганська область), Лисичанську, Львові, Запоріжжі. На склозаводах Луганської і Донецької областей виробляють 90% віконного скла в Україні.

У *меблевій промисловості* Україні діє 230 підприємств, що перебувають на самостійному балансі, тут зайнято майже 100 тис. осіб. Підприємства за 2001 рік випустили різноманітних меблів (столів, шаф, диванів, гарнітурів, наборів меблів тощо) у кількості 1978,1 тис. шт. Висока концентрація виробництва меблів має місце у Закарпатській, Івано-Франківській та Чернівецькій областях. Найбільшими підприємствами меблевої промисловості в Україні є: Свалявський, Хустський (Закарпатська область), Болахівський і Брошнівський (Івано-Франківська область) лісокомбінати, Тересв'янський (Закарпатська область), Чернівецький, Броварський (Київська область) деревообробні комбінати, Дніпропетровський "Дніпромебель", Львівський "Карпати", Івано-Франківська, Чернівецька, Запорізька меблеві фабрики, Мукачівський, Березівський (Закарпатська область), Прикарпатський і Снятинський (Івано-Франківська область), Вінницький, Дніпропетровський, Кіровоградський, Дрогобицький, Сумський меблеві комбінати.

4.4. Сільськогосподарське виробництво

Сільське господарство є однією з основних галузей матеріального виробництва, яка зайнята вирощуванням сільськогосподарських куль-

тур і розведенням сільськогосподарських тварин для забезпечення населення продуктами харчування, а промисловості — сировиною. Сільське господарство формують дві великі взаємопов'язані галузі — рослинництво і тваринництво, які поділяються, у свою чергу, на дрібніші галузі, підгалузі й окремі виробництва.

Частка сільського господарства у виробленому національному прибутку серед галузей матеріального виробництва становить 19,1%. Валова продукція сільського господарства (1999 р.) по всіх категоріях господарств (у порівняльних цінах) склала 23603 млн. грн., у т.ч. валова продукція рослинництва оцінюється у 12868 млн. грн., продукція тваринництва — у 10735 млн. грн. Питома вага господарств приватного сектору у валовому виробництві сільськогосподарської продукції складає 59,5%, із них фермерські господарства виробили трохи більше 1,0% загального обсягу товарів.

У 1996 році в Україні налічувалося всього 14,1 тис. господарств суспільного сектору, із них у колективній формі власності знаходилося 10,5 тис., державній — 3,3 тис. господарств. Серед інших землевласників і землекористувачів виділяються особисті підсобні господарства населення, яких в Україні нараховується 15546 тис. одиниць, а фермерських — 35884.

У розпорядженні господарств суспільного сектору знаходиться 30873,3 тис. га сільськогосподарських угідь, із них у колективних господарствах — 26281,0 тис. га. Особисті підсобні господарства населення займають площу 4029,9 тис. га. Обсяги сільськогосподарських угідь фермерських господарств у 1999 році склали 1162,3 тис. га, із них ріллі — 1082,2 тис. га

4.4.1. Рослинництво

Вагому частку валової сільськогосподарської продукції в Україні виробляють галузі рослинництва. До складу рослинництва входять: рільництво (вирощування зернових, технічних, кормових, овоче-баштанних культур і картоплі), плідівництво, виноградарство та ін.

Загальна земельна площа в Україні на кінець 2000 р. становила 60354,8 тис. га, а всі землі, які знаходилися у користуванні сільськогосподарських підприємств і громадян, сягали 40763,8 тис. га. Наявність площ та розподіл сільськогосподарських угідь між землевласниками та землекористувачами характеризують дані таблиці.

Починаючи з 90-х років в Україні розпочалася структурна перебудова сільськогосподарських угідь. Так, скорочуються землі господарств суспільного сектора, в тому числі зменшуються площі як у колектив-

них власників, так і в державних підприємствах. Натомість різко збільшуються сільськогосподарські угіддя в особистих підсобних господарствах. Зростає також загальна земельна площа у фермерських господарствах. Якщо примноження площі сільськогосподарських угідь в особистих підсобних господарствах населення зумовлене збільшенням величини земельних наділів на одне господарство, то ріст сільськогосподарських угідь у фермерських господарствах проходить за рахунок приросту фермерських господарств (у 1990 році їх налічувалось 2098, у 1996 р. - 34,8 тис., у 1999 р. - 35,9 тис., а у 2000 р. - 42,2 тис.). Структура сільськогосподарських угідь і розподіл їх за землевласниками і землекористувачами у 1999 році характеризують дані таблиці. У структурі сільськогосподарських угідь (на 2000 р.) вагому частку займає рілля 32,7 млн. га, або біля 78%. Питома вага ріллі у степових районах зростає, тому на півдні країни кількість сіножатей та пасовищ значно скорочується. В гірських районах Карпат і Криму помітно розширюються площі пасовищ.

*Сільськогосподарські угіддя України (тис. га)**

	1990	1991	1995	1999	2000
Господарства суспільного сектора	38701,4	36234,6	34362,0	32886,2	27535,8
<i>В т.ч.:</i>					
Колективні	28774,0	26921,9	27246,2	30888,5	662,3
Державні	9927,4	9312,7	7115,8	1997,7	1847,9
Особисті підсобні господарства населення	2669,0	3864,0	5588,6	7421,6	4323,8
Фермерські	4,0	48,9	822,0	1178,4	2342,2

*Сільське господарство України за 2000 рік

Відносні величини посівів у загальній площі сільськогосподарських угідь мають територіальні відмінності. Найвищі вони в областях, розташованих на Подільській і Придніпровській височинах. Так, у 2000 р. у Вінницькій, Черкаській, Тернопільській і Кіровоградській областях посівні площі займають 56-60% території областей. Питома вага ріллі у степових районах країни знижується від 55% (Запорізька) до 51% - у Харківській, Миколаївській і Одеській областях. Частка посівів у гірських та переволожених поліських регіонах країни помітно нижча. У Закарпатській області цей показник найменший — 14% до всієї площі області, в Івано-Франківській області він складає 27,1%, Волинській — 28,5%, Рівненській — 30,4%, Львівській — 32,3%, Житомирській — 33,4%.

Загальна площа (розподіл сільськогосподарських угідь за землевласниками і землекористувачами у 2000 році (тис. га)

	Загальна земельна площа	Всі с/г угіддя	Із них		
			підля	сенокосні	пасовища
Всього землі	60354,8	41827,0	32563,6	23X8,6	5521,3
В т.ч. с/г підприємств і господарств	40763,8	38421,4	31409,5	1903,6	3867,6
Із них:					
Колективних	1310,0	662,3	433,5	61,1	140,5
с/г кооперативів	6257,8	6074,8	5056,9	297,0	563,7
с/г акціонерних товариств	14466,9	13912,1	11878,3	297,0	563,7
Населення	11337,4	10885,6	8219,4	702,5	1426,8
землі інших категорій	19591,0	3405,6	1154,1	485,0	1653,7

"Сільське господарство України за 2000 рік.

Структура посівних площ України залишається майже незмінною впродовж останніх 10-ти років. У 2000 році 50,2% усіх посівів були зайняті зерновими культурами (у 1990 р. їх було 45%), 15,4% - технічними культурами (в 1990 р. — 11,6%). Картопля та овоче-баштанні культури вирощувалися на 8,4% посівних площ (у 1990 р. — 6,4%), кормові культури займали 30,6% (у 1990 р. — 37%). Має місце тільки помітне скорочення площ під кормовими культурами, які у 2000 р. займали 26%, а у 1990р.-37%.

Зернові культури. Посіви зернових культур займають 50,2% всієї посівної площі у країні.

*Посівні площі зернових культур в Україні (у господарствах усіх категорій) (тис. га) **

	1990	1991	1993	1994	1995	1999	2000
зернові культури	14583	14671	14305	13526	14152	13154	13646
озимі зернові	8614	8137	7036	5205	6310	6705	6324
В т.ч. пшениця	7568	7013	6749	4507	5324	5766	5316
ярі зернові	5969	6534	7269	8321	7842	6449	7322

*Статистичні щорічники України за 1999, 2000 рр.

У структурі посіву зернових культур переважають площі, зайняті під озимою пшеницею(5316 тис. га у 2000 р.). Достатньо великі території щорічно займають посіви ячменю ярого (3645 тис. га у 2000 році). Традиційно на великих площах (1364 тис. га) сільськогосподарські

підприємства висівають кукурудзу. Частка зернових культур у посівних площах областей неоднакова. Найбільше посівів зернових культур зосереджено у Одеській (960 тис. га), Дніпропетровській (886), Полтавській (801), Вінницькій (807) і Запорізькій (795) областях.

Озима пшениця. Осимою пшеницею щорічно зайнято найбільше посівних площ в Україні. У 2000 році під цю культуру відведено понад 5,3 млн. га. Площа, з якою зібрано урожай склала 4888 тис. га. Пересічна урожайність становила 20,0 ц/га. Валовий збір зерна досяг 10197 тис. т (разом із ярою пшеницею). Основними районами вирощування озимої пшениці є Степ і Лісостеп. Найбільше її продукують господарства Вінницької, Черкаської, Одеської, Дніпропетровської, Київської і Полтавської областей. Високою концентрацією посівних площ озимої пшениці виділяються окремі західні області країни (Тернопільська, Волинська, Львівська).

Озиме жито — цінна продовольча культура. Посіви його в господарствах України займають понад 668 тис. га (на початку 90-х років — 651 тис. га). Пересічна урожайність культури — 15,2 ц/га. Урожай зібрано (1999 р.) на площі 637 тис. га. Валовий збір озимого жита склав 968 тис. тонн. Основні райони вирощування жита — Полісся, західні області України, а також частина Степу.

Ячмінь. На другому місці за посівними площами після озимої пшениці знаходиться ярий ячмінь. Під його посіви господарства відвели у 2000 р. 3645 тис. га, а під ячмінь озимий — лише 340 тис. га. Отже, посівна площа ячменю в Україні склала біля 4,0 млн. га. Урожай зібраний на площі 3689 тис. га, валовий збір склав 6872 тис. т. Пересічна урожайність культури склала 18,6 ц/га. Найбільше ячменю висівають господарства південних областей країни. Площі під ним розміщені також у господарствах Північного Степу і Лісостепу.

Яра пшениця займає 303 тис. га посівних площ. Вона за урожайністю поступається озимій (15,4 ц/га). Висівається, в основному, на півдні і сході країни. Як правило, господарства використовують її для пересіву озимини.

Овес. Посіви вівса в Україні, не дивлячись на зменшення, залишаються на більш-менш одному рівні: у 1985 р. — 635 тис. га, у 1995 р. — 570, у 1999 р. - 521. Урожай зібрано на площі 481 тис. га, валовий збір культури склав 881 тис. т. Пересічна урожайність — 18,3 ц/га. Найбільше вівса висівають господарства Полісся та Передкарпаття. Господарства південних і центральних областей використовують його при пересіві озимих культур.

Кукурудза. Посівні площі кукурудзи у господарствах країни порівняно з 1990 р. зросли на 130 тис. га, а із 1999 р. — більше, ніж у 1,7 раза. Кукурудзу на зерно висівають на площі 1364 тис. га. Територія, з якої зібрано урожай, склала 1279 тис. га. Валовий збір кукурудзи склав 3848 тис. т. Пересічна урожайність культури - 30, 1 ц/га. Найбільше посівів кукурудзи зосереджено в областях північної і центральної частини Степу, на півдні Лісостепу. Найвищу урожайність кукурудзи мають господарства Черкаської, Хмельницької, Львівської, Київської, Чернівецької, Чернігівської, Закарпатської, Вінницької областей.

Просо. Посівні площі проса незначні і складають всього 437,0 тис. га, проте мають тенденцію до збільшення (у 1990 р. просо займало 205 тис. га, у 1996 р. — 213), бо воно стійке до засух і дає стабільно високі врожаї. Зібрана площа проса склала 367 тис. га. Валовий збір культур перевищує 426 тис. т. Пересічна урожайність становить 11,6 ц/га. Просо висівають у Степовій і Лісостеповій зонах, найбільше посівних площ під цю культуру відводять господарства Луганської та Миколаївської областей.

Гречка. Посіви гречки в Україні постійно збільшуються і у 2000 р. площі під культурою займають 574 тис. га по всіх господарствах. Урожай зібраний на площі 529 тис. га. Валовий збір гречки склав 481 тис. т. Пересічна урожайність культури — 9,1 ц/га. Найбільше посівних площ гречки зосереджено у господарствах Чернігівської, Житомирської, Київської та Сумської областей.

Рис. У 2000 р. понад 26 тис. га (у 1985 р. — 34 тис. га) сільськогосподарських угідь було зайнято під посівами рису. Зібрана площа культури склала 25 тис. га. Валовий збір зерна становив понад 90 тис. т. Пересічна урожайність склала 35,6 ц/га. Найбільше рису вирощують у господарствах Херсонської і Миколаївської областей, а також у Криму.

Зернобобові. Серед зернобобових культур в Україні найпоширеніший горох, у значних кількостях вирощується вика та викові суміші на зерно. Посіви зернобобових у країні складають 408 тис. га, в т.ч. посіви гороху — 307 тис. га. Зібрана площа зернобобових сягнула 383 тис. га. Валовий збір по всіх категоріях господарств склав 652 тис. т. Пересічна урожайність — 17,0 ц/га. Основними виробниками культури є господарства Лісостепу.

*Площа, валовий збір і реалізація зернових і зернобобових культур в
Автономній Республіці Крим і областях у 2000 році
(господарства усіх категорій) **

	<i>Зернові та зернобобові культури</i>		
	<i>фактично зібрана площа (тис. га)</i>	<i>вироблено (тис. т)</i>	<i>реалізовано (тис. т)</i>
УКРАЇНА	12586,8	24459,0	10725,6
АР Крим	529,7	1064,4	619,1
Вінницька	737,8	1744,5	817,5
Волинська	259,0	503,1	155,7
Дніпропетровська	772,9	1571,4	602,1
Донецька	547,0	1011,0	401,3
Житомирська	382,9	721,4	283,0
Закарпатська	64,7	166,8	19,8
Запорізька	743,2	1150,1	566,2
Івано-Франківська	116,3	253,1	61,8
Київська	578,2	1430,5	635,4
Кіровоградська	694,2	1378,4	591,3
Луганська	375,4	441,7	193,8
Львівська	240,0	481,4	123,0
Миколаївська	628,0	921,3	474,3
Одеська	878,6	1581,3	755,5
Полтавська	746,1	1407,8	657,5
Рівненська	234,6	494,7	165,1
Сумська	533,2	967,6	487,9
Тернопільська	381,5	740,6	273,8
Харківська	702,8	1267,6	589,5
Херсонська	677,7	1166,3	553,8
Хмельницька	521,2	1241,7	533,1
Черкаська	585,9	1594,1	767,1
Чернівецька	134,5	325,9	88,7
Чернігівська	521,6	832,3	309,3

*Статистичний щорічник за 2000 рік та Сільське господарство України за 2000 рік.

Технічні культури. Серед технічних культур, які вирощують сільськогосподарські підприємства України важливе місце посідають цукрові буряки (фабричні), соняшник, льон-довгунець тощо, їхні

посівні площі протягом останніх 5-ти років, кардинальних змін не зазнали, хоча внутрішня структурна динаміка мала місце. *Посівні площі технічних культур в Україні (у господарствах усіх категорій) (тис. га)*

	1990	1993	1994	1995	1999	2000
Технічні культури	3751	3507	3505	3748	4340	4187
У тому числі:						
цукрові буряки	1607	1530	1385	1475	1022	856
соняшник	1636	1637	1784	2020	2889	2943
льон-довгунець	172	136	85	98	27	23

Цукрові буряки (фабричні). Цукрові буряки є важливою технічною культурою. Під їхні посіви відводиться до 1,0 млн. га ріллі. Площа, з якої фактично зібрано урожай склала 747 тис. га (2000 р.). Валовий збір цукрових буряків за всіма категоріями господарств становив 13199 тис. т. Пересічна урожайність із 1 га зібраної площі сягає 177 центнерів. Цукрові буряки культивуються в усіх областях країни, за винятком Закарпатської, Донецької, Запорізької, Луганської, Херсонської та АРК. Найбільше їх виробили господарства Вінницької (1916 тис. т), Київської (1216), Тернопільської (1202), Хмельницької (1146), Харківської (1117) областей.

Соняшник. Площа, з якої фактично зібрано урожай соняшника, складає 2842 тис. га. Сільськогосподарські підприємства зібрали його 3457 тис. т, пересічна урожайність із 1 га зібраної площі склала 12,2 центнерів, по окремих господарствах піднімалася до 17 ц/га. Основні площі посівів соняшнику зосереджені в Степовій зоні і на півдні Лісостепу. Найбільше соняшника вироблено господарствами Донецької (462 тис. т), Дніпропетровської (452), Запорізької (444), Харківської (342), Одеської (311) та Кіровоградської (305) областей.

Льон-довгунець. Площа, з якої зібрано у 2000 р. урожай льону-довгунця, склала 20 тис. га. У порівнянні із 1990 р. вона зменшилася у 8 разів. Виробництво льону-довгунця в усіх категоріях господарств становило 8 тис. т. Ця культура культивується в основному у поліських районах Чернігівської, Житомирської, Київської, Волинської, Рівненської та Сумської областей. Вирощується льон-довгунець також в окремих районах Львівської, Хмельницької, Чернівецької та Івано-Франківської областей. Найбільше льону у 1995 р. виростили господарства Чернігівської (4,4 тис. т), Чернівецької (8,3), Сумської (6,5), Хмельницької (6,3) областей.

Площа, валовий збір і реалізація цукрових буряків і соняшника в Автономній Республіці Крим і областях у 2000 році (господарства усіх категорій) *

	Цук, ові оуряки			Соняшник		
	Фактично зібрана площа (тис га)	Вироблено (тис т)	Продано (тис т)	Фактично зібрана площа (тис. га)	Вироблено (тис т)	Продано** (тис т)
УКРАЇНА	747	13199	10971	2842	3457	2284
ЛР Крим	-	-	-	70,0	38	19
Вінницька	102,9	1916	1783	51,7	67	52
Волинська	26,6	486	265	-	-	1
Дніпропетровська	16,8	270	235	344,3	452	292
Донецька	2,9	-	26	317,6	462	255
Житомирська	18,1	388	348	0,7	-	1
Закарпатська	-	-	-	1,0	1	0
Запорізька	2,1	-	24	348,2	444	281
Івано-Франківська	8,7	202	99	0,6	-	4
Київська	55,3	1216	1017	21,7	25	12
Кіровоградська	47,6	642	567	238,6	305	192
Луганська	6,0	-	70	228,9	238	156
Львівська	228	401	161	-	-	8
Миколаївська	12,2	130	126	235,1	251	165
Одеська	18,7	214	399	265,8	311	213
Полтавська	59,1	975	826	158,2	201	154
Рівненська	21,0	431	280	0,1	-	3
Сумська	45,3	773	665	41,6	40	29
Тернопільська	63,9	1202	675	1,5	-	6
Харківська	75,5	1117	1029	237,8	342	249
Херсонська	1,2	-	22	177,6	155	102
Хмельницька	57,9	1146	1021	4,2	-	6
Черкаська	48,5	860	762	80,0	107	77
Чернівецька	15,5	322	282	6,5	6	3
Чернігівська	18,4	341	289	9,9	7	4

*Статистичний щорічник за 2000 рік. **Охоплює дані реалізації інших олійних культур.

Картоплярство належить до високорентабельних галузей рослинництва. Площа посівів картоплі (у господарствах усіх категорій) перевищує 1,6 млн. га. Валовий збір цієї культури склав 19838 тис. т, а урожайність сягала 122 центнери. В Україні виділяються три зони вирощування картоплі. До основної зони належать Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька і Чернігівська області. Найбільше картоплі виростили господарства Львівської (1510 тис. т), Чернігівської (1471), Вінницької (1418), Київської (1351), Волинської (1418), Харківської (1183), Хмельницької (1077).

*Площа, валовий збір і реалізація картоплі та овочів
у Автономній Республіці Крим і областях у 2000 році
(господарства усіх категорій) **

	Картопля			Овочі		
	Фактично зібрана площа (тис га)	Вироблено (тис т)	Реалізовано (тис т)	Фактично зібрана площа (тис га)	Вироблено (тис т)	Реалізовано (тис т)
УКРАЇНА	1631,0	19838	85	518,6	5821	536
АР Крим	26,6	250	1	21,7	186	43
Вінницька	121,8	1418	2	18,6	196	10
Волинська	78,9	1194	5	102	111	4
Дніпропетровська	50,6	683	3	34,2	433	38
Донецька	58,0	763	4	36,3	444	84
Житомирська	82,4	1063	5	13,8	194	5
Закарпатська	34,3	478	3	10,7	123	2
Запорізька	35,3	291	1	27,9	231	16
Івано-Франківська	62,3	845	1	10,8	134	6
Київська	98,9	1351	11	252	295	46
Кіровоградська	58,0	317	1	24,3	213	7
Луганська	47,8	359	0	18,9	249	26
Львівська	105,9	1510	2	19,4	269	4
Миколаївська	26,5	73	1	20,8	174	24
Одеська	40,0	316	2	346	301	44
Полтавська	69,6	694	2	24,9	199	6
Рівненська	73,6	876	3	9,7	134	6
Сумська	77,5	928	2	12,4	138	6
Тернопільська	72,8	1043	1	12,6	140	4
Харківська	96,8	1183	4	354	416	26
Херсонська	22,8	295	2	36,0	421	91
Хмельницька	73,6	1077	3	12,9	155	9
Черкаська	86,7	940	1	22,1	344	20
Чернівецька	31,4	418	2	10,3	146	3
Чернігівська	98,9	1471	23	149	175	6

Статистичний щорічник за 2000 рік та Сільське господарство України за 2000 рік.

Овочівництво. Під посівами овочевих культур було зайнято 538 тис. га. Площа, з якої фактично зібраний урожай овочів, становив 519 тис. га. Господарства отримали 5821 тис. т овочів, пересічна урожайність з 1 га зібраної площі склала 112 центнерів. Вирощування овочів у відкритому ґрунті поширене повсюдно, однак, найбільше товарних посівів зосереджено у господарствах степової зони (особливо довкола великих міст) та Лісостепу. Значні площі під овочі відведені у господарствах Донецької, Херсонської, Харківської, Одеської, Дніпропетровської областей. Індустріальне виробництво овочів у закритому ґрунті розвинуте у містах і приміських зонах Київської, Донецької, Харківської, Луганської, Одеської та Запорізької областей та в Криму.

4.4.2. Тваринництво

Тваринництво є важливою ланкою сільського господарства, яке формують окремі галузі, підгалузі й окремі виробництва. Основними структурними одиницями продуктивного тваринництва в Україні є скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство та козівництво. Меншого розвитку набули такі галузі, як конярство, кролівництво, хутрове звірівництво, ставкове рибництво, бджільництво, шовківництво.

Скотарство. Провідна галузь продуктивного тваринництва, яка займається розведенням великої рогатої худоби. Галузь забезпечує населення продуктами харчування (молоко, сир, масло, яловичина, телятина), постачає харчовій і легкій промисловості відповідну сировину. Скотарство в усіх природно-економічних зонах країни є провідною галуззю (галуззю спеціалізації) тваринництва.

Найвищі показники територіальної концентрації поголів'я великої рогатої худоби мають лісостепові та західнополіські райони, а також групи адміністративних районів у приміських аграрно-промислових комплексах. Ці землі виділяються високими показниками виробництва основної продукції скотарства. Всіма категоріями господарств виробляється 1663 тис. т (у забійній вазі) м'яса і 12,7 млн. т молока (2000 р.). Левова частка випущеного м'яса припадає на особисті підсобні господарства. Частка фермерських господарств у виробництві м'яса складає менше 0,5%. Також домінують господарства приватної власності у виробництві молока (71%), де питома частка фермерських господарств у загальному виробництві складає 0,5%.

Високопродуктивним скотарством виділяються Київська, Вінницька, Одеська, Донецька, Дніпропетровська, Харківська та інші області. У 2000 році господарствами Київської області було вироблено понад 116 тис. тонн м'яса і 679 тис. т молока. Високим рівнем виробництва м'яса виділяються господарства Вінницької (більше 93 тис. т), Одеської (89,0), Донецької (86,0), Дніпропетровської (85,0) областей. Найвищими показниками товарного виробництва молока характеризуються господарства Львівської області (продукується більше 1000 тис. т за рік). Також високі показники мають господарства Хмельницької (657 тис. т), Житомирської (понад 656 тис. т), Вінницької (655 тис. т) та областей.

За останні роки (1997-2000) господарства України знизили обсяги виробництва продукції скотарства пересічно: м'яса — на 2-25%, молока — на 2-16%. У 2000 році тільки Миколаївська й Одеська області не зменшили виробництво м'яса порівняно із 1997 роком, наростивши

виробництво на 6-9%. Не допустили зниження випуску товарного молока порівняно з указаним вище роком господарства Закарпатської, Львівської й Одеської областей, збільшивши виробництво молока, зокрема, на 4,6% (Львівська), 2,5% (Одеська області).

Фермерськими господарствами України в 2000 році вироблено 8,2 тис. т (у забійній вазі) м'яса та 67,8 тис. т молока. Найбільше м'яса випущено фермерськими господарствами Житомирської, Рівненської, Київської, Вінницької та Херсонської областей. Фермери Житомирської, Рівненської, Дніпропетровської, Вінницької і Кіровоградської областей виробили найбільше молока. Вищеназвані області виділяються в країні за чисельністю фермерських господарств: Одеська — 4867, Миколаївська — 4260, Донецька — 2108, Дніпропетровська — 3027, Херсонська — 3013, Кіровоградська - 2216, Запорізька - 2191. Всього в Україні налічувалося 38428 фермерських господарств (на 31.12.2000 р.).

Свинарство, як високопродуктивна галузь тваринництва, розвивається в усіх районах країни. Частка свинини у загальному виробництві м'яса коливалася (за останніх чотири роки: 1997-2000 рр.) у межах 36-41%. Поголів'я свиней в Україні (2000 р.) налічувало понад 7,6 млн. голів. Порівняно з 1990 роком, їхня загальна чисельність зменшилась більше, ніж у 2,5 раза у господарствах усіх категорій, натомість у фермерських господарствах вона зростає. Лише за 1995-2000 рр. кількість свиней там збільшилася в 1,3 раза. Найбільше свиней зосереджено у Вінницькій, Черкаській, Хмельницькій, Полтавській, Одеській, Київській областях. Така ж тенденція спостерігається і для великої рогатої худоби, поголів'я якої у господарствах усіх категорій за 1990-2000 рр. скоротилося більше, ніж у 2,6 раза. Зате значне зростання зафіксоване у фермерських садибах, де впродовж 1995-2000 рр. її чисельність збільшилася у 3,8 раза.

*Динаміка зміни поголів'я свиней в Україні (тис. голів) **

	1991	1993	1994	1995	1996	1999	2000
Господарства суспільного сектору	12557,0	9724,0	8044,0	7112,2	5496,0	4080,8	2414
В т.ч.:							
особисті господарства підсобні населення	5275,5	5549,0	5863,7	5991,9	5698,7	5960,1	5238
фермерські господарства	6,2	25,0	37,8	40,3	40,9	32,0	53,8

*Сільське господарство України за 2000 рік.

Птахівництво - галузь тваринництва, яка зайнята розведенням сільськогосподарської птиці, переважно курей, індиків, качок і гусей. Наявність птиці в усіх категоріях господарств характеризує таблиця. *Поголів 'я птиці усіх видів за категоріями господарств в Україні (тис. голів)*

	1991	1993	1994	1995	1996	1999	2000
Господарства суспільного сектору	127,0	90,3	64,7	53,8	34,0	27,7	25,3
В т.ч.:							
особисті підсобні господарства населення	115,2	106,0	100,0	95,7	95,1	98,2	98,4
фермерські господарства	0,0	0,1	0,2	0,2	0,3	0,2	0,1

"Сільське господарство України за 2000 рік

В усіх категоріях господарств налічується біля 124 млн. голів птиці, якими вироблено у 2000 році понад 8,8 млрд. шт. яєць і понад 193 тис. т м'яса птиці (у забійній вазі). Більше 66% виробництва яєць зосереджено в особистих підсобних господарствах населення, фермерські господарства виробляють менше 0,1% від загальної кількості.

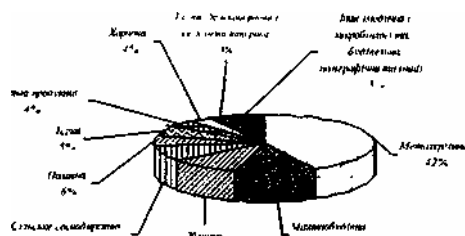
РОЗДІЛ 5. Експортноорієнтоване виробництво України

5.1. Галузева структура експортного виробництва

В експортному виробництві України простежується чітка детермінованість рівнем розвитку продуктивних сил. Передові галузі господарства держави мають більший потенціал і можливості для виходу на зовнішні ринки. Це особливо стосується тих виробництв, які випускають сировину та напівфабрикати. Тому головною рисою українського експорту, що є, водночас, і найбільшою хвилюючою, виступає його сировинна спрямованість.

Безперечним лідером на зовнішньому ринку є *металургійна промисловість*, яка у 1999 р. випустила за кордон продукції на суму 4874 млн. дол. США, що склало майже 42,1% до всього експорту України (див. рис. 5.1). З-поміж галузей металургійного комплексу переважає чорна металургія, зокрема вивіз за межі держави чорних металів сягав 33,6% вартості всієї зовнішньоукраїнської торгівлі. Окрім того, вироби з чорних металів дали 3,5% зовнішньоторговельних постувань держави. Отже, торгівля кольоровими металами та виробами з них сягала помітної суми в обсязі 555,1 тис. дол. США, або 4,8% експорту України. Комплекс кольорової металургії найбільше постачає за кордон алюмінію (на 369,7 тис. дол. США) та міді (на 146,8 тис. дол. США). Також наша країна торгує свинцем, цинком, нікелем, оловом та іншими кольоровими металами.

Рис. 5.1. Галузева структура експорту України в 1999 р.



ПІ

Найбільшими металургійними підприємствами-експортерами є: Криворізький державний гірничо-металургійний комбінат "Криворіжсталь", ВАТ Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча, ВАТ Запорізький металургійний комбінат "Запоріжсталь", ВАТ металургійний комбінат "Азовсталь", ВАТ Дніпровський металургійний комбінат ім. В.Дзержинського, ВАТ Миколаївський глиноземний завод, ВАТ Єнакіївський металургійний завод, ВАТ Нижньодніпровський трубопрокатний завод, ВАТ Алчевський металургійний комбінат, ВАТ Запорізький виробничий алюмінієвий комбінат, ВАТ Харцизький трубний завод, ВАТ Дніпропетровський металургійний завод ім. Петровського, ВАТ Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат, ВАТ Електрометалургійний завод "Дніпроспецсталь" ім. А.М. Кузьміна, ВАТ Орджонікідзевський гірничо-збагачувальний комбінат, ВАТ Запорізький завод феросплавів, ВАТ Нікопольський завод феросплавів, ВАТ Артемівський завод по обробці кольорових металів, ВАТ Макіївський металургійний комбінат, спільне підприємство "Інтерсплав".

Друге місце в експортній структурі посідали *галузі машинобудівного комплексу*, що у 1999 р. дали майже 12% усіх валютних надходжень в Україну (1389,3 млн. дол. США). Важливо, що на машини й устаткування припадала вагома частка зовнішньої торгівлі (майже половина усіх зовнішніх поставок галузей машинобудування та металообробки — 5,1%). Україна постачала за кордон також засоби наземного, повітряного та водного транспорту на суму 415,1 тис. дол. США (3,6%). Про позитивні зміщенні акцентів у експортній політиці держави свідчить той факт, що прибутки від торгівлі літаками і космічними апаратами та їхніми частинами сягнули суми більше 122 тис. дол. США (найбільше з усіх транспортних засобів). Із країни вивозилися також оптичні апарати, фотографічні, кінематографічні, вимірювальні, медичні та хірургічні прилади, годинники, музичні інструменти та інші прилади, які, однак, у сумі склали всього 57,89 тис. дол. США (0,5% загального експортного обсягу).

Лєвова частка фінансових надходжень від експорту машинобудівної продукції припадала на такі підприємства галузі: ЗАТ "Новокраматорський машинобудівний завод", ВАТ Завод ім. Фрунзе, ВАТ Мотор Січ, Державна акціонерна холдінгова компанія "Артем", ВО "Зоря", Державне підприємство ВО Південний машинобудівний завод, холдінгова компанія "АвтоКРАЗ" у формі ВАТ, ВАТ Мукачівський завод "Точприлад", ВАТ "Азов", ВАТ "Запоріжтрансформатор", Акціонерне товариство відкритого типу "Норд", ВАТ Запорізький аб-

разивний комбінат, Спільне українсько-англійське підприємство "Панком-Юн", державне підприємство Київський державний авіаційний завод "Авіант", ЗАТ "Пілар", ВАТ Кременчуцький колісний завод, державне підприємство Одеське авіаційно-ремонтне підприємство "Одесавіаремсервіс", ТзОВ "Матяш і Матяш", державне підприємство Дочірнє підприємство Укроборонсервіс, ВАТ Крюківський вагонобудівний завод.

Галузі *хімічної промисловості* у 1999 р. виготовили на експорт продукції на суму 1186,5 млн. дол. США, що склало більше 10,2% загального обсягу зовнішньої торгівлі України. Провідним виробництвом цієї галузі, що дало основну частину грошових поступань від вивозу товарів, стала неорганічна хімія (6,3%, в тому числі випуск мінеральних добрив 2,5%). Достатньо вагома роль у експорті хімічної сфери належала пластмасам і каучуку та виробам із них, продукція яких оцінювалася на суму більше 189 тис. дол. США (1,6%) та іншим органічним сполукам — біля 122 тис. дол. США (більше 1,0%). Решта продукції хімічної промисловості припала на вивіз дубильних екстрактів, барвників, ефірних масел та есенцій, мила і миючих засобів, вибухових речовин, фото- і кіно товарів та інших хімічних продуктів.

Провідними підприємствами хімічної промисловості, що виробляли продукцію на експорт, були: ВАТ Концерн "Стріло", Одеський державний завод "Припортовий", Сіверодонецьке державне виробниче підприємство "Об'єднання Азот", ЗАТ "Лукор", ВАТ з іноземними інвестиціями "Азот", Українсько-ірландське підприємство з іноземними інвестиціями у вигляді ЗАТ "СП "Росава", ВАТ "Черкаське хімволокно", ВАТ "Дніпрошина", Кримське державне ВО "Титан", ВАТ "Дніпроазот", ВАТ Сумихімпром, ВАТ "Оріана", Кримський державний содовий завод, ВАТ "Рівнеазот", ТзОВ СП "Укрзовніштрейдінвест", державне підприємство Рубіжнянський хімічний завод "Зоря", ВАТ "Хімволокно", ВАТ "Елопак" з норвезькою інвестицією (Полімер), ЗАТ "Болідиск", підприємство з 100% інвестицією у формі СК "Джонсон".

Значні грошові суми отримала державна казна України від реалізації за кордоном *сільськогосподарських товарів*. У 1999 р. загальні обсяги експортної продукції тваринництва і рослинництва оцінювалися на суму більше 997 млн. дол. США (понад 8,6% загального вивозу за кордон), причому частка останнього в сумарних масштабах сільськогосподарського виробництва сягала майже з (72,5%). Найбільше Україна постачала за кордон зернових культур, загальні обсяги яких склали суму

майже 507 млн. дол. США (43,8% усієї експортної сільськогосподарської продукції). М'ясо і харчові субпродукти із нього посідали друге місце в експортному списку товарів сільськогосподарського виробництва (майже 168 млн. дол. США, або 1,45% вартості загального обсягу експорту), а на третьому місці знаходилося олійне насіння та плоди (біля 138 млн. дол. США, або 1,19%). На подальших позиціях розташовувалися молоко і молочні продукти та яйця (на суму 62,6 млн. дол. США), риба і рибо продукти (майже 39,4 млн. дол. США), продукція борошномельного виробництва (біля 37 млн. дол. США), кава, чай і прянощі (17,1 млн. дол. США), овочі та коренеплоди (14,3 млн. дол. США), істівні плоди і горіхи та цитрусові (8,1 млн. дол. США) тощо.

Незважаючи на те, що Україна імпортує велику кількість паливно-енергетичної сировини, вона ще здійснює поставки мінерального палива (кам'яного вугілля), нафти та продуктів її переробки за кордон. У 1999 р. загальні обсяги експортної продукції *паливної промисловості* оцінювалися на суму 710 млн. дол. США (6,0% до усієї вартості вивізної продукції держави).

Багато підприємств паливно-енергетичного комплексу працює на зовнішній ринок, з-поміж них відзначимо на наступних: ВАТ "Лисичанськнафтооргсинтез", ДПЗД "Укрінтеренерго", ВАТ "Нафтохімік Прикарпаття", ВАТ Шахта "Комсомолец Донбасу", Газопромислове управління "Харківгазвидобування" дочірньої компанії "Укргазвидобування", Філія ДК "Укргазвидобування" НАК "Нафтогаз України" Управління з переробки газу, державне підприємство Східний гірничо-збагачувальний комбінат, державне ВАТ Шахтоуправління "Донбас", орендне підприємство Шахта ім. А.Ф. Засядька, ВАТ Азовські мастила і оливи, державне ВАТ Шахта "Красноармійська — Західна № 1", ВАТ Херсонський нафтопереробний комплекс, СП Полтавська газонафтова компанія, державне ВАТ Шахта "Довжанська-Капітальна", ВАТ "Лукойл - Одеський нафтопереробний завод", ЗАТ Транснаціональна фінансово-промислова нафтова компанія "Укртатнафта", державна холдингова компанія Ровенькиантрацит, ЗАТ Нафтохімік, державна акціонерна енергопостачальна компанія Чернігівобленерго, ВАТ Полтаваоблненерго.

Значна питома вага в експорті держави належить товарам *легкої промисловості*, яких у 1999 р. було вивезено з країни до споживачів в інших державах на суму майже 612 млн. дол. США (біля 5,3% загального обсягу експорту України). Передові позиції у структурі закордонних поставок предметів споживання обіймала швейна промисловість,

вивізна вартість товарів складала більше половини всього експорту легкої промисловості. Так, текстильний одяг та предмети оцінювалися на суму 304,5 млн. дол. США, а трикотажний одяг та його предмети — на суму майже 36 млн. дол. США, що разом склало більше 340 млн. дол. США, або 55,6% усієї експортної продукції легкої промисловості. Доволі вагомою у закордонному вивозі є шкіряна сировина, якої поставлено на суму 79,2 млн. дол. США, або 12,9% загального обсягу експорту предметів народного споживання, а також взуття, загальна вартість якого склала 58,4 млн. дол. США, а 9,5%. За межі України постачається велика група текстилю і текстильних виробів, зокрема, бавовняні, спеціальні та шовкові тканини (із натурального шовку), вовна, нитки з хімічних та рослинних волокон, вата, килими, текстильні матеріали, трикотажне полотно та інші готові текстильні вироби, а, загалом, на суму 113,6 млн. дол. США, або 18,5% експорту легкої промисловості. Причому, найбільша частка у цій групі товарів належить ниткам із хімічних волокон — 41,4%. З-поміж інших товарів легкої промисловості, які вивозяться із країни, відзначимо ще вироби зі шкіряної сировини, хутряну сировину, головні убори, парасольки, оброблені перо та пух, іграшки, ігри тощо.

Чимала кількість підприємств легкої промисловості орієнтувалася на вивіз своєї продукції за кордон. З-поміж багатьох відзначимо наступні: ЗАТ "Луганська швейна фірма "Стиль", ЗАТ "Вознесенське ПО "Возко", дочірнє підприємство з іноземними інвестиціями "8p110yе1с кісу", ТЗОВ СП "РІФ-1", ВАТ "Трембіта", спільне українсько-нідерландське підприємство "Тикаферлюкс" ВАТ "Калина", спільне українсько-німецьке підприємство "Сандерс-Виноградів ГМБХ", ВАТ "Володарка", закрите українсько-датське акціонерне товариство Львівська текстильна компанія, ЗАТ Полтавська фірма "Ворскла" виробництво одягу. Імпорт. Експорт, ВАТ Бердичівська фабрика одягу, колективна виробничо-торгівельна фірма "Крокуль", Виноградівське виробничо-торгівельне швейне об'єднання "Гроно", ТЗОВ українсько-німецьке СП "Вінісін", ЗАТ Ужгородська швейна фабрика, ЗАТ "Поділля", колективне підприємство Дніпропетровська фірма "Мрія", ВАТ "Маяк", ЗАТ "Санта Україна".

Вагому експорту групу утворюють *мінеральні продукти*, до яких віднесемо сіль, сірку, штукатурні матеріали, цемент, руди, шлаки та золу. Загальна вартість цієї продукції, що була вивезена з України у 1999 р. оцінюється на суму 468,0 млн. дол. США, або 4,0% всього експортного обсягу України.

Важливою експортною статтею України є товари *харчової промисловості*, сумарна вартість яких у 1999 р. склала більше 421 млн. дол. США, що сягнуло 3,6% загального обсягу вивозу товарів із держави. Чільне місце у харчовому експорті України посідає олійно-жирова промисловість, продукція якої (жири і масла тваринного і рослинного походження) оцінювалася сумою більшою, ніж 113 млн. дол. США, що склало 26,9% усього експорту харчової промисловості. Меншу експортну вартість давала цукрова промисловість — 966 млн. дол. США, або 22,9%. Великі надходження іноземної валюти мали місце і від вивозу товарів тютюнової галузі — майже 61,4 млн. дол. США, або 14,6%. Експортні обсяги виробів із м'яса і риби мали доволі вагоме значення для держави, бо їхня вартість склала 37,8 млн. дол. США, що дорівнювало майже 9% загального вивозу продуктів із України. За межі нашої країни було поставлено продуктів переробки плодів і овочів (консервно-овочева промисловість) на загальну суму 30,5 млн. дол. США, або 7,2%. Україна продавала за кордон також алкогольні та безалкогольні напої, оцет, какао та продукти з нього, залишки та відходи харчової галузі, вироби з хлібних злаків, змішані харчові продукти тощо.

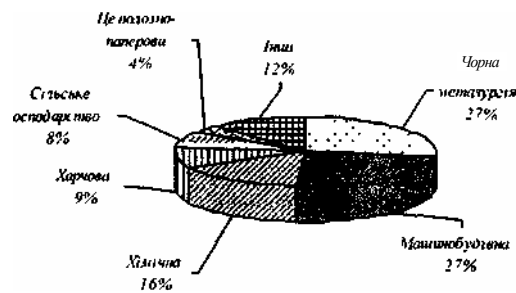
Великі обсяги поставок експортної продукції здійснювалися наступними підприємствами харчової промисловості: ЗАТ "Дніпропетровський олійноекстрактовий завод з іноземними інвестиціями", фірма "Союз-Віктан ЛТД", ТзОВ "Каскад-продакшн ЛТД", СП "Нібулон", ЗАТ "Джей ті Інтернешнл Україна", ЗАТ "Оболонь", державне підприємство-об'єднання "Артемсіль", ЗАТ "Миронівський хлібопродукт", ВАТ "Волиньхолдинг", спільне українсько-німецьке ЗАТ з іноземними інвестиціями "Ремтсма-Київтютюнова фабрика", ЗАТ "АВК", ВАТ "Одеський олійножировий комбінат", ТзОВ "Немирівський лікєро-горілчаний завод", дочірнє підприємство "Українська горілчана компанія "КетігоГ", ЗАТ українсько-шведсько СП "Саус-фуд Інк", ТзОВ "Комбінат Каргілл", ЗАТ Дніпропетровська кондитерська фабрика, акціонерне товариство Вінницям'ясо, ТзОВ "Агрополіс".

З інших галузей народного господарства України на експорт працювала *лісова, деревообробна і целюлозно-паперова промисловість*, що випустила у 1999 р. на зовнішній ринок ділову деревину та вироби з неї, корок і товари з нього, вироби із соломи, паперову масу, папір та картон, меблі на загальну суму 326,2 млн. дол. США (2,8% загального обсягу експорту України).

Найбільшими підприємствами-експортерами лісопромислового комплексу є: спільне українсько-шведське підприємство "Київ-тет-

електричних машин і обладнання, звукозаписуючої і звуковідтворюючої апаратури, апаратури для записування і відтворення телевізійного зображення (на суму 163,9 млн. дол. США), а також засобів наземного транспорту, окрім залізничного (на суму 111,0 млн. дол. США). Вагомю складовою експортних поставок стала численна продукція *хімічної промисловості*, вартістю 575,0 млн. дол. США (16,4% до усього вивозу у Росію). Більше половини її (51,2%) припадало на неорганічні та органічні сполуки коштовних і рідкоземельних металів, радіоактивних елементів або ізотопів. Багатим у грошових вимірах був експорт у Росію каучуку та гумових виробів (на суму 102,4 млн. дол. США, або 2,9% від усього експорту в Росію).

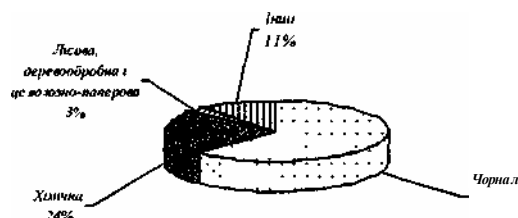
Рис. 5.2. Галузево-товарна структура українського експорту в Росію у 2000 р.



Російська Федерація була тим торговим партнером України, що зацікавлений у поставках українських товарів харчової промисловості, розміри яких склали 323,9 млн. дол. США (9,2%). Найбільше вивезено цукру і кондитерських виробів із нього — 88,7 млн. дол. США (майже 2,5%) та жирів і масла тваринного або рослинного походження — 66,0 млн. дол. США (біля 1,9%). Сільськогосподарська продукція стала важливою складовою українських поставок у Росію й її вивезли на суму майже 288 млн. дол. США (майже 8,2%). Лівову частину в експорті продукції сільського господарства займало тваринництво, адже вартість м'яса і харчових м'ясних субпродуктів склала 192,4 млн. дол. США (біля 5,5% усього українського експорту в Росію). Відзначимо ще й таку галузь промисловості, як целюлозно-паперову, експорт товарів якої (папір і картон, вироби з паперової маси, паперу і картону) в Росію дав 128,2 млн. дол. США (більше 3,6%).

За розмірами вартості експортованої продукції з України другу позицію посідає **Туреччина** (84 найменування груп товарів), куди у 2000 р. було вивезено товарів на суму 868,5 млн. дол. США. Тут безперечним лідером є чорна металургія (див. рис. 5.3). Чорні метали і вироби із них, продані Туреччині, оцінюються у 535,7 млн. дол. США (майже 62% загальної вартості українського експорту в малоазійську країну).

Рис. 5.3. Галузево-товарна структура українського експорту до Туреччини у 2000 р.

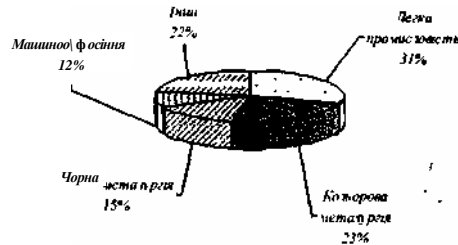


На 208,8 млн. дол. США вивезено з України в Туреччину товарів *хімічної промисловості*, що склало 24%. Чільне місце у цій групі посіли мінеральні добрива, що дали 11 8, 6 млн. дол. США (більше 13,6%). *Лісова, деревообробна і целюлозно-паперова промисловість*, порівняно з двома попередніми, складає досить мізерну частину в українському експорті до Туреччини — більше 2,9%. Однак деревина та вироби з неї, деревне вугілля, папір і картон, вироби із паперової маси, паперу і картону утворюють третю за вартістю (25,4 млн. дол. США) вивізну товарну групу.

Важливим зовнішньоекономічним партнером України у 2000 р. була **Німеччина** (96 найменувань груп товарів), куди українські підприємства поставили продукції вартістю 741,4 млн. дол. США. Структура українського експорту сюди відрізняється від двох попередніх країн, адже перше місце утримує *легка промисловість* (див. рис. 5.4), що вивезла в Німеччину товарів на суму 223,3 млн. дол. США (30, 1 % загальної вартості українського експорту у цю країну). Найбільша частка у вивізній структурі припадала на трикотажний і текстильний одяг, обсяги якого сягали майже 199 млн. дол. США (біля 89% усієї продукції легкої промисловості). Підприємства *кольорової металургії України* постачали до ФРН металів та виробів із них вартістю 176,9 млн. дол.

США (23,9% усього обсягу експорту в Німеччину). Головну роль відігравала мідь і вироби із неї, бо загальна сума вилучена за її продаж склала 126,6 млн. дол. США (майже 17,1%). Також немалою була торгівля алюмінієм і виробами з нього (32,1 млн. дол. США, або 4,3%). Чорні метали і вироби з них (*чорна металургія*) утворили третю за вартісною величиною українського експорту групу, обсяг торгівлі якої сягнув більше 111 млн. дол. США (біля 15,0%). Галузі *машинобудівного комплексу* вивезли до Німеччини товарів на суму 70,4 млн. дол. США, або 9,5% усього українського експорту до ФРН. Передові позиції тут посідала приладобудівна промисловість (електричні машини, звукозаписуюча і звуковідтворююча апаратура, апаратура для запису і відтворення телевізійного зображення) — 26,7 млн. дол. США (3,61%) і важке машинобудування (котли, обладнання і механічні пристосування) - 26,6 млн. дол. США (3,58%).

Рис. 5.4. Галузево-товарна структура українського експорту до Німеччини у 2000 р.

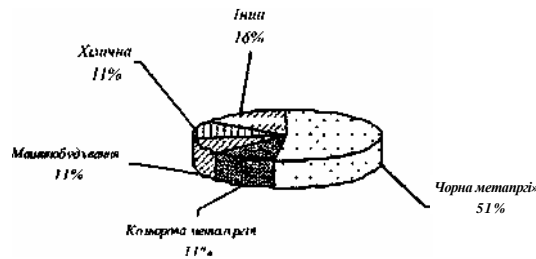


Значні обсяги зайняв український експорт у 2000 р. до США (96 найменувань груп товарів), що оцінювався на суму у 725,3 млн. дол. США. Його структура була традиційною для України, тобто найбільші обсяги утворювала *чорна металургія* — 379,2 млн. дол. США, або більше половини (52,3%) українських поставок в Америку (див. рис. 5.5). Найбільшою експортною статтею *кольорової металургії* був алюміній та вироби з нього — 80,0 млн. дол. США (більше 11,0% усього експорту в США). Загалом підприємства кольорової металургії здійснили поставки в США на суму 88,5 млн. дол. США.

Машинобудівна (хімічна промисловість за валовими обсягами експорту до Сполучених Штатів Америки займають приблизно однакові позиції, відповідно, 76,5 млн. дол. США (10,6%) і 76,4 млн. дол. США

(10,5%). Важливо, що у машинобудівному комплексі за експортними поставками виділяється галузь високих технологій - це виробництво літальних! космічних апаратів, вартість яких склала 59,6 млн. дол. США (8,2%). Серед хімічного виробництва найбільше Україна вивозить до США мінеральних добрив — на 42,6 млн. дол. США (5,6%).

Рис. 5.5. Галузево-товарна структура українського експорту до США у 2000 р.

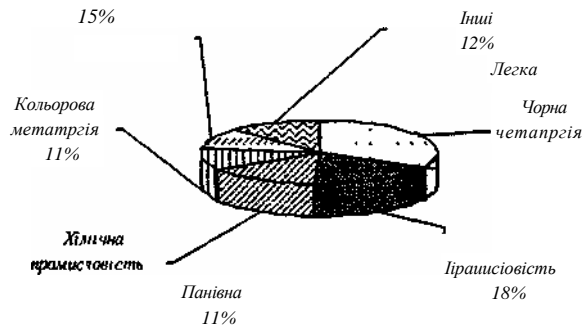


Італія продовжує залишатися вагомою щодо України державою за експортною торгівлею, адже загальна вартість вивезених українських товарів у 2000 р. дорівнювала 638,9 млн. дол. США, за 91 найменування груп товарів. *Чорні метали* і вироби з них займали провідні позиції в українському експорті в Італії (див. рис. 5.6). Вартість продукції чорної металургії сягала майже 208 млн. дол. США (32,6% усього експорту з України на Аппенінський півострів). *Легка промисловість* стала другою галуззю за розмірами вивозу в Італію. Вартість її продукції вимірювалася сумою більше 116 млн. дол. США (18,3%). її провідним експортним виробництвом був випуск шкіряної сировини і шкіри на суму 55,2 млн. дол. США (8,6%) та взуття і гетрів - на 25,6 млн. дол. США (4,0%).

Велику частку у вивозі до Італії утворювали товари *хімічної промисловості* - 98,1 млн. дол. США (15,4%). Пріоритетною статтею експорту даної галузі була торгівля мінеральними добривами, обсяги якої склали 65,8 млн. дол. США (10,3%). Італія була зацікавлена і в українських товарах, що випускалися *кольоровою металургією* загальною сумою 67,9 млн. дол. США (10,6%). Панівне становище у її структурі займало виробництво алюмінію — 62,5 млн. дол. США. Експорт мінерального палива (кам'яного вугілля), нафти і нафтопродуктів, бітумних речовин, мінерального воску (паливна промисловість) мав неаб-

яке значення для України, бо вартість їхніх поставок в Італію становила 69,9 млн. дол. США, або більше 10,9% до усього українського експорту на Аппеніни.

Рис. 5.6. Галузево-товарна структура українського експорту до Італії у 2000 р.



Другу п'ятірку країн, у які український експорт був досить великим, очолює **Китай** (91 найменування груп товарів) і його вартісні обсяги у 2000 р. склали 628,8 млн. дол. США. Причому його товарна структура ще однобокіша, ніж для Туреччини. Так, питома вага продукції *чорної металургії* (чорні метали і вироби з них) у всьому обсязі українських поставок до Китаю сягала 84,1% (529,1 млн. дол. США) (див. рис. 5.7). *Галузі машинобудівного комплексу з розмірами* українського експорту мали малі грошові виміри, що не перевищували 34 млн. дол. США (5,3% загальних українських поставок до Китаю). У його структурі виділялося важке (2,3%) і транспортне (зокрема, локо-

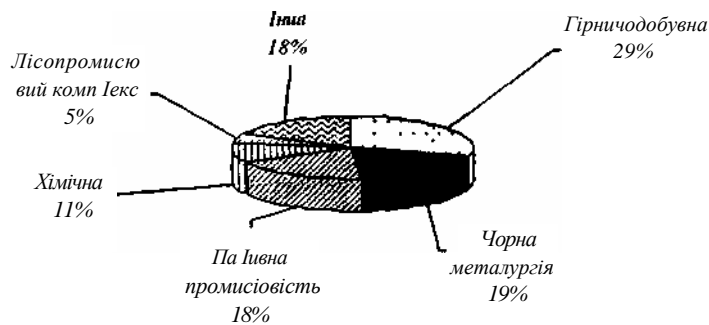
Рис. 5.7. Галузево-товарна структура українського експорту до Китаю у 2000 р.



мотивобудування (1,8%) машинобудування. Частка продукції *хімічної промисловості* в експорті України в Китаї ще мізерніша - 2,8% (17,5 млн. дол. США). 3-поміж її галузей провідним було виробництво органічних хімічних сполук (органічна хімія), обсяги яких сягнули 16,6 млн. дол. США (2,6%).

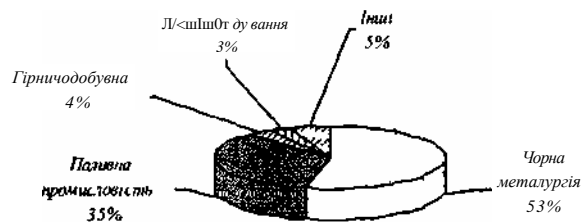
Загальні обсяги поставок українських товарів у **Польщу** (94 найменування груп товарів) у 2000 р. сягали майже 418 млн. дол. США. Специфічність експорту до цієї країни полягає в тому, що на провідні позиції вийшла *гірничодобувна промисловість*, яка постачала руди, шлаки і золу на суму майже 124,2 млн. дол. США (29,7% сумарних величин експортної торгівлі України із Польщею) (див. рис. 5.8). Металургійний комплекс України традиційно зорієнтований на зовнішні ринки і у польському напрямку він представлений *чорною металургією*, що вивезла продукції на 79,3 млн. дол. США (19,0%). Підприємства *паливної промисловості держави* постачали до Польщі мінеральне паливо, нафту і продукти її переробки, бітумінозні речовини і натуральний віск, що оцінювалося на 75,9 млн. дол. США (18,2%). Доволі великими стали обсяги зовнішньої української торгівлі товарами *хімічної промисловості*, що склали 44,0 млн. дол. США (10,5%). Найзначнішу роль у експортній структурі останньої мала органічна хімія (виробництво органічних хімічних сполук), яка дала продукції на суму 34,2 млн дол. США (8,2%). *Лісопромисловий комплекс* представлений в експортній структурі України до Польщі товарами лісової, деревообробної, целюлозно-паперової та меблевої промисловості, грошові обсяги якої не перевищува-

Рис. 5.8. Галузево-товарна структура українського експорту до Польщі у 2000 р.



ли 20 млн. дол. США (4,6%). Найбільше вивозилася за межі держави деревина, вироби з неї, деревне вугілля на суму 16,0 млн. дол. США (3,8%). Однією із країн Східної Європи, що є важливим експортним партнером нашої держави, виступає Болгарія (82 найменування груп товарів), куди у 2000 р. відправлено продукції вартістю 382,5 млн. дол. США. Чорна металургія й уданому випадку виступила галуззю, що забезпечила найбільші фінансові надходження в Україну — 203,8 млн. дол. США (53,3% вартості українського експорту в Болгарію) (див. рис. 5.9). Продукція паливної промисловості є другою важливою експортною галуззю, що превалує, поряд із попередньою, над усіма іншими. Вартість обсягу її поставок у Болгарію (кам'яне вугілля, нафта і нафтопродукти) більше 133 млн. дол. США (34,8%). Гірничодобувна промисловість у загальній експортній структурі України в Болгарію надто незначна, тому поставки, здебільшого, руд чорних металів склали всього 13,2 млн. дол. США (3,5%). Ще меншими фінансовими розмірами характеризується продукція машинобудівного комплексу (11,8 млн. дол. США, або 3,1%), головну роль у якому відіграє важке машинобудування (8,2 млн. дол. США, або 2,1%).

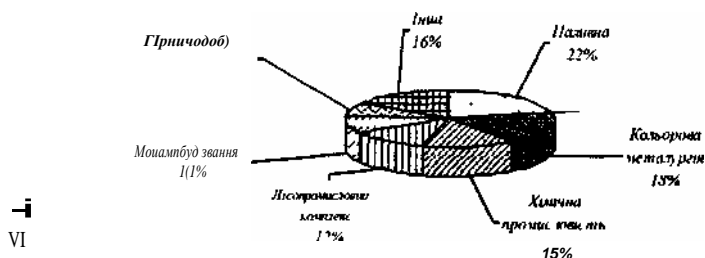
Рис. 5.9. Галузево-товарна структура українського експорту до Болгарії у 2000 р.



Потужна експортна складова української торгівлі спрямовувалася й до колишньої соціалістичної країни Угорщини (91 найменування груп товарів), в яку у 2000 р. надійшло продукції народногосподарського комплексу на суму 327,3 млн. дол. США, Специфіка українських поставок у цю країну полягала в тому, що провідною галуззю у цьому контексті виступила паливна промисловість, яка дала товарів на 71,2 млн. дол. США (21,7% українського експорту в Угорщину) (див. рис. 5.10). Тісна співпра-

ця між Україною й Угорщиною мала місце й у галузі *кольорової металургії*, яка започаткувалася ще від колишніх соціалістичних часів, її результат знайшов вислід і натеper, адже обсяги експортної продукції цієї галузі промисловості сягнули 59,0 млн. дол. США (18,0%) і провідним виробництвом став продаж Угорщині алюмінію та предметів із нього (57,1 млн. дол. США, або 17,4%). Третьою складовою українського експорту до Угорщини стала *хімічна промисловість*, що поставила туди товарів на значну суму — 47,6 млн. дол. США (14,5%). Найпотужнішим її виробництвом став випуск органічних хімічних сполук (органічна хімія), які дали майже 2/3 фінансових надходжень від експорту хімічної галузі. Деревина та вироби з неї, папір, картон, меблі та інша продукція *лісопромислового комплексу* посіли наступну, за вартісними обсягами, позицію в українському експорті в Угорщину, що склала у грошових вимірах 40,5 млн. дол. США (12,4%). Різноманітна продукція *машинобудівного комплексу* стала важливою частиною експортних потужностей України в Угорщину, а її вартість оцінювалася в 32,5 млн. дол. США (9,9%). Головною складовою цієї народногосподарської системи стало важке машинобудування, експортна вартість якого склала 14,8 млн. дол. США (4,5%). З-поміж інших галузей зупинимосся ще на *гірничодобувній*, продукція якої (руди металів, сіль, сірка тощо), хоча й склала, порівняно з іншими промисловими виробництвами, незначну суму — 24,2 млн. дол. США, проте їхня частка (7,4%) зайняла помітну роль у формуванні експортних потоків в Угорщину.

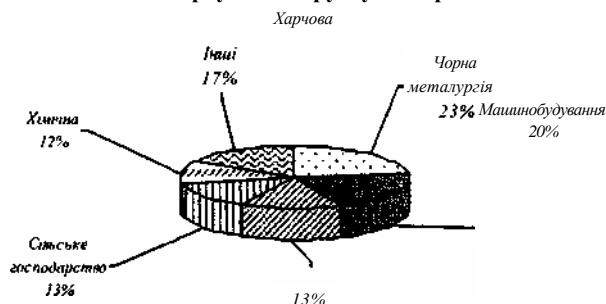
Рис. 5.10. Галузево-товарна структура українського експорту до Угорщини у 2000 р.



Нарешті, замикає десятку найважливіших експортних партнерів України **Білорусь** (87 найменувань груп товарів), яка отримала у 2000 р. від нашої держави товарів на суму 272,1 млн. дол. США. Частка *чорної металургії* у структурі експорту до цієї країни хоча й переважала,

проте це превалювання було відносним і, порівняно з іншими країнами, доволі незначним — 64,4 млн. дол. США, або 23,7% загальної експортної суми у Білорусь (див. рис. 5.11). *Галузі машинобудівної промисловості утворювали* другу, за вартісними експортними обсягами, групу українських товарів, що складала 53,1 млн. дол. США (19,5%). У її межах виокремлювалося те ж важке машинобудування (котли, обладнання і механічні пристосування), що випустило товарів вартістю 28,2 млн. дол. США (10,4%). Стосовно Білорусі Україна виступає одним із постачальників харчових продуктів, тому експортна складова її *харчової промисловості* обіймає третє місце за валовими вартісними показниками зовнішніх поставок у Білорусь — 40,1 млн. дол. США (14,7%). Причому основну роль тут відіграє тютюнова промисловість, експортна товарна продукція якої оцінюється на суму 21,9 млн. дол. США (8,0%). *Сільське господарство* України давало вагомий обсяг валютних надходжень від торгівлі із Білоруссю. Його продукція оцінювалася на суму 36,4 млн. дол. США (13,4%). Найбільше наша держава постачала у сусідню країну зернового хліба — на 24,8 млн. дол. США (9,1%).

Рис. 5.11. Галузево-товарна структура українського експорту до Білорусі у 2000 р.

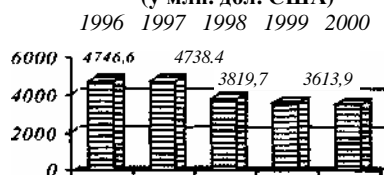


Загальна експортна вартість продукції *хімічної промисловості* сягнула майже 32млн. дол. США, що склало біля 11,8%. З-поміж її складових не виділялося виробництво, що чітко переважало всі інші. Тому тут можна виділити групу галузей, що давали основний обсяг фінансових надходжень від реалізації у Білорусі їхніх товарів, а саме: продукція неорганічної хімії, неорганічні й органічні сполуки кошових і рідкоземельних металів, радіоактивних елементів або ізотопів; каучук і гумові вироби; мінеральні добрива. ^

5.3. Структура і територіальні особливості експорту послуг

Окрім продукції промисловості та сільського господарства, Україна пропонує на зовнішніх ринках і послуги, які у вартісному виразі становлять доволі значні обсяги. Однак за останнє п'ятиріччя (1996-2000 рр.) експорт послуг постійно і неухильно скорочувався. Так, коли у 1996 р. він складав 4746,6 млн. дол. США (див. рис. 5.12), то вже у 2000 р. зовнішня торгівля сервісом упала до 3613,9 млн. дол. США (відбулося зменшення майже в 1,4 раза).

Рис. 5.12. Обсяги експорту послуг в Україні
(у млн. дол. США)

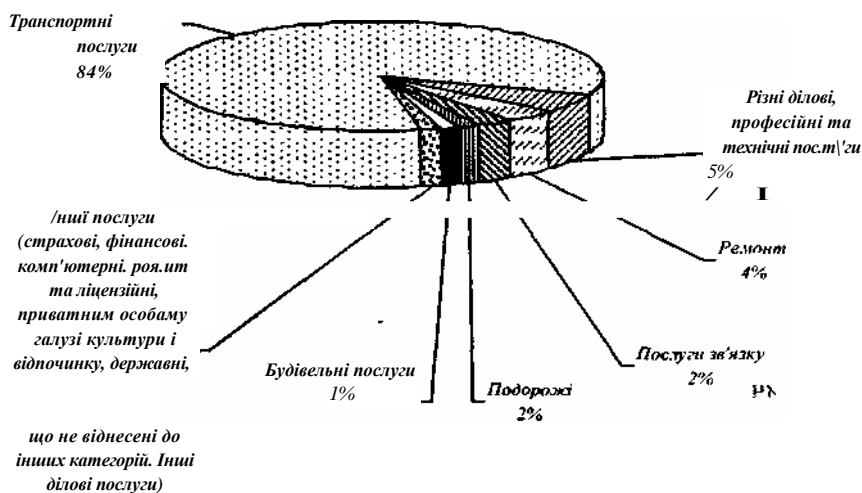


Причому такий спад торкнувся лише 10 адміністративно-територіальних одиниць (із 27) в Україні. Найбільші зменшення обсягів експорту сервісу мали місце в Черкаській області (більше, ніж у 3 рази), а також — у Вінницькій (майже у 2,2 рази), Луганській (в 1,6 рази), Сумській (в 1,4 рази) і Одеській (майже в 1,4 рази) областях. Все ж, у більшості регіонів (17) спостерігався підйом обсягів експорту послуг. Особливо помітне зростання зафіксоване у Донецькій області (від 134,1 млн. грн. до 556,0 млн. грн.) — більше, ніж у 4 рази. 3-поміж інших територій, у яких також збільшувалися розміри експорту сервісу відзначимо Волинську (в 3,1 рази), Чернігівську (майже у 3 рази), Рівненську (в 2,4 рази), Тернопільську (в 1,9 рази), Кіровоградську (в 1,8 рази) і Миколаївську (в 1,75 рази) області.

Найбільшу частку у структурі експорту сервісу у 2000 р. посідали транспортні послуги (див. рис. 5.13), обсяги яких складали 2917,3 млн. дол. США, або 83,7% до загальної вартості експорту усіх послуг. На Наступному місці розміщувалися різні ділові, професійні та технічні послуги, що сягали 193,0 млн. дол. США, або 5,5%. До них відносилися послуги у галузі сільського господарства, видобутку корисних копалин, переробки продукції на місцях (42,3% вартості обслуговування даної групи); науково-дослідні та дослідно-конструкторські послуги

(24,6%); послуги в архітектурних, інженерних та інших галузях (18,6%); реклама, вивчення ринку, опитування громадської думки та правові, бухгалтерські та інші послуги займали решту — 14,5% всього кошторису другої групи складу експорту послуг.

Рис. 5.13. Структура експорту послуг у 2000 р. (у відсотках)



Третє місце у будові експорту послуг займав ремонт, що оцінювався на суму 134,5 млн. дол. США (3,9% до вартості усього обсягу вивізних послуг). Розміри зовнішньо українських послуг зв'язку не перевищували 90 млн. дол. США (2,5%), а наступну, п'яту, позицію із сумою більшою 60 млн. дол. США (1,7%) займали закордонні подорожі. Отже, фінансові обсяги п'яти провідних зовнішньоекономічних видів сервісу склали 97,3%, тобто на інші вісім припало неповних 3%. З-поміж останніх варто відзначити хіба що будівельні послуги, сума яких сягала ледь за 3,7 млн. дол. США (1,1%).

Зазначимо, що динаміка обсягів експорту послуг за видами впродовж 1998-2000 рр. загалом відповідала зменшенню їхнього сумарного розміру. Зокрема, із п'яти головних, вищезначених, утрьох із них мало місце скорочення сум, отриманих від реалізації їхніх пропозицій. Так, грошові прибутки від транспортних послуг скоротилися на 298,0 млн. дол. США, від подорожей — на 22,4 млн. дол. США і від послуг зв'язку — на 13,9 млн. дол. У той же час, хоча й відбулося зро-

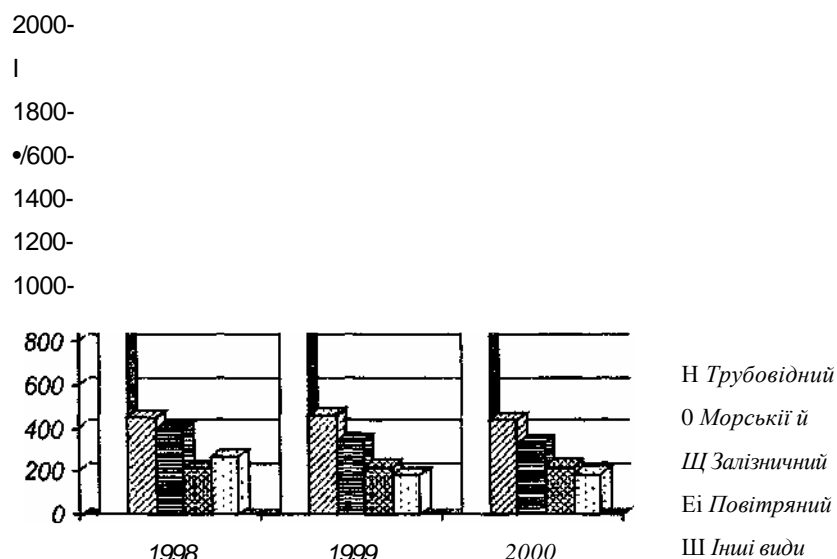
стання питомих величин різних ділових, професійних і технічних послуг у структурному обсязі вивізного сервісу (від 5,2% до 5,5%), все ж, їхні абсолютні величини зазнали деякого зменшення — на 3,65 млн. дол. І тільки зміна фінансових розмірів закордонних ремонтних робіт мала позитивну як абсолютну, так і відносну динаміку, що засвідчується, відповідно, збільшенням грошових обсягів на 13,2 млн. дол. і їхньої частки від 3,2% до 3,9% у сумарній структурі експорту послуг.

У більшості експортних послуг, хоча й залишалася незмінною їхня частка у загальній будові зовнішньоекономічного сервісу, наявним був рух фінансових сум як у бік зростання, так і у бік зменшення. Так, дещо збільшилися обсяги страхових послуг — на 1,24 млн. дол. США, послуги приватним особам та послуги в галузі культури та відпочинку — на 0,3 тис. дол., державні послуги, які не віднесені до інших категорій — на 19,3 тис. дол. Зазнали грошового зменшення тільки будівельні — на 3,69 млн. дол., фінансові — на 0,19 млн. дол. та інші ділові послуги — на 5,66 млн. дол. США.

Найбільшу частку, як зазначалося вище, у структурі експорту сервісу посідають транспортні послуги. 3-поміж останніх за грошовими обсягами першість належить трубогінному транспорту (див. рис. 5.14). Його фінансові суми, хоча й зменшуються (від 1897,7 млн. дол. США у 1998 р. до 1750,1 млн. дол. США у 2000), проте їхня частка у загальних транспортних послугах зросла (відповідно, від 59,0% до 60,0%). Другим за значенням є морський транспорт, для якого властиве також спадання грошових обсягів від реалізації його пропозицій (від 451,0 млн. дол. США до 434,2 млн. дол.) і водночас збільшення їхніх відносних відповідників (від 14,0% до 14,9%). Залізничний транспорт займає третю позицію за фінансовими сумами його експортних послуг, для яких характерна та ж тенденція — зменшення її обсягів — від 392,8 млн. дол. США до 328,5 млн. дол., що, на відміну від попередніх двох видів транспорту, аналогічно спадають за своєю питоמוю вагою — від 12,2% до 11,3%. Для повітряного транспорту особливість полягає у тому, що для нього проступає деяка позитивна тенденція, як у зростанні абсолютних грошових сум від перевезень ним за кордон (від 211,3 млн. дол. до 218,8 млн. дол. США), так і у збільшенні їхньої частки (від 6,6% до 7,5%) у сумарних фінансових транспортних послугах. Нарешті, на останньому, п'ятому, місці розміщуються інші види транспорту, серед яких головний автомобільний. Для цієї групи транспорту характерна подібна тенденція, яка спостерігається і для залізничного транспорту: спадання абсолютних і відносних розмірів грошових обсягів за їхні послуги. Що ж до

перших, то вони зменшилися із 262,4 млн. дол. США до 185,7 млн. дол., а другі — із 8,2% до 6,4%.

Рис. 5.14. Динаміка транспортних експортних послуг за 1998-2000 рр. (млн. дол. США)



Важливо зауважити, що перевезення вантажів переважало у структурі переправлень усіма видами транспорту і у 2000 р. оцінювалося на суму 2177,4 млн. дол. США (74,6% до вартості усіх транспортних послуг). Зрозуміло, що дані транспортування відбивали загальну тенденцію зменшення обсягів транспортного сервісу, бо у 1998 р. вартість вантажних послуг складала 2312,9 млн. дол. Проте частка останніх у складі усіх перевезень зросла від 71,9% до 74,6%. У той же час, пасажирські переїзди зменшувалися і у вартісних показниках (на 53,9 млн. дол. за той же період) і спадали їхні відносні величини (із 6,9% до 5,8%). Лише для повітряного транспорту, як і колись, пасажирська компонента залишалася переважаючою (41,3% вартості переправлень повітрям). Чималу частку у ньому утворювали т.зв. інші перевезення, обсяги яких зросли із 72,4 до 82,8 млн. дол. США, що сягнуло майже 38%.

Регіоном найбільшого обсягу експорту послуг в Україні у 2000 році була Донецька область, через яку переправили різноманітних товарів і проїхало пасажирів на суму майже 556 млн. дол. США, що не перевищило 16,0% усієї вартості експортованого сервісу за межі України.

Наступні позиції посідали Одеська область (386,9 млн. дол. США, або 11,1%), м. Київ (357,9 млн. дол., або 10,3%) та Полтавська (135,2 млн. дол., або 3,9%), Львівська (105,0 млн. дол., або 3,0%) області й Автономна Республіка Крим (76,9 млн. дол., або 2,2%). У 1996 р. перше місце посідала Одеська область (534,8 млн. дол., або 11,3%), а Донецька область була третьою (134,1 млн. дол., або 2,8%), водночас м. Київ займав другу позицію (336,3 млн. дол., або 7,1 %), Львівська область — четверту (130,8 млн. дол., або 2,8%), Полтавська — п'яту (128,7 млн. дол., або 2,7%) і Запорізька — шосту (61,1 млн. дол., або 1,3%). Найменше експортували послуги за межі держави Тернопільська (на суму 1,0 млн. дол. США), Черкаська, Житомирська (по 1,5 млн. дол.), Чернівецька (1,55 млн. дол.), Вінницька (1,9 млн. дол.), Чернігівська і Хмельницька (по 2,8 млн. дол.) області.

РОЗДІЛ 6. Економічні регіони України

~*Г 6.1. Регіональна економічна політика в Україні ~ та економічна стратегія розвитку регіону

I

У період поступового переходу економіки України до ринкових відносин зростає актуальність проблеми регіонального управління суспільним життям, яке називають регіональною політикою. При розбудові унітарної децентралізованої держави необхідно здійснити два головних завдання — розробити та реалізувати систему раціонального використання інтегрального потенціалу території України та надати регіонам можливість для переходу до саморозвитку і самоуправління, для самостійного формування в них ринкових відносин з урахуванням кожним регіоном своїх особливостей.

Отже, *регіональна політика* — це діяльність держави, спрямована на забезпечення комплексного економічного, політичного, соціального та культурного розвитку окремих територій країни. Питання регіональної політики необхідно розв'язувати водночас з усім комплексом питань суспільного розвитку нашої держави. Територіальні відмінності — це специфічний невичерпний ресурс в інтегральному потенціалі України, ефективність якого забезпечується науково обгрунтованим його використанням, адже територія є не тільки полігоном для розвитку і розміщення продуктивних сил, але й середовищем життєдіяльності людей. Для окремих видів підприємств територія — економічна категорія, що безпосередньо впливає на його господарську діяльність. Тому тактичним завданням регіональної політики є забезпечення збалансованого комплексно-пропорційного розвитку окремих регіонів, створення сприятливих умов для успішного функціонування господарських об'єктів і проживання населення, для розвитку ринкових відносин.

Регіональна економічна політика — основна частина регіональної політики, пов'язана з державними регуляторними методами, спрямованими, насамперед, на вирівнювання ступеня соціально-економічного розвитку, щабля життя населення різних регіонів країни. Дана діяльність здійснюється з метою попередження значних розбіжностей у рівні життя, щоб унеможливити соціальну напругу між регіонами. При цьому повинні бути враховані природнокліматичні умови, особ-

192

ливості розміщення продуктивних сил, відмінності в економічній обстановці тощо.

До державних регуляторних методів належать, передусім, бюджетна політика, яка пов'язана з перерозподілом фінансових ресурсів між регіонами і центрами. З-поміж інших організовуючих засобів відзначаємо економічну самостійність регіону, себто ті свободи, що надаються йому в межах закону і правил, визначених економічним експериментом для низки регіонів; централізовані державні капіталовкладення, їхній розподіл між регіонами; розробку й реалізацію регіональних соціально-економічних програм тощо.

Стратегічним завданням регіональної політики є макроекономічне обґрунтування та розробка оптимальної перспективної територіальної структури життєдіяльності населення. Основним засобом здійснення довготермінової стратегії регіональної політики виступає створення регіональних програм соціально-економічного розвитку окремих адміністративно-територіальних утворень. Розміщення продуктивних сил має бути, насамперед, зорієнтоване на слаборозвинуті, депресивні, а також високоурбанізовані промислові території та великі міста. Регіональні програми повинні бути не лише засобом розв'язання регіональних проблем, загального впорядкування розміщення продуктивних сил, а й інструментом реалізації загальнонаціональної стратегії соціально-економічного розвитку.

Конкретним завданням регіональної політики є комплексне дослідження адміністративно-територіальних одиниць із метою реалізації державних регіональних програм, спрямованих на організацію розміщення продуктивних сил, на здійснення загальнонаціональної стратегії соціально-економічного розвитку, на використання регіональних можливостей та їх резервів, на формування у регіонах ринкових відносин.

Виходячи із вищезазначеного необхідно:

- дати кількісну і якісну оцінку сукупного ресурсного потенціалу регіону (складовими елементами якого є природні, трудові, виробничі, фінансові, рекреаційні, науково-технічні тощо ресурси), а також потенційних можливостей розвитку внутрішніх і зовнішньоекономічних зв'язків;
- проаналізувати специфіку просторової диференціації демографічних процесів, оцінити сучасну систему розселення та розміщення об'єктів соціальної інфраструктури, впливу цих чинників на окремі аспекти соціально-економічного розвитку регіонів;

- провести низку організаційно-економічних заходів, націлених на поступове вирівнювання показників соціально-економічного розвитку окремих адміністративно-господарських одиниць, виявити депресивні місцевості і розробити програми щодо їхнього розвитку;
- обґрунтувати територіальні пропорції в суспільно-географічному розвитку України за допомогою економічного районування;
- удосконалити адміністративно-територіальний устрій України, що дасть змогу поліпшити управління регіонами за рахунок оптимального поєднання державних інтересів та місцевого самоврядування;
- проаналізувати ефективність використання соціально-економічного потенціалу території України у зв'язку зі зміною її геополітичного положення;
- провести еколоґо-економічну оцінку території, здійснити районування її території, провівши на цих засадах експертизу окремих регіональних програм чи проектів;
- удосконалити економічний механізм регіонального розвитку через зміцнення фінансової бази місцевих органів самоврядування, створення загальнодержавного фонду для реалізації державних регіональних програм, розвиток ринкової економіки і підприємництва, організацію регіональних замовлень на товари і послуги тощо;
- ввести комплексний підхід до впровадження досягнень науково-технічного прогресу за рахунок активізації регіональних чинників у формах науково-технічних програм, технополісів, технопарків, технологічних, наукових та іноваційних центрів;
- удосконалити управління регіональним розвитком коштом розширення господарських та організаційних повноважень місцевих органів самоврядування за поєднання у регіонах державного (централізованого) управління;
- забезпечити виконання конкретної регіональної роботи на всіх рівнях управління професійно підготовленими управлінськими кадрами.

Новими засобами реалізації регіональної політики стануть економічні прогнози та моделювання економічного розвитку територій, схеми, програми та проекти регіонального розвитку, в тому числі інвестиційні. Регіональна інвестиційна політика розуміється як система дій для залучення інвестицій в економіку регіону, яка реалізується на практиці як послідовне вирішення конкретних завдань стратегічного і тактичного характеру. Завданнями стратегічного характеру на рівні регіону є:

- створення ефективної інфраструктури регіонального інвестиційного ринку;
- розширення платоспроможного попиту, в тому числі на продукцію підприємств регіону і попиту на інвестиційні ресурси;
- створення умов, які забезпечують попит на використання інвестицій внутрішніх ресурсів підприємства — амортизації і прибутків;
- інтеграція регіонального ринку у міжнародний ринок капіталу та інших інвестиційних ресурсів;
- створення сприятливих умов для залучення іноземних інвестицій або інвестицій з інших регіонів країни в економіку регіону.

З урахуванням макроекономічної ситуації, яка склалася в Україні, загальними для всіх регіонів країни можна вважати такі тактичні завдання:

- створення на рівні регіону інфраструктури взаєморозрахунків між суб'єктами регіонального інвестиційного ринку;
- насичення потреб реального сектору економіки регіону в ліквідності для поточного обігу, в тому числі за рахунок випуску корпоративних цінних паперів, вексельного обігу, а також коштом випуску регіональних цінних паперів;
- мобілізація зовнішніх для підприємств регіону фінансових джерел;
- створення надійних каналів для інвестування залучених капіталів;
- введення в господарський обіг наявних у регіоні ресурсів, включаючи права на використання природних ресурсів, нерухомість, науково-технічний потенціал регіону.

Важливими елементами інституційної інфраструктури виступають інвестиційні банки і фонди, а також фірми, які надають платні консультативні послуги для залучення інвестицій, оцінки бізнесу, нерухомості, інвестиційних проєктів, а також інші консультативні послуги.

Окрім інституційної інфраструктури регіону, важливим є ефективне функціонування елементів так званої "м'якої" інфраструктури інвестиційного ринку. Вона об'єднує у собі три великих блоки:

- правове забезпечення інвестиційної діяльності, що охоплює за законодавство про інвестиційну діяльність, про лізинг, про поділ продукції, про банки;
- система бухгалтерського обліку, що забезпечує потенційним інвесторам адекватну уяву про фінансовий стан підприємства;
- культура ринкових відносин.

~195

Враховуючи вищезазначене, необхідно в першочерговому порядку реалізувати низку заходів, спрямованих на створення сприятливого інвестиційного клімату у регіоні, а саме: на вирішення питання залучення іноземного капіталу в економіку країни. Передумовами для притягнення іноземного капіталу можуть бути:

1. Формування сприятливого інвестиційного клімату, створення пільгових умов для іноземних інвестицій, для підвищення ділової активності в регіоні та стимулювання розвитку малого та середнього підприємництва.

2. Сталий розвиток економіки країни і регіону: місткість ринку, темпи і пропорції економічного розвитку та становлення ринкових відносин: криміногенна обстановка та інвестиційна привабливість країни та регіону. Інвестиційна система повинна заохочувати прямі виробничі інвестиції, зокрема, у модернізацію великих промислових підприємств.

3. Науково обґрунтована регіональна політика може бути ефективно і практично втілена лише за умови оптимальної системи управління регіоном, яка репрезентована відповідними територіальними одиницями та завданнями, що визначені перед цими просторово-структурними елементами.

Реформування економіки і перспективи соціально-економічного розвитку України значно залежать від ефективності діяльності державних органів влади на різних рівнях управління — загальнодержавному, регіональному чи локальному. Загальнодержавний рівень управління має залишатися головним. Йому належить забезпечення входження України до загальносвітового процесу, розробка економічних, політичних і адміністративних нововведень з урахуванням територіальних відмінностей регіонів, визначати генеральний напрям соціально-економічного розвитку країни та його основні регіональні відмінності, сприяти різнобічному розвитку регіонів.

Регіональний рівень управління охоплює основний суспільно-географічний (господарський) район і область. Необхідне практичне розв'язання питання управління соціально-економічною діяльністю в основних районах з їхніми великими містами. У межах цих макрорайонів визначається загальна стратегія та темпи їхнього розвитку на підставі виконання державних регіональних програм, узгоджується природно-ресурсна, виробнича та адміністративно-політична підсистеми формуються міжобласні суспільно-господарські комплекси.

Найважливішою одиницею регіонального управління повинна стати адміністративна область. Обласні мають бути відповідними соціально-

льно-економічними комплексами, збалансованими за головними функціональними підсистемами (природно-ресурсною, виробничою, демографічною, соціальною тощо), які матимуть відповідну до місцевих умов спеціалізацію.

Через фінансування з бюджету області та держави здійснюватиметься управління розвитком виробничої інфраструктури — енергетикою, будівельною індустрією та будівництвом, місцевим транспортом та зв'язком, постачанням і збутом, місцевим господарством. Область повинна надати комерційну спрямованість підприємством АПК, із виробництва товарів широкого вжитку, торгівлі та громадського харчування, рекреаційного господарства.

Основними документами обласного рівня управління мають бути: 1. Прогнозно-індикативний план соціально-економічного розвитку; 2. Програма соціально-економічного розвитку; 3. Схема комплексної організації території; 4. Паспорт області та обласного центру.

Локальний (місцевий, базовий) рівень управління є найскладнішим. Він повинен забезпечувати конкретну реалізацію державних, макрорайонних, обласних і власних рішень на підзвітній території (сільський адміністративний район, мале місто, селище і село). На цьому рівні управління доцільно здійснювати повне регіональне самоврядування. Практика і термінова реалізація регіональної політики у запропонованих вище напрямках дасть змогу значно оптимізувати розміщення продуктивних сил і забезпечити пропорційність регіонального суспільного розвитку держави.

Вирішальною складовою регіональної економічної політики є визначення економічної стратегії розвитку регіону. Загалом стратегія розвитку регіону передбачає вибір довготермінових напрямів соціально-економічної політики в межах територіально-адміністративних одиниць держави, а та впливатиме і на генеральний поступ економічних районів. Однак необхідно враховувати і пам'ятати, що досить часто стратегічний курс вибору соціально-економічного розвитку регіону суперечить вимогам короткотермінової необхідності, бо спотворюється під впливом бажання вирішити локальні завдання, які вимагають швидкого прийняття рішення. Сьогодні немає проблеми у кількісних пропозиціях щодо виходу економіки країни з кризового стану, питання полягає в їхній умотивованості та обґрунтованості.

Головне завдання управління полягає у визначенні пріоритетів подальшого розвитку, ґрунтовному опрацюванні комплексних програм і окремих локальних масштабних заходів, які повинні опиратись

на аналітико-синтезуючий базис і врахування просторово-часових чинників. Це в свою чергу вимагає висування принципів і застосування методів обґрунтування і створення відповідного механізму реалізації прийнятої стратегії, включаючи і структуру управління. Вибір стратегічного курсу повинен ґрунтуватись не на суб'єктивних оцінках і висновках окремих посадових осіб, який би ранг вони не займали, а на безпосередньо об'єктивних критеріях. Такими є, по-перше, повний аналіз з оцінковими показниками та висновками експертної ради можливого стану та наслідків; по-друге, особливості сучасного стану реформування, перехід на нову соціально-орієнтовану модель організації праці і виробництва, по-третє, посилення державного регулювання локально-економічних процесів, у тому числі регіонального управління.

Приватизація підприємств, лібералізація суспільних відносин часто супроводжуються управлінським камуфляжем — розростанням недержавних структур посередницького типу, напрямки діяльності яких далекі від виробничої сфери. В той же час органи управління господарством, які не зменшились кількісно, завантажені виконанням різних функцій, пов'язаних із формуванням ринкової інфраструктури і розв'язанням поточних господарських проблем. У результаті зі сфери управління випадає та ланка діяльності, яка пов'язана із виробленням і реалізацією стратегічного курсу, зокрема, утворенням державних або змішаних структур іноваційного типу (технопарків, технополісів тощо), в тому числі й на регіональному рівні.

На жаль, сьогодні відсутнє розуміння важливості іноваційної політики в економічних перетвореннях із позицій довготермінової мети. Звідси — слабке фінансування науково-дослідних робіт, небажання створювати нові організаційні структури і переходити на наукоємкі технології, застосовувати так звані міні-технології (енергозберігаючі, екологічно чисті), які використовують місцеві ресурси. Між тим, міжнародний досвід у проведенні регіональної технічної політики показує, що саме вона може відіграти вирішальну роль у соціальному оздоровленні регіону.

Основні причини, які отримують системи втілення економічної стратегії, — регіональний іноваційний консерватизм, професійна не підготовленість управлінців для вирішення стратегічних завдань, слабкість інформаційно-аналітичного потенціалу. Невміння відрізнити головне, істотне від зовнішнього і поверхневого — найвираженіша риса керівників і спеціалістів адміністративного типу. Вони часто впли-

туються у велику кількість планів, різного роду заходів, які мають, власне, формальне значення. Розробка ж концепційних підходів залишається поза межами вмінь і зусиль кадрів подібного гатунку. Але саме у цьому і полягає сутність управління — бачити перспективу, розуміти роль тих чи інших чинників розвитку в нових умовах.

Відома і в літературі широко подана така схема обґрунтування стратегії розвитку регіону:

- аналіз економічних і соціальних процесів;
- обґрунтування стратегії соціально-економічного розвитку області;
- розробка концепції та вибір методів державного і ринкового регулювання;
- прогнозування фінансових ресурсів регіону, пошук шляхів зміцнення і розширення прибуткової частини бюджету;
- закладення в схему і врахування природно-економічного чинника.

Поряд із загальними принципами вибору стратегічного курсу велике значення має аналіз економічного потенціалу регіону, за якого необхідно брати до уваги сукупність матеріальних факторів життєдіяльності — ресурсне забезпечення, природно-географічне положення, виробничо-іноваційні можливості, трудовий потенціал тощо. Окремі види матеріальних чинників виявляються по-різному — у вартісній чи натуральній формі або у вигляді якісних характеристик. Тому варто дати узагальнену оцінку економічному, соціальному і економічному добробуту конкретної території, її ресурсної забезпеченості.

Стан економічного потенціалу і динаміка показників розвитку об'єктивно покажуть вектор управлінської стратегії, вкажуть на слабкі та сильні місця регіону порівняно з іншими суб'єктами держави. Обсяг ресурсів і величина чистих активів підприємств у розрахунку на одну особу, що мешкає в даному регіоні, дозволить обґрунтувати розміри трансфертів. Тому потрібна скрупульозна оцінка, з одного боку, економічного потенціалу регіону, з іншого — індикаторів соціально-економічного розвитку.

Індикатори соціально-економічного розвитку — найважливіші показники життєзабезпечення населення, на рівень яких необхідно вийти за певний проміжок часу. По суті вони виступають як планові орієнтири, а отже, можуть бути використані в якості інструментів управління господарством, їхній мінімальний набір виглядає так:

- індикатори економічного розвитку — обсяги і темпи зростання виробництва, структура виробничих витрат (матеріальних, на оплату

праці), рентабельність, податкова навантаженість, сальдо платіжного балансу, інвестиційна активність;

- соціальні індикатори - рівень розвитку невиробничої сфери та динаміка джерел її змісту, зайнятість і оцінка рівня безробіття, динаміка номінальних і реальних доходів населення і структури його витрат, показники соціальної підтримки населення;

- загальні показники - оцінка рівня і чинників інформації, доходу і витрати суб'єктів господарювання (населення, товаровиробники сфери нематеріальних послуг, регіонального бюджету), основні параметри економічного регулювання соціально-економічних процесів у регіоні.

В якості показників регіонального управління можна використати:

- співвідношення валового регіонального продукту до грошових нагромаджень;

- відповідність грошових нагромаджень обіговим засобам підприємств без урахування запасів матеріальних цінностей;

- співвідношення виробки на одного працівника до величини чистих активів, які припадають на одного зайнятого в управлінні;

- частка чисельності апарату управління в регіоні до загальної чисельності робітників і службовців у підприємствах усіх форм власності;

- питома вага затрат на управління у ВВП регіону.

За сучасних умов роль економічного регулювання різко зростає, що не означає повного зникнення адміністративного управління, прямої дії на господарюючі суб'єкти. Мета регіонального управління повинна полягати, перш за все, у створенні конкурентно-ринкового середовища як найважливішого елемента самоорганізації.

6.2. До економічного районування України

Підставою виділення окремих регіонів, як економічних районів, є відмінності між їхніми природними умовами і ресурсами, господарськими особливостями, демографічними характеристиками тощо. Всі ці чинники у своїй сукупності позначаються на територіальному поділі праці, який детермінує виробництво і виробничі відносини. Отже, в межах великих державно-політичних територій (держав), виходячи з їхніх історичних, природних, економічних, суспільних та інших умов, виокремлюються землі, які володіють специфічними, тільки їм притаманними характеристиками, що визначатимуть їхню спеціалізацію. Са-

ме остання стане вагомою основою для окреслення просторової картини територіального або географічного поділу праці.

Територіальний поділ праці є об'єктивною формою суспільного поділу праці, тому залежить від рівня останнього. Він може слугувати опосередкованим показником інтенсивності розвитку продуктивних сил певної території.

Виходячи з особливостей територіальної стратифікації, стає можливим пошук таких умов певної місцевості, які б найбільше сприяли виробництву і максимально використовувались їхні корисні копалини та інші природні ресурси. Наявна виокремленість територій передбачає також акцентацію шляхів досягнення зиску від їхнього географічного положення, від історично усталених господарських знань і умінь місцевих мешканців від сформованості поселенської мережі та транспортної інфраструктури тощо. Зрештою, зерном сутнісного підходу щодо означення територіального поділу праці є необхідність для кожного регіону країни пропонування до активного впровадження у господарську практику найдоцільніших для нього галузей виробництва, а також найвигідніших шляхів з постачання з інших районів держави необхідних матеріалів і ресурсів.

Отже, територіальний поділ праці виявляється, насамперед, у виробничій спеціалізації економічних районів, у розвитку в кожному з них тих чи інших галузей виробництва, які орієнтуються на вивезення за межі району значної частини продукції. Спеціалізація економічних районів має спільні риси зі спеціалізацією промислових і сільськогосподарських підприємств. Зрештою, визначальна сутність полягає у широкому використанні сприятливих природних і економічних умов кожного регіону, у зосередженні матеріальних засобів і трудових ресурсів у тих галузях виробництва, які в певному регіоні економічно найефективніші і найдоцільніші, себто продукують найбільше матеріальних цінностей на одиницю часу.

Наголошуючи на сутності територіального поділу, зауважимо, що визначальною передумовою його здійснення виступає економічна самостійність регіону, яка полягає у сприятливих щодо задоволення внутрішніх потреб земель і забезпечення стійкого розвитку народного господарства без дотацій, субвенцій, субсидій та інших пільг. Самостійність регіонів багато в чому визначається мірою їх автономії від джерел сировини та різних матеріалів, що знаходяться в інших регіонах і, особливо, в інших державах. Заданим критерієм більшість територій, що мають у своєму розпорядженні великі промислові підприє-

мства, родовища корисних копалин, високоприбуткові об'єкти туризму, безумовно, економічно самостійні. Економічна самостійність регіону може бути обмежена лише прописаним його статусом у розподілі праці і ціновими розпорядженнями на продукцію, що виробляється на його території.

Об'єктивним відбитком територіального, або географічного поділу праці є економічні райони, які вимежуються у процесі *економічного районування*, що виступає науково обгрутованим поділом країни. Воно відіграє конструктивну роль як важливий інструмент територіальної організації суспільного виробництва й управління господарством. Економічне районування дає змогу диференційовано керувати процесами народногосподарського планування і прогнозування господарства, сприяє регіональному розвитку кожного з районів, доцільному використанню природних умов і ресурсів, зрештою, прискореному соціально-економічному розвитку всієї країни.

Основними видами економічного районування є загальне, або інтегральне та галузеве (спеціальне) районування. Загальне або інтегральне межкування передбачає виділення районів на основі ознак, що всебічно характеризують дану територіальну частину народного господарства, охоплюючи господарство певної місцевості, як єдине ціле, (наприклад, Столичний чи Подільський район). У межах галузевого районування виокремлюють економічні райони на підставі однієї провідної, або кількох ознак, властивих для даної галузі, або сфери діяльності людей (промисловий чи сільськогосподарський район). Розробляються також питання міжгалузевого районування, що охоплює розмежування міжгалузевих територіальних комплексів і визначення їхньої територіальної структури, наприклад, агропромислового (АПК).

Отже, основою загального економічного районування України є *економічний район* — як територіальне цілісна частина господарства країни, яка має виробничу спеціалізацію і через суспільний поділ праці (загальний і географічний) просторово-функціонально зв'язується з іншими частинами в єдиному господарському комплексі. Для економічного району, крім спеціалізації, притаманні ще своєрідне економіко-географічне положення, особливі природні, економічні та історичні умови. Він характеризується також комплексністю й потенційними можливостями управління економічними і територіальними структурами.

Таблиця 6.1

Адміністративно-територіальний устрій України
(на 1 січня 2003 року)

	Територія, тис. км ²	або 1	Міста		райони у містах	Містечка (селища міського типу)	Сільські населені пункти
			всього	у т.ч. державного, республіканського та обласного значення			
УКРАЇНА	603,7	490	453	176	118	887	28612
АР Крим	26,1	14	16	11	3	56	956
<i>області:</i>							
Вінницька	26,5	27	18	6	3	29	1466
Волинська	20,2	16	11	4	-	22	1053
Дніпропетровська	31,9	22	20	13	18	45	1439
Донецька	26,5	18	51	28	21	132	1124
Житомирська	29,9	23	10	4	2	44	1626
Закарпатська	12,8	13	10	4	-	20	579
Запорізька	27,2	20	14	5	7	23	920
Івано-Франківська	13,9	14	15	5	-	24	765
Київська	28,1	25	25	11	-	29	1131
Кіровоградська	24,6	21	12	4	2	26	1019
Луганська	26,7	18	37	14	4	109	792
Львівська	21,8	20	43	9	6	35	1849
Миколаївська	24,6	19	9	5	4	17	900
Одеська	33,3	26	19	7	8	33	1138
Полтавська	28,8	25	15	5	5	21	1840
Рівненська	20,1	16	11	4	-	16	1003
Сумська	23,8	18	15	7	2	20	1493
Тернопільська	13,8	17	18	1	-	17	1018
Харківська	31,4	27	17	7	9	61	1683
Херсонська	28,5	18	9	3	3	30	658
Хмельницька	20,6	20	13	6	-	24	1416
Черкаська	20,9	20	16	6	2	15	824
Чернівецька	8,1	11	11	2	3	8	397
Чернігівська	31,9	22	15	3	2	30	1494
м. Київ	0,8	-	1	1	10	-	-
м. Севастополь*	0,9	-	2	1	4	1	29

*Включаючи м. Інкерман, м-ко Кача і сільські ради, підпорядковані міській раді.

Важливу роль в економічному межуванні відіграє єдність економічних районів і адміністративно-територіального устрою. Ланки останнього — низовий район і область повинні без порушення меж входити до системи економічних районів України. Тому в основу економічних територіальних одиниць (районів) покладений сучасний адміністративно-територіальний устрій (див.табл.6.1).

Доцільність входження всієї території адміністративної області до економічного району пояснюється переважно тим, що вона є основним структуроутворюючим елементом країни. Ця адміністративно-територіальна одиниця реалізує найстійкіші соціально-економічні, політичні і культурні зв'язки свого центру (обласного міста) з іншими меншими територіально-адміністративними утвореннями, що входять до її складу. Історично області утворювались на базі існуючих до революції губерній. В економіко-географічному аспекті область є поєднанням двох основ — центру та території, що знаходяться під його юрисдикцією та складається з середніх і малих міст, сільських поселень, з яких формуються райони області.

Область — це основна адміністративно-територіальна одиниця, сукупність взаємопов'язаних самоврядних і економічно самостійних міст і районів, що концентруються, як правило, довкола найбільшого міста, обласного центру. Фізичні та юридичні особи, що знаходяться (проживають) на території області, утворюють між собою стійкі зв'язки для того, щоб самостійно розв'язувати регіональні проблеми. Тому в умовах ринкової економіки область не тільки не втрачає значення основної регіональної ланки, але, навпаки, це її значення набуває ще більшої ваги.

Окрім того, обласний регіон, як складова частина країни, беручи участь у національному поділі праці, спеціалізується на випуску певних груп товарів, що поставляються в державний фонд і підприємствам-суміжникам. Тим часом, інші товари, виробництво яких важко чи не вигідно здійснювати, надходять до конкретної області з інших областей (міст) країни.

Отже, територіальним базисом виокремлення економічних районів варто визнати адміністративну область. Ще в часи існування Радянського Союзу вона стала тим фундаментом, на якому зводився каркас економічних районів колишнього СРСР, з-поміж яких три припадало на Україну — Донецько-Придніпровський, Південно-Західний і Південний. Зрозуміло, що за умов сучасної України, як незалежної держави, перейняти радянське районування видається неможливим. Головна причина полягає в тому, що господарства регіонів України

утворюють собою єдиний самостійний і самодостатній народногосподарський механізм, який не є складовою частиною, як колись, загальносоюзного народногосподарського комплексу. Тому економічне межування тепер повинно виходити із внутрішніх особливостей і потреб України і відтворювати територіальну специфіку продуктивних сил її регіонів, як невід'ємних складових єдиного господарського механізму. Виходячи з таких позицій, а також зважаючи на природні, соціально-економічні, історичні, геополітичні та інші чинники, на теренах України доцільно виділити 10 економічних районів: Донецький, Карпатський, Кримський, Північно-Західний, Північно-Східний, Подільський, Придніпровський, Причорноморський, Столичний і Центральний (див. табл. 6.2).

Означений вище поділ на економічні райони, які відрізняються між собою як рівнем економічного, так і соціального розвитку, звичайно, доволі умовний і не усталений. Він потребує подальшої розробки, щоб виробити оптимальну мережу економічного районування України для управління та прогнозування соціально-економічним розвитком держави. У цьому напрямі дискусійні питання щодо виділення самостійного Кримського економічного району (він у більшості вчених економіко-географів та економістів бачиться у складі Причорноморського району) чи перебування у межах Столичного району м. Києва (за своїм економічним і соціальним потенціалом, незважаючи на мізерну територію, столиця сягає рівня високорозвинених економічних районів України). Все ж, для глибокого вивчення і дослідження території країни варто користуватися запропонованою мережею економічних районів.

6.3. Донецький економічний район

Район розташований на сході і південному сході країни. Площа його складає 53,2 тис. км² (8,8% території України). Населення — біля 7,3 млн. осіб (на 1.01.2003), що сягає 15,2% загальної людності у державі. Район охоплює Донецьку і Луганську області. На півночі, сході і південному сході межує з областями Російської Федерації — Белгородською, Воронежською і Ростовською. На заході та північному заході сусідить із Запорізькою, Дніпропетровською та Харківською областями України. Економіко-географічне положення загалом сприятливе. Донецький район має вихід до Азовського моря і знаходиться на перехресті доріг, що ведуть із країн Балтії і Білорусі до країн Закавказзя, з Азії в Європу. •

Продовження таблиці 6.2

I	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Північно-Східний (Полтавська, Сумська, Хмельницька)	13,9	$\frac{12,0}{12,0}$	12,2	$\frac{13,4}{12,7}$	$\frac{70,4}{70,1}$	$\frac{70,5}{68,8}$	III	12,8	$\frac{16,6}{17,2}$	$\frac{13,6}{14,4}$	$\frac{15,6}{15,4}$	$\frac{14,9}{17,3}$	$\frac{13,0}{13,0}$	$\frac{10,6}{10,3}$
Поліський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька)	10,1	$\frac{M}{9,0}$	8,7	$\frac{M}{10,1}$	$\frac{49,1}{47,1}$	$\frac{72,2}{70,7}$	n	10,0	й	$\frac{14,1}{13,0}$	$\frac{12,9}{12,4}$	$\frac{15,2}{12,0}$	$\frac{6,0}{6,0}$	$\frac{5,5}{5,3}$
Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька)	9,8	$\frac{11,5}{11,3}$	11,7	III	$\frac{81,1}{80,4}$	$\frac{95,8}{92,1}$	$\frac{15,0}{3,3}$	9,3	$\frac{11,3}{12,6}$	$\frac{2,3}{9,8}$	$\frac{1y>}{12,2}$	$\frac{11,1}{1^6}$	$\frac{13,1}{13,0}$	III
Причорноморський (Миколаївська, Одеська, Херсонська)	14,3	$\frac{10,1}{10,1}$	10,2	A	$\frac{64,8}{64,6}$	m	$\frac{9,3}{9,2}$	8,7	$\frac{9,0}{8,8}$	$\frac{10,8}{11,9}$	$\frac{15,6}{16,4}$	$\frac{1M}{17,7}$	$\frac{7,7}{8,7}$	$\frac{M}{8,9}$
Столицький (Житомирська, Київська, Чернігівська, м. Київ)	15,1	$\frac{14,5}{14,6}$	14,9	$\frac{14,6}{10,7}$	$\frac{89,6}{11A}$	m	$\frac{19,2}{24,1}$	14,3	$\frac{23,7}{24,4}$	13,8	III	III	$\frac{22,7}{22,7}$	III
Південно-західний (Кіровоградська, Черкаська)	7,6	$\frac{5J}{5,2}$	4,9	$\frac{5J}{6,5}$	$\frac{57,8}{56,8}$	No	$\frac{4J}{3,7}$	6,0	$\frac{5A}{4,3}$	$\frac{82}{8,9}$	$\frac{9,7}{9,8}$	---	$\frac{10}{3,8}$	A

За даними Статистичного щорічника України за 2000 р; 2002 р.
* У знаменнику дані за 2001 р., ** Дані за 2000 р.

Чисельник — за 2000 р., Знаменник — за 2002р.

Основне багатство надр району — кам'яне вугілля різних марок: від довгополум'яного до антрацитів. Запаси коксівного вугілля становлять 13%. За ресурсами антрацитів Донбас посідає перше місце у світі. Поряд із вугіллям у районі виявлено родовища природного газу: Червонопопівське, Слов'яносербське, Борівське, Співаківське, Кружильське.

Із рудних корисних копалин знайдені бурі залізняки у стожищах річок Кальміус і Торець (Донецька область) та Айдар і Деркул (Луганська область). У межах Бахмутського, Лисичанського і Володарського районів є мідні руди. У Нагальному кряжі (Антрацитівський і Ровеньківський райони) відкрито невелике родовище поліметалів (свинець, цинк, срібло). Всі ці родовища або не мають промислового значення (залізняки, поліметали), або не розробляються (мідні). Тільки ртутна сировина — кіновар видобувається поблизу Микитівки.

Донбас — основний район видобутку солі в Україні. Її поклади зосереджені у Бахмутському, Слов'янському і Новокарфагенівському родовищах. У відслоненнях річок Кальміус і Мокрі Яла (Оленівське, Новотроїцьке і в районі Старобешева) знаходяться поклади вапняків. Район має сировину для содового виробництва — крейду, яку розробляють у Райгородку, біля Слов'янська, Краматорська, Бахмача. Численні поклади вогнетривких глин, що використовується для виробництва вогнетривів, які є у Часовому Ярі, Красногорівці, Красноармійську, Костянтинівці тощо. Одне з найбільших у світі родовищ цементного мергелю знаходиться поблизу Амвросіївки. Окрім того, у районі розвідані значні запаси гіпсів, будівельних пісків, пісковиків.

Для господарських і побутових потреб у районі не вистачає водних ресурсів. Забезпеченість місцевим стоком для господарства коливається у межах 27-50%. Одним із найбільших багатства району є чорноземні ґрунти (від звичайних до південних), які тут переважають. Лісопокрита площа становить всього 250 тис. га або тільки 4,7% території району.

Людність району станом на 1 січня 2003 р. становила 7287,7 тис. осіб, у тому числі Донецької області — 4774,4 тис. осіб, Луганської — 2507,3 тис. осіб. У містах і містечках мешкає 88,8% людності. Пересічна густина населення — 136,9 осіб/км², у тому числі на Донеччині — 180,0 осіб/км², на Луганщині - 94,0 осіб/км².

Густина сільської людності сягає 15,5 осіб/км² (на Донеччині та Луганщині - відповідно, 17,7 осіб/км² і 13,1 осіб/км²), що менше від пересічнодержавного показника, який склав 26,0 осіб/км². Пересічна

людність сільського поселення в районі не перевищує 430 осіб, що майже в 1,3 раза менше, ніж в Україні, причому в Луганській області цей показник більший (440) від його значення в Донецькій області (418).

У Донецькому економічному районі знаходиться 88 міст, у тому числі 42 обласного підпорядкування та 241 містечко (селища міського типу), з яких 132 розташовані на Донеччині. Пересічна людність міського поселення в регіоні склала 19645 осіб, що на 4481 особу менше від аналогічного показника в Україні (тут і надалі, що стосується демографічних показників див. табл. 6.3). Пересічна величина міського населеного пункту Донецької області майже в 1,6 раза більша від його людності у Луганській області. Найбільші міста регіону—Донецьк, Маріуполь, Луганськ, Макіївка, Горлівка, Краматорськ, Слов'янськ, Сєверодонецьк, Алчевськ, Лисичанськ, Єнакієве, Красний Луч.

Працездатне населення становить 58,8% (на 0,9% вище пересічноукраїнського показника), молодь — 16,7% (на 2,0% менше), особи похилого віку — 24,6% (на 1,2% більше). На 1000 осіб населення району припадало 321 пенсіонер, що на 6,6% більше від пересічноукраїнського рівня (ЗОІ).

У статевій структурі людності жінки кількісно переважають осіб чоловічої статі. Так, на 1000 жінок припадало 846 чоловік, тоді як у межах України ця величина була більшою і сягала 862.

У національному складі українці (за даними Всеукраїнського перепису населення — 5.12.2001р.) кількісно переважають (хоч і не набагато) інші нації, адже їхня частка складала 57,2% людності району. Другу позицію посідали росіяни — 38,5%. Інші місця зайняли греки — більше 1% та білоруси — 0,9%. У Донеччині частка українців (56,9%) була меншою, ніж на Луганщині (58,0%), водночас, там же проживало й менше росіян — відповідно, 38,2% та 39,0%. З інших національних меншин Донецька область відзначалася групою греків — 1,6%, а Луганська — білорусів — 0,8% (тут і надалі, що стосується національної структури населення див. табл. 6.4).

Переважаюча частина населення зайнята у промисловості. Високими темпами зростає питома вага осіб пенсійного віку. Є гострі проблеми раціонального використання трудових ресурсів, адже у вугільній металургійній та хімічній промисловості відчувається дефіцит чоловічої робочої сили молодого віку (20-35 років). Окрім того, у містах регіону має місце неповна зайнятість значної частини жіночої робочої сили.

Таблиця 6.3

Показники демографічної характеристики економічних районів (на 1.01.2003р.)

№ п/п	Назва району	Людність,		Кількість поселень		Пересічна людність		вз її тт п іі -с ^) 11	сн '1 ° С-3 !І 1*
		а у	1 1 й	1 § 3	.0 сільс	§ місь	Б: сільс		
1	Донецький	6463,3	824,4	329	1916	19645	430	321	846
2	Карпатський	2982,3	3204,8	166	3590	17966	893	266	901
3	Кримський	1622,8	774,1	75	985	21637	786	287	852
4	Північно-Західний	1077,6	1145,4	60	2056	17960	557	280	895
5	Північно-Східний	4052,3	1724,9	149	5016	27197	344	307	847
6	Подільський	2026,4	2276,6	119	3900	17029	584	317	853
7	Придніпровський	4378,4	1063,7	102	2359	42926	451	306	851
8	Причорноморський	3142,9	1718,2	117	2696	26863	637	280	875
9	Столичний	5161,1	1868,0	154	4251	33514	439	300	862
10	Центральний	1421,3	1081,0	69	1843	20599	586	324	842
	Україна	32328,4	15675,1	1340	28612	24126	548	30ї	862

Донецький район в Україні економічно найрозвинутіший, особливо такі галузі, як електроенергетика, вугільна, металургійна, хімічна промисловість, важке машинобудування та промисловість будівельних матеріалів. У сільському господарстві домінує приміський тип господарювання. Район має вихід до Азовського моря і розгалужену транспортну мережу, якою здійснюються інтенсивні міжрайонні і міжнародні зв'язки.

Провідна галузь району — вугільна промисловість. Тут видобувають коксівне (Донецька область) і енергетичне (Луганська область) вугілля. Загалом його видобутком займаються 21 виробничі об'єднання. Діють також 59 збагачувальних фабрик.

На вугільній промисловості базується потужна електроенергетика. Вона представлена тепловими електростанціями, які дають до третини всієї електроенергії країни. З-поміж потужних ДРЕС відзначимо Вуглегірську, Луганську (м. Щастя), Курахівську, Миронівську, Северодонецьку, Слов'янську, Старобешівську, Штерівську, Зуївську, Міусинську, Лисичанську.

Чорна металургія є галузю спеціалізації Донецького району. Вона використовує місцеве коксівне вугілля та девізну залізну руду. Тут виробляють чавун, сталь, різноманітний прокат. Найбільші підприємства чорної металургії (повного циклу) розміщені у Маріуполі (комбінати "Азовсталь" та ім. Ілліча), Макіївці, Донецьку, Єнакієвому, Краматорську, Алчевську. Крім того, заводи неповного металургійного циклу знаходяться у Костянтинівні, Алмазному, Луганську, Харцизьку, Лутугиному.

Чорну металургію обслуговує потужна коксохімічна промисловість. Найбільші коксохімічні заводи - Алчевський, Авдіївський, Горлівський, Ясинівський, Макіївський, Успенський, Маріупольський, Єнакіївський, Донецький. У районі видобувають флюсові вапняки (Докучаєвськ, Комсомольськ, Новотроїцьк) та вогнетриви (Часів Яр, Великоанадольськ, Микитівка).

Кольорова металургія за рівнем розвитку набагато поступається чорній. Основні підприємства знаходяться в Костянтинівні (виробництво цинку), Микитівці (виробництво ртуті), Артемівську (завод з обробки кольорових металів), Свердловську (Завод алюмінієвих сплавів), Торезі (Завод твердих сплавів).

Донецький район має також *потужну хімічну промисловість*. На базі місцевої коксохімії виробляють азотні добрива в Горлівці і Северодонецьку, анілінофарбова промисловість розвинута в Рубіжному. В Ко-

~~2П

Таблиця 6.4.

Національний склад населення економічних районів (на 01.01.2003р.)

№ п/п	Назва району	Національний склад, у%до всього населення району										
		» 5's £	з•1 §,	1 i;	1 •м	1 ^	 с	a 1 £	Г § з о	1 »	"2 a 0° с† 5 ^ a o §-E	Г
1	Донецький	57,2	38,5	0,9	1,0	-	-	-	-	-	-	-
2	Карпатський	89,6	3,0	0,1	-	2,4	0,4	2,4	1 1	-	-	*1-0,2
3	Кримський	24,0	60,4	1,5	-	-	0,2	-	0,2	-	10,2	*2-0,6
4	Північно-Західний	96,4	2,5	0,7	-	-	0,1	-	-	-	-	-
5	Північно-Східний	80,5	16,9	0,4	-	-	-	-	-	-	-	*3-0,2 *4-0,2
6	Подільський	95,3	3,1	0,1	-	-	0,7	-	0,1	-	-	-
7	Придніпровський	76,4	20,1	0,8	-	-	-	-	-	0,5	-	*3-0,3 *4-0,3
8	Причорноморський	72,3	17,4	0,6	-	-	-	-	2,9	3,2	-	*3-0,3 *4-0,3 *5-0,6
9	Столичний	88,5	8,2	0,5	-	-	0,8	-	-	-	-	*4-0,3 *3-0,1
10	Центральний	91,8	6,3	0,4	-	-	-	-	0,3	0,3	-	*3-0,1
	Україна	77,8	17,3	0,6	0,2	0,3	0,3	0,3	0,5	0,4	0,5	*4-0,2 *3-0,2 *2-0,1 *1-0,1

*1 — з інших національностей — цигани; *2 — з інших національностей — татари; *3 — з Інших національностей вірмени;

*4 - з інших національностей — євреї; *5 — з Інших національностей - гагаузи



стянтинівні випускають фосфорні добрива. У комплексі з виробництвом добрив розвивається сірчанокислотна промисловість.

У районі значно розвинута содова промисловість (Лисичанський содовий завод, Слов'янське ВО "Хімпром"). Цьому сприяють запаси кухонної солі, а також карбонатної сировини.

Набула розвитку хімія органічного синтезу. Сировиною для неї є продукти нафтопереробки, природний і коксовий газ. Нафтопереробна промисловість зосереджена в Лисичанську, смоли і пластмаси виробляють у Донецьку і Северодонецьку, гумотехнічні вироби — в Лисичанську. Сажа (технічний вуглець) постачається зі Стаханова.

У районі добре налагоджене виробництво важкого машинобудування. Його найбільші підприємства знаходяться в Краматорську, де випускають крокуючі екскаватори, прокатні стани, шахтне і транспортне устаткування, верстати для обробки великих деталей для прокатних станів, залізничних вагонів.

Гірничошахтне устаткування виробляється на машинобудівних заводах Донецька, Луганська, Горлівки, Дружківки, Ясинуватої, обладнання для металургійної промисловості — у Макіївці, Дебальцевому, Слов'янську.

Транспортне машинобудування репрезентоване вагонобудівним заводом у Стаханові. Різні типи залізничних цистерн виготовляються у Маріуполі (ВО "Маріупольважмаш"). Найбільше підприємство транспортного машинобудування в Україні — ВО "Луганський тепловозобудівний завод" виробляє тепловози.

У Луганську і Маріуполі продукують сільськогосподарські машини, в Первомайську Луганської області — електродвигуни для врубових машин. Виробництво різноманітного електротехнічного обладнання зосереджено у Донецьку, Слов'янську і Торезі.

Район має потужну будівельну індустрію, підприємства якої переважно розміщуються в малих і середніх містах. Найбільшого розвитку досягла цементна (Амвросіївка, Макіївка, Єнакієве і Краматорськ) та скляна (Костянтинівка) промисловість. Виробляють також покрівельні матеріали (толь, шифер), керамічні вироби, залізобетонні конструкції.

Природні умови і потреби міського населення сприяли формуванню в районі потужного АПК. Близько 80% сільськогосподарських угідь припадає на орні землі. Вони займають площу майже 2,4 млн. гектарів. З них близько 46% знаходиться під зерновими культурами, 24,6% — під технічними і 22,0% — під кормовими.

У сільському господарстві тваринництво домінує над рослинництвом. Воно дає дві третини валової сільськогосподарської продукції району. Переважає молочне і молочно-м'ясне скотарство. У промислових зонах, здебільшого, розвивається свинарство і птахівництво. На півночі і півдні регіону поширене вівчарство.

У Донецькому економічному районі склались два підрайони спеціалізації сільського господарства: північна і центрально-південна зони. Перша спеціалізується на зерновому господарстві зі значними посівами соняшнику, молочно-м'ясним скотарством, свинарством і птахівництвом. Для іншої характерна приміська спеціалізація: виробництв свіжого молока та овочів, а також посіви зернових і соняшника, розвинене виробництво яєць і бройлерів на птахофабриках.

Підприємства, що переробляють сільськогосподарську продукцію, зосереджені переважно у найбільших промислових вузлах. Провідними виробництвами харчової промисловості є борошномельно-круп'яне, м'ясне, молочне, пивоварне, виноробне, хлібопекарське та кондитерське, олійно-жирове. Розвинута в районі соляна промисловість, що представлена ВО "Артемсіль" і "Славсіль". Тут зосереджено 75% видобутку в країні харчової солі.

Легка промисловість використовує місцеву і довізну сировину. В галузі здебільшого працюють жінки. Серед найбільших підприємств району — Донецький бавовняний та Луганський тонкосуконний комбінати, Макіївська бавовнопрядильна фабрика, трикотажні підприємства Луганська, Донецька, Маріуполя, шкіряно-взуттєві — Донецька, Луганська, Костянтинівки, Артемівська. В багатьох містах району є швейні цехи і фабрики.

Значно розвинутий транспортний комплекс. За обсягами перевезень район посідає перше місце в країні. Провідна роль за цим показником належить залізничному транспорту. Довжина магістральних залізниць — 2847 км. Щільність їхніх магістралей становить 53 км на 1000 км² території, а в Донецькій області — 62,4 км. Найбільші залізничні вузли: Яснувата, Красний Лиман, Дебальцеве, Микитівка, Іловайськ, Волноваха, Попасна, Родакове, Луганськ, Кіндрашівка, Сімейкине. Основними електрифікованими залізницями є Яснувата — Чаплине — Дніпропетровськ — Кривий Ріг, Іловайськ — Слов'янськ — Лозова — Харків, Слов'янськ — Донецьк — Маріуполь.

Друге місце за обсягами перевезень у районі посідає автомобільний транспорт. Загальна довжина автошляхів — 13600 км, із них із твердим покриттям — 13200 км. їхня густота склала 255,6 км на 1000 км².

Основними автомагістралями є: Донецьк — Дніпропетровськ, Донецьк - Артемівськ — Харків, Луганськ — Дебальцеве - Донецьк - Запоріжжя.

Через регіон проходять магістральні газогони Ставрополь — Москва "Союз" та нафтогони Самара — Слов'янськ і Грозний - Лисичанськ. Працює кілька потужних продуктогонів. На Азовському морі знаходиться великий морський порт — Маріуполь. Функціонують аеропорти в Донецьку, Луганську, Маріуполі, Северодонецьку.

Промисловими вузлами району є: Донецько-Макіївський, Маріупольський, Горлівсько-Єнакієвський, Луганський, Краматорське-Костянтинівський, Стаханово-Алчевський, Лисичансько-Рубіжанський.

Провідні галузі *Донецько-Макіївського промислового вузла* — вугільна промисловість і чорна металургія. У межах вузла розташовані підприємства чорної металургії, зокрема Донецький і Макіївський металургійні і Харцизький трубний заводи. Машинобудівні підприємства знаходяться в Донецьку, Макіївці, Ясинуватій тощо. Розвинуті також легка та харчова галузі промисловості. Донецьк — важливий залізничний вузол, що об'єднує 6 станцій.

Маріупольський промисловий вузол провідними галузями має металургійну, машинобудівну і коксохімічну. Тут зосереджені два великих металургійних комбінати, виробництво залізничних цистерн і металургійного устаткування, підприємства коксохімії. У місті знаходяться також підприємства легкої (швейна, взуттєва, трикотажна) та харчової (м'ясна, молочна, рибоконсервна, борошномельна, хлібопекарська, кондитерська) галузей промисловості. Маріупольський порт — найбільший на Азовському морі.

До *Горлівсько-Єнакієвського промислового вузла* належать Горлівка, Єнакієве, Дебальцеве, Пантелеймонівка та Ясинівка. У цьому промисловому вузлі зосереджені вугільна, хімічна, коксохімічна, металургійна і машинобудівна галузі промисловості. На базі Горлівського та Єнакієвського коксохімічних заводів виробляють аміак і гранульовані добрива (Горлівське ВО "Стирол"). У Горлівці випускають вугільні комбайни та інше шахтне обладнання. На території вузла знаходиться Микитівський ртутний комбінат. У Єнакієвому розташовані підприємства вугільної, коксохімічної, металургійної та цементної промисловості. Крім того, у Горлівці розвинута легка і харчова промисловість.

До складу *Краматорсько-Костянтинівського промислового вузла* входять Краматорськ, Слов'янськ, Артемівськ, Часів Яр та ін. Вузол спеціалізується на важкому машинобудуванні, чорній та кольоровій металургії. Тут також розвинуті хімічна промисловість, промисловість

будівельних матеріалів, видобуток вогнетривких глин і кам'яної солі. Промисловість вузла працює на електроенергії Слов'янської та Миронівської ДРЕС. Вузол є регіоном, де мають місце підприємства із виробництва товарів народного споживання, зокрема у Слов'янську виробляють олівці (найбільший у країні центр), Артемівську — шампанські вина, Дружківці — порцеляну, Костянтинівні — дзеркала. У Артемівську легка промисловість представлена взуттєвою і швейною галузями. Крім того, поряд зі Слов'янськом розташований Слов'яногірськ — важливий рекреаційний центр, що використовує грязі та соляну ропу Торських соляних озер.

До *Луганського промислового вузла* входять Луганськ і навколишні селища. Виробничу спеціалізацію вузла формують транспортне (тепловозобудівний завод), а також важке машинобудування, виробництво інструментів, верстатів, деталей до автомобілів і сільськогосподарських машин, санітарно-технічного обладнання, труб. Легка промисловість представлена швейною, текстильною, взуттєвою галузями. Розвинута меблева та харчова промисловість (молочна, м'ясна і кондитерська).

До *Лисичансько-Рубіжанського промислового вузла* входять Лисичанськ, Сєверодонецьк, Рубіжне та Кремінна. У вузлі найбільшого розвитку набула хімічна, паливна і машинобудівна промисловість. Працюють також підприємства будівельної індустрії, виробляється скло, продукція легкої та харчової промисловості.

До *Стаханово-Алчевського промислового вузла* входять міста Стаханов, Алчевськ, Брянка, Первомайська ін. Розвинута вугільна і коксохімічна промисловість. Чорна металургія репрезентована Стаханівським заводом феросплавів. Підприємства машинобудування випускають бурове устаткування і металоконструкції. Тут також розвинені будівельна індустрія, легка (Стаханівський комбінат шовкових тканин зі штучного волокна) і харчова промисловість.

З Донецького економічного району відправляють до інших районів країни вугілля, кокс, чорні метали, електроенергію, різноманітні машини та устаткування, добрива, продукцію АПК. Із Придніпров'я до Донбасу надходять залізна і марганцева руди, з Карпатського району — калійні добрива, ліс, автобуси, телевізори, зі Столичного — різноманітні машини та обладнання, продукція легкої промисловості. Багато продуктів харчової промисловості отримує цей район із Причорноморського та Подільського районів.

Серед проблем Донецького економічного району найпершою є територіальна нерівномірність розвитку, що передусім стосується Лу-

ганської області, де на півночі знаходиться багато слаборозвинутих малих міст.

Наступна проблема пов'язана з використанням трудових ресурсів, особливо малих і середніх міст, містечок, господарство яких тісно пов'язане з вуглевидобутком. Закриття шахт призводить до втрати населенням працездатного віку місць роботи, що штовхає людей до міграції з таких міст і містечок у пошуках імовірної зайнятості.

Дуже високий рівень спрацювання обладнання, що призводить до травматизму, низької якості продукції, високої її матеріале- і енергомісткості. Надзвичайно гостра проблема водопостачання промисловості та сільського господарства. Екологічними проблемами є дефіцит чистої води, запилення та загазованість гірничопромислової зони, загроза посух і пилових бур на чорноземах, проблема стікання бактеріальне забруднених вод шахт, забруднення стічними водами Азовського моря, нагромадження відвалів гірських порід.

Донецький економічний район, безперечно, має перспективи подальшого соціально-економічного розвитку. Нині вони залежать, насамперед, від ринкових реформ, структурної перебудови господарства, державної підтримки розв'язку соціальних проблем тощо.

6.4. Карпатський економічний район

Район розташований на заході країни і межує з п'ятьма державами Європи: Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією і Молдовою. Площа району 56,6 тис. км² (9,3% території держави). Населення - 6,2 млн. осіб (на 1.01.2003), що складає 12,9% всієї людності України. Карпатський район охоплює територію Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької областей. Для нього важливе його еколого-географічне розташування в зоні західного перенесення повітряних мас з Атлантики до Східної Європи, які несуть отруйні викиди теплових електростанцій, хімічних і металургійних підприємств із Західне- і Середньоевропейського простору.

Район займає вигідне транспортно-географічне положення: лежить на перетині міжнародних залізничних, трубогінних та електричних артерій — залізниць Київ — Львів — Прага, Київ — Львів — Краків, Варшава - Перемишль — Львів — Бухарест; газо гонів Уренгой — Помари — Ужгород, Оренбург — Західний кордон; ЛЕП Вінниця - Альбертірша.

Природні умови економічного району дуже різноманітні, що переважно пов'язано з проходженням Карпат в усіх його областях. Ра-

~ I

йон має багаті і різноманітні природні ресурси. Це один з найводозабезпеченіших районів України. Найводоноснішими річками є Дністер, Тиса, Прут, які використовуються для водопостачання населених пунктів, виробництва електроенергії, частково для судноплавства (Дністер) і лісосплаву (Черемош).

Ґрунти району теж різноманітні: сірі, світло-сірі, дерново-підзолисті, чорноземні, алювіальні, дернові, лучні — на рівнинах, бурі лісові і гірсько-лучні — в горах. Карпатський район має найбагатші в країні лісові ресурси. Найбільша лісистість спостерігається у Закарпатській області (близько 50%).

Район багатий на різноманітні корисні копалини. Із паливних ресурсів тут залягають нафта, горючі гази, кам'яне і буре вугілля, торф і сланці. Найбільшими родовищами нафти є Волинське, Уличансько-Орівське, Старосамбірське, Східницьке і Стрільбищенське; газу — Дашавське, Рудківське, Угорське, Лопарське, Косівське, Більче-Волицьке. На півночі району у Львівсько-Волинському басейні залягає кам'яне вугілля, що придатне для коксування і газифікації (Червоноград, Соснівка, Жовтневе). Буре вугілля трапляється в Закарпатті (Льниця, Мукачеве, Рокосовське), Передкарпатті (Ковалівка) і Придністров'ї. Найбільші поклади торфу зосереджені на Львівщині (Радохівське і Брюховицьке). Перспективними для енергетики є великі поклади сланців у Передкарпатті (Коломия, Косів, Ділятин) і Закарпатті (Стройноцьке і Сольське).

У районі зосереджені рудні корисні копалини, з-поміж яких відзначимо алюмінієву сировину — алуніти (Беганське і Берегівське родовища у Закарпатті), ртутні руди — кіновар (Буркут-Шаянське і Дубринське у Закарпатті), ртутно-поліметалічні (Вишкове Закарпатської області). Поліметалічні родовища (їх основним компонентом є свинець і цинк) знаходяться у Закарпатті (Брегівське і Беганське) та Львівській області (Трускавець). Також знайдено магнієві руди (Калуш) і золото (Мусієве, коло Берегова, і Сауляк — неподалік Рахова Закарпатської області).

Самородна сірка залягає на території Львівської та Івано-Франківської областей у Немирівському, Язівському (Яворівський район) Любенському (Городоцький), Роздольському (Миколаївський), Жидачівському, Тлумацькому, Загайпільському (Коломийській) родовищах. У тих же областях зосереджені поклади калійної солі (Калуш-Голінське, Стебниківське, Дрогобицьке, Тростянецьке, Бориславське, Доброгостівське, Моршинське тощо)ю Кухонну сіль добувають у За-

карпатській (Солотвино), Івано-Франківській (Долина, Болехів) і Львівській (Дрогобич) областях. У Передкарпатті є родовища озокериту (Старуня, Дзвиняч), а на Закарпатті — баритових руд (Беганське, Брегівське, Рухівське, Лопшанське). Фосфатна сировина розвідана у Незвиську (Івано-Франківська обл.), мінеральна фарбова - у Іршаві, Новоселиці (Виноградівський район Закарпатської області).

У районі великі та різноманітні поклади будівельних матеріалів: глини, вапняків, опоки, гіпсу, кварцових, скляних і формувальних пісків, доломітів тощо. В Закарпатській області трапляються родовища білого, сірого, рожевого, червоного та блідо-зеленого мармуру.

За кількістю джерел мінеральних вод, їхньою якістю і різноманітністю Карпатський район не має собі рівних у країні. Тут відомі води типу "Нафтуса" (Трускавець), "Нарзан" (Ужгород, Шаян), "Єсентуки" (Драгове, Кваси), "Боржомі" (Поляна, Свалява), сірководневі (Великий Любів, Немирів, Шкло, Черче та ін.), сульфатно-натрієві води (Моршин, Трускавець).

Людність Карпатського економічного району складає 6187,1 тис. осіб, найбільша частка якої припадає на Львівську область — 42,2%, а на Чернівецьку — тільки 14,8%. За густотою людності район посідає друге місце у країні (після Донецького) — 109,3 осіб/км², що на 37% перевищує пересічно державний показник. Найбільша щільність населення має місце у Львівській області - 120,0 осіб/км², а найменша — у Закарпатській — 98,0 осіб/км².

Карпатський район є одним із трьох районів держави, де сільська людність кількісно переважає міську і частка її сягає 51,8%. Тільки у Львівській області сільські мешканці складають меншість - 40,5%, аналогічно у Закарпатті - 63,0%. Густота сільської людності району (56,6 осіб/км²) є найвищою з-поміж інших економічних районів і більше, ніж у 2,1 рази перевищує пересічнодержавний показник. По областях щільність сільського населення розподіляється наступним чином: у Чернівецькій — 67,3 ос./км², Закарпатській — 61,6 ос./км², Івано-Франківській - 58,4 ос./км², Львівській — 48,5 ос./км². Пересічні розміри сільського поселення району є найзначнішими у державі і становлять 893 особи, перевищуючи в 1,6 рази середньоукраїнську чисельність села. Тут чітко виділяються Закарпатська і Чернівецька області із найбільшою людністю пересічного села (понад 1350 осіб) і Львівська область - із найменшою (більше 570 осіб). На Івано-Франківщині села також сягають значних розмірів — біля 1050 осіб.

У Карпатському економічному районі міська людність зосереджується у 79 містах, у тому числі 20 обласного підпорядкування та 87 містечках, більшість із яких знаходиться у Львівській області (35). Пересічна людність міського поселення в регіоні сягнула 17966 осіб, що на 25,5% нижче середньо державного показника (це одна із найменших величин в Україні після Подільського, Кримського і Північно-Західного районів). Найбільшими містами району є Львів, Чернівці, Івано-Франківськ, Тернопіль Ужгород, Мукачеве, Дрогобич, Калуш, Червоноград, Стрий, Коломия.

Працездатне населення становить 57,8% (тільки на 0,1% менше пересічноукраїнського рівня), молодь — 21,5% (на 2,8% більше), особи похилого віку — 20,7% (на 2,7% менше). На 1000 осіб населення регіону припадало 266 пенсіонерів, що на 35 осіб менше від пересічно українського рівня.

У статевій структурі людності жінки кількісно переважають осіб чоловічої статі. Однак за різницею між чоловіками і жінками район посідає перше місце в Україні, бо на 1000 жінок тут припадає 901 особа чоловічої статі. Ще меншою кількісна відстань між чоловічою і жіночою статтю фіксується на Закарпатті — 928 чоловіків на 1000 жінок.

За національним складом переважають українці — 89,6% усієї людності району. Також мешкають тут росіяни, євреї (здебільшого в міських поселеннях), поляки (у Львівській області), угорці, словаки (у Закарпатській області), румуни (у Чернівецькій і Закарпатській областях) та представники інших національностей.

Промисловість — провідна галузь господарського комплексу району. Тут розвинуті машинобудування і металообробка, хімічна, паливна, лісова і деревообробна, легка, харчова галузі, будівельна індустрія. Машинобудування і металообробка має своєрідну спеціалізацію і територіальну організацію. Переважає неметаломістке трудомістке машинобудування, що орієнтується на кваліфіковані кадри. Провідними галузями є автомобільна промисловість, приладобудування, конвеєробудування, електротехнічна, радіотехнічна (телевізори) промисловість, інструментальна, виробництво верстатів і сільськогосподарських машин. У територіальній структурі машинобудування і металообробки виділяються Львів, Івано-Франківськ, Чернівці, Ужгород, Дрогобич, Коломия, Мукачеве.

У районі добре розвинута хімічна промисловість, що орієнтується на поклади самородної сірки, калійної і кухонної солі, озокериту, нафти, природного газу, кам'яного вугілля. Основними галузями хімічної

промисловості є гірнича хімія, основна хімія, хімія органічного синтезу. Гірничу хімію складають виробництво сірки (Роздольське ВО "Сірка" і Яворівський гірничо-хімічний завод), видобуток калійних і кухонних солей у Калуші, Стебнику, Солотвині. До основної хімії належить виробництво сірчаної кислоти (у Новому Роздолі).

Розвивається хімія органічного синтезу — виробництво штучних волокон (у Сокалі), технічного вуглецю (у Дашаві), тонкого органічного синтезу (в Івано-Франківську), поліетилену (у Калуші). Мають місце також хіміко-фармацевтична промисловість (у Львові), виробництво лаків і фарб (у Львові, Бориславі, Чернівцях), нетканих матеріалів (у Бориславі), гумоазбестова промисловість (у Чернівцях), побутова хімія (в Ужгороді, Чернівцях), нафтохімія (у Львові, Дрогобичі, Івано-Франківську).

Паливна промисловість району представлена газовою, нафтовою, вугільною і торфовою галузями. Найбільшими електростанціями району є Бурштинська (Івано-Франківська область, 2,4 млн. кВт) та Добротвірська ДРЕС (Львівська область, 700 тис. кВт). На межі Чернівецької та Хмельницької областей побудована Дністровська ГЕС.

До лісової та деревообробної промисловості району входить понад 70 підприємств. Вони сформували потужний Карпатський лісовиробничий комплекс, що включає лісозаготівельну, деревообробну, целюлозно-паперову та лісохімічну галузі. Лісозаготівельна промисловість розвинута в Берегометі (Чернівецька обл.), Вигоді, Надвірній, Брошнів-Осаді, Рожнятові (усі — Івано-Франківська обл.), Рахові, Тересві, Чинадієвому (усі — Закарпатська обл.), Сколе, Стрию, Турці (усі — Львівська обл.). Виробництво меблів знаходиться у Львові Івано-Франківську, Чернівцях, Ужгороді, Мукачеві. Випуск деревинностружкових плит налагоджений на лісокомбінатах у Надвірній і Сваляві (Закарпатська обл.) та на деревообробному комбінаті у Тересві, а деревоволокнистих — на Вигодському лісокомбінаті. У Чернівцях, Сваляві та Брошневі виробляють із дерева будівельні матеріали та фанеру. Підприємства целюлозно-паперової промисловості знаходяться у Рахові (картонна фабрика) і Жидачеві (картонно-паперовий комбінат, Львівська обл.). Підприємства лісохімічної промисловості працюють у Великому Бичкові, Перечині (усі — Закарпатська обл.), Сваляві і Вигоді.

Розвинута у районі також промисловість будівельних матеріалів. Потужна місцева сировинна база, а також потреби містобудування зумовили виробництво цементу, гіпсу, покрівельних і стінових мате-

ріалів, залізобетонних виробів тощо. Провідними підприємствами будівельної індустрії є Миколаївський (Львівська обл.) цементно-гірничий і Ямщицький (біля Івано-Франківська) цементно-шиферний комбінати, Львівський і Стрийський заводи скловиробів, Бориславський порцеляновий завод. Окрім того, важливими є виробництва, що випускають глиняну (Чернівці, Івано-Франківськ, Коломия) і силікатну цеглу (Розвалів Львівської обл.), нерудні будівельні матеріали (Хуст Закарпатської обл.), будівельну кераміку (Львів), пластмасові сантехнічні вироби (Виноградове Закарпатської обл.).

Потужний і АПК. Різноманітні природні умови зумовлюють різну спеціалізацію сільськогосподарських і переробних підприємств. У лісостеповій зоні розвинуті зернове господарство, молочно-м'ясне скотарство, свинарство і птахівництво. Тут вирощують цукрові буряки, льон, зерно. У гірських районах переважають молочно-м'ясне скотарство, вівчарство, а також картоплярство і льонарство. Своєрідна сільськогосподарська спеціалізація склалася у Закарпатті, де провідним є виноградарство, садівництво, тютюнництво, молочно-м'ясне скотарство, птахівництво і вівчарство. На базі цих галузей сільського господарства сформувалися м'ясна, цукрова, молочна, маслоробно-сироварна, борошномельно-круп'яна, хлібопекарська, кондитерська, виноробна, плодоовочева та інші виробництва харчової промисловості. Розміщення їхніх підприємств, загалом, відповідає територіальній спеціалізації сільського господарства. Так, цукрові буряки переробляються в лісостеповій зоні (у Ходорові, Радехові, Золочеві, Городенці), льон — у Передкарпатті (Старому Самборі), овочі і плоди — у лісостеповій і передгірській. М'ясокомбінати розповсюджені переважно в обласних центрах, а також Бориславі, Стрию, маслосирзаводи — рівномірно на території району. У Закарпатті розвинені виноробна і коньячна галузі (в Ужгороді, Береговому, Іршаві), а в областях, розташованих північніше від Карпат — спиртогорілчана промисловість.

Головними галузями легкої промисловості району є текстильна, трикотажна, швейна, панчішно-шкарпеткова, хутрова, взуттєва. Провідні центри текстильної промисловості зосереджені у Долині (Івано-Франківська обл.), Львові (в обох — бавовняно-прядильні фабрики), Чернівцях (текстильне об'єднання) і Калуші (Івано-Франківська обл., завод первинної обробки льону). Виробництво трикотажних виробів здійснюють трикотажні фабрики у Львові, Чернівцях, Ужгороді та фабрика білизняного трикотажу в Мукачеві. Осередками панчішно-шкарпеткової промисловості є Чернівці і Львів. Швейна про-

мисловість репрезентована виробничими об'єднаннями у Чернівцях і Дрогобичі. У Львові, Чернівцях та Івано-Франківську знаходяться виробництва шкіряної промисловості, а у Мукачевому, Хусті (Закарпатська обл.), Стрию, Бориславі, Львові продукують взуття Відомим підприємством хутрової промисловості є виробниче об'єднання "Тисмениця" (Івано-Франківської обл.).

У Карпатському районі розвивається рекреаційний комплекс, до якого належить санаторно-курортне і туристське господарство та сфера відпочинку. Основним районом рекреації виступає територія Українських Карпат. Тут розміщені відомі оздоровниці Трускавця, Моршина, Любіня Великого, Немирова. Основними центрами туризму є Львів, Галич, Чернівці, Ужгород, Мукачеве тощо.

Карпатський район має густу мережу залізничних і автомобільних шляхів. Довжина залізничних магістралей загального користування становить 2898 км. Автомобільні шляхи з твердим покриттям мають довжину 18,1 тис. км. Головні залізничні колії прямують із Києва до Львова і далі до Ужгорода і Чопа. У перевезеннях переважають транзитні вантажі, їх перевантажують на прикордонних станціях Чоп і Мостиська. Найбільшими транспортними вузлами району є Львів, Чоп, Чернівці, Івано-Франківськ, Дрогобич, Самбір, Стрий. Львівський аеропорт має міжнародне значення.

Промисловими вузлами району є Львівський, Дрогобицько-Стрийський, Червоноградсько-Сокальський, Чернівецький, Івано-Франківський, Калусько-Долинський, Ужгород-Мукачівський. Найбільший промисловий вузол — *Львівський*. Тут переважає машинобудування і металообробка. У Львові виробляють автобуси й автотранспортувачі, телевізори й кінескопи, конвеєрні лінії та верстати, інструменти і прилади, медичне обладнання й електротехнічні вироби, сільськогосподарські машини, штучні алмази та алмазний інструмент. У Львові знаходяться численні підприємства легкої промисловості: виробничі об'єднання "Весна", "Маяк", "Юність" (швейна промисловість), "Промінь" (трикотажна), "Світанок" (шкіряна), "Прогрес" (взуттєва). До харчової належать виробничі об'єднання "Світоч", "Колос", молочний, м'ясний і жировий комбінати. Серед підприємств хімічної і нафтохімічної промисловості у Львові працюють лакофарбовий і нафтопереробний заводи. У місті сформувалася значна будівельна індустрія. Є підприємства, що випускають косметику, картон, меблі, скло, керамічні вироби, музичні інструменти, а також ВО медичної промисловості "Львівфарм".

Львів — визначний туристичний центр, у якому багато пам'яток історії та архітектури.

До складу *Дрогобицька-Стрийського промислового вузла* входять Дрогобич, Стрий, Борислав, Стебник і Трускавець. Тут розвинуті хімічна, машинобудівна, деревообробна, легка і харчова галузі промисловості, курортне господарство.

Значним промисловим центром вузла є Дрогобич. У місті знаходяться підприємства хімічної, гірничо-хімічної та нафтопереробної промисловості, працюють заводи автомобільних кранів, досліdnий спеціалізованого обладнання, експериментально-механічний тощо. Є підприємства деревообробної, легкої та харчової промисловості, будіндустрії.

Провідна галузь Стрия — машинобудування та металообробка. Набули розвитку також легка (взуттєва і суконна фабрики) і харчова промисловість. Як старий нафтовидобувний центр відоме місто Борислав, де розвинута хімічна промисловість, машинобудування, виробництво штучних алмазів і алмазного інструменту, легка, харчова, меблева промисловість. Провідним підприємством Стебника є калійний завод.

До складу *Червоноградсько-Сокальського промислового вузла*, що розміщений на півночі Львівської області, входять Червоноград, Сокаль, Жвирка, Соснівка, Гірник. Основою територіального осереддя цих населених пунктів є паливна промисловість.

Червоноград — це провідний центр Львівсько-Волинського вугільного басейну. Поблизу міста розміщені 12 шахт і центральна збагачувальна фабрика. У Червонограді працюють заводи металоконструкцій, залізобетонних виробів, хлібний і молочний, дають продукцію деревообробний комбінат, виробниче панчішне об'єднання, швейна фабрика. У Сокалі розміщені заводи хімічного волокна та залізобетонних виробів, філія Червоноградського панчішного об'єднання.

До складу *Івано-Франківського промислового вузла* входять Івано-Франківськ та населені пункти Тисмениця, Лисецьтощо. В Івано-Франківську основними галузями є машинобудування і металообробка, легка і харчова промисловість. До підприємств машинобудування належать виробничі об'єднання "Геофізприлад", "Карпатпресмаш", арматурний та ін., а до легкої - швейне і шкіряне об'єднання, фабрики трикотажних, швейно-галантерейна і художніх виробів. Харчову промисловість складають молочний завод, харчосмакова і кондитерська фабрики,

хлібний, птахо- і м'ясокомбінати. У місті виробляють будівельні матеріали, працюють меблевий комбінат та завод тонкого органічного синтезу. У Тисмениці знаходиться виробниче хутрове об'єднання, харчовий комбінат, меблева фабрика.

До складу *Калузько-Долинського промислового вузла* входять Калуш, Долина, Вигода, Брошнів-Осада та ін. Вузол знаходиться на заході Івано-Франківської області. Його провідні галузі — хімічна — АТ "Оріана" (Калуш), газопереробний завод (Долина) та машинобудування — ВО "Карпатнафтомаш", заводи комунального устаткування "Будмаш", "Нафтобурмашремонт" та ін. (Калуш). Тут багато підприємств легкої, харчової промисловості та будіндустрії.

До складу *Чернівецького промислового вузла* входять Чернівці, Лужани, Новоселиця та ін. Провідними галузями виступають легка промисловість, машинобудування та металообробка. Легка промисловість представлена такими виробничими об'єднаннями: швейним "Трембіта", панчішним, рукавично-трикотажним, бавовняним. Розвинуті народні художні промисли. Є кілька машинобудівних підприємств: виробничі об'єднання Чернівцілегмаш та "Електронмаш", машинобудівний та приладобудівний заводи. Хімічна промисловість випускає гумове взуття, лаки, фарби, товари побутової хімії. Тут багато підприємств харчової, деревообробної та меблевої промисловості.

До складу *Ужгород-Мукачівського промислового вузла* входять Ужгород, Мукачеве, Чоп, Середнє та ін. Основна спеціалізація вузла — виробництво машин і обладнання, продукція легкої та деревообробної промисловості. Машинобудування репрезентоване заводами "Електродвигун", "Ужгородприлад", нестандартного обладнання, експериментальним газотранспортних турбоустановок (Ужгород), Мукачівприлад та комплексних лабораторій (Мукачеве). Тут розвинута деревообробна, меблева, легка, харчова промисловість, будіндустрія.

Із Карпатського району вивозять автобуси та автотранспортувачі, автомобільні крани й інструменти, телевізори і конвеєрні лінії, сільськогосподарські машини й обладнання для нафтової та газової промисловості, технологічне устаткування для легкої промисловості і різноманітні прилади, хутрові вироби, вино, фруктові та овочеві консерви, кондитерські вироби та мінеральні води, калійні добрива і сірку, вугілля, ліс, меблі тощо.

Підприємства Карпатського району працюють на металі з Донбасу і Придніпров'я, з різних районів країни отримують комплектуючі деталі, мінеральні добрива, синтетичні волокна, шовкові, бавов-

няні і лляні тканини, сільськогосподарські машини, автомобілі, технологічне обладнання для харчової промисловості, олію.

Однією з найголовніших проблем Карпатського району є низький рівень промислового розвитку його областей, окрім Львівської. Незважаючи на те, що район межує з п'ятьма країнами Європи, у нього все ще недостатній рівень транскордонного співробітництва. Це особливо стосується Закарпатської та Львівської областей. Заслугує на увагу дослідження регіональних особливостей продуктивних маятникових міграцій, що набуває великого державного значення. Потребують уваги питання охорони унікальних лісових ресурсів Карпат, здійснення протиерозійних заходів, регулювання стоку карпатських річок, які затоплюють у період повеней значні передгірські території, необхідно вжити дійових заходів щодо усунення промислових викидів у повітряний і водний басейни, передусім у районах розміщення гірничо-хімічних виробництв і цементної промисловості.

Карпатський економічний район має великі, не до кінця реалізовані можливості щодо розвитку курортного господарства. Унікальні курорти Передкарпаття і Закарпаття можуть давати прибуток, зокрема і в іноземній валюті, більший, ніж промислові підприємства. Однак подальший розвиток екологічно небезпечних виробництв у цих районах часто суперечить їхньому рекреаційному освоєнню.

6.5. Кримський економічний район

Район розташований на півдні України у межах Кримського півострова. Площа його складає 26.2 тис. км² (4,3% території України). Населення — 2,4млн. осіб (на 1.01.2003), що сягає 5,0% загальної людності у державі. Район охоплює Автономну Республіку Крим. На півночі він межує з Причорноморським економічним районом, на заході і півдні омивається Чорним морем, на північному сході — з Азовським. Його розташованість у межах двох морів ж найсприятливішою рисою географічного положення. Він виступає (за висловлюванням академіка С.Рудницького, українським "Гібралтаром", бо лежить на перетині міжнародних морських шляхів Азово-Чорноморського басейну). Окрім того, по його території проходить залізниця, що через Керченську протоку з'єднує "материкову" Україну із Російською Федерацією (Краснодарський край). Приморське положення Кримського району сприяє розвитку портового і рекреаційного господарств міжнародного значення.

Крим багатий на корисні копалини. Його основне багатство — залізні руди Керченського залізорудного басейну, запаси якого складають 2,8 млрд. т (майже 14% промислових запасів руд в Україні). Хоча ці руди бідні на вміст заліза, проте вони мають домішки марганцю, ванадію, фосфору і миш'яку. З іншої рудної сировини розвідані ртутні руди (кіновар) у родовищах Малосалгирському, Альмінському і Лочівському, Крім того, Сиваш багатий на різноманітну металеву сировину, з-поміж якої виділяються магній, натрій, титан.

На Керченському і Тарханкутському півостровах виявлено родовища нафти і газу, на які багатий також шельф моря. Найбільшими газовими родовищами є Глібівське, Джанкойське, Стрілківське, Голіцинське (акваторія Чорного моря).

Добре забезпечений Кримський район сировиною для будівельної індустрії, серед якої виділяються цементні мергелі, піляльні вапняки, а також — різноманітні глини, гравій, пісок, гіпс. Біля Балаклави зосереджуються величезні поклади флюсових вапняків. Солі озер і лиманів є цінною сировиною для хімічної промисловості.

Велике значення мають лікувальні грязі, ропа, термальні води та мінеральні джерела. Найкращі лікувальні грязі знаходяться у Сакському озері.

До природних ресурсів Кримського економічного району віднесемо також кліматичні особливості субтропічного середземноморського клімату Південного берега Криму, де сума активних температур складає 3700-4150°. Багатством регіону є опідзолені чорноземи (західна частина), малогумусні чорноземи і темно-каштанові ґрунти (стєпова зона). У районі обмежені водні ресурси, тому для ведення сільськогосподарського виробництва прокладені зрошувальні канали. Природна рослинність більшої частини Криму — степова, тому наявний дефіцит лісових ресурсів. Під лісом зайнято всього 340 тис. га (13,0% всієї площі району).

Людність району станом на 1 січня 2003 р. становила 2396,9 тис. осіб. Пересічна густина населення — 88,8 осіб/км², що є більше (на 11,1%) від пересічнодержавної величини.

Міське населення складає 67,7% і воно розміщується у 18 містах, у тому числі в 12 державного, республіканського та обласного підпорядкування та 57 містечках. Пересічна людність міського населення в регіоні склала 21637 осіб, що майже на 12% менше від аналогічного показника в Україні. Найбільші міста регіону Севастополь, Сімферополь, Керч, Євпаторія, Ялта, Феодосія.

Густота сільської людності сягає 28,7 осіб/км², що більше на 11% від пересічнодержавного показника. Середня людність сільського населеного пункту достатньо велика — 786 осіб і перевищує аналогічний розмір села в Україні більше ніж на 43%.

Працездатне населення становить 59,7% (на 1,8% вище пересічноукраїнського показника), молодь — 18,4% (на 0,3% менше), особи похилого віку - 21,9% (на 1,5% менше). На 1000 осіб населення району припадало 287 пенсіонера, що на 4,9% менше від пересічноукраїнського рівня.

У статевій структурі людності жінки кількісно переважають осіб чоловічої статі. Так, на 1000 жінок припадало 852 чоловіків, у той час у межах України ця величина була більшою і сягала 862.

За національним складом район один із найбагатших з-поміж інших економічних регіонів України. Тут мешкають представники 110 народів. Водночас, це єдина територія держави, де українці утворюють меншість — 24,0%. Найбільшою етнічною групою у Криму є росіяни, яких нараховується біля двох третин від усіх мешканців району (60,4%). На інші національності (кримські татари, вірмени, греки, болгары, євреї, білоруси, кримчаки, караїми тощо) припадає 15,6%.

На даний час на батьківські землі повертаються кримські татари, депортовані у 1944 р. у східні райони Росії та республіки Середньої Азії. Постає проблема їхнього облаштування та залучення до суспільного, економічного і політичного життя республіки й України. Також розгортається національне відродження населення Криму. Воно стосується не тільки українського і кримськотатарського народів, але й грецького, караїмського, єврейського тощо. У зв'язку із цим необхідно забезпечувати толерантність у політичному і релігійному співжитті та не допустити гострих конфліктів і протистоянь на національному ґрунті.

У галузевій структурі промислового комплексу провідні місця посідають харчова промисловість, машинобудування і металообробка, хімічна і нафтохімічна, будівельних матеріалів промисловість. Галузями спеціалізації є також морських транспорт, рекреаційне господарство і туризм.

Провідними галузями машинобудівного комплексу є суднобудування і судноремонт (Керченський суднобудівний завод "Затока", Севастопольський морський завод, Феодосійське ВО), сільськогосподарське машинобудування (Сімферополь, Джанкой), електротехнічна (Сімферопольський електромашинобудівний завод), радіоелектроніка (ВО "Фотон" у Сімферополі), приладобудування (Сімферополь, Севастополь).

Хімічна промисловість працює здебільшого на власній сировині (ропі, солях озер і лиманів), лише частково використовуючи привізну. Найбільшими підприємствами є Сімферопольський завод пластмас, Сакський хімічний завод, Кримський содовий і Кримський двоокису титану заводи, Перекопський бромний завод, Севастопольський завод "Хімпром", Південносиваський магнезитовий завод (магнезійний порошок для чорної металургії України).

Промисловість будівельних матеріалів в основному забезпечує місцеві потреби. Найбільшим підприємством є Балаклійський цементно-шиферний комбінат. У Керчі знаходиться завод скловиробів. Мармуристий вапняк і мармур видобувають у Кадиківському і Чоргунському родовищах, а карбонатно-цементну сировину поблизу Бахчисарая.

Гірничодобувна промисловість репрезентована Комиш-Бурунським гірничо-збагачувальним комбінатом, звідки залізна руда транспортується на заводи Маріуполя. У Балаклаві видобувають флюсові вапняки. Електроенергія виробляється на теплових електростанціях Керчі, Сімферополя, Севастополя.

У загальному обсязі валової продукції сільського господарства тваринництво переважає рослинництво. Сільськогосподарські угіддя займають біля 2/3 усієї площі району. Вся посівна площа у 2000 р. становила біля 27,2 млн. га, у тому числі на зернові припадало 50,2%, технічні культури - 15,4%, кормові культури - 26,0% та овоче-баштанні і картоплю — 8,4%. Головною зерною культурою є озима пшениця, яка займає більше 45% площі зернових. Вирощують також озимий і ярий ячмінь, кукурудзу, рис, сорго. Серед технічних культур загальнодержавне значення мають ефіроолійні (казанлицька і червона троянда, ірис, лаванда, шавлія мускатна) та ароматичний тютюн. Певна роль належить і соняшнику, хоча за його валовими зборами (38 тис. т у 2000 р.) регіон посідав 7 місце серед 10 економічних районів України. Тут вирощується також гірчиця, лікарські рослини, південні коноплі. Значного розвитку набуло овоче-баштанництво, зокрема культивується понад 30 овочевих культур. У районі поширені сади та виноградники.

Галузями спеціалізації тваринництва є молочно-м'ясне скотарство, свинарство і птахівництво. На заході та сході району розвивається вівчарство.

Харчова промисловість ґрунтується на місцевій сировині. Провідні позиції посідає переробка винограду (Ялта, Алушта, Судак, Сімферополь, Феодосія, Старий Крим) і рибообробна промисловість (вироб-

ничі об'єднання "Атлантика", "Керчрибпром", "Південьриба"). М'ясна промисловість репрезентована м'ясокомбінатами у Сімферополі й Керчі. Підприємства консервної галузі розташовані у Сімферополі, Джанкої, Бахчисараї, Нижньогірську. Маслоробна, молочна, сироварна промисловість розташована рівномірно територією району і загалом забезпечує місцеві потреби.

До галузей, що працюють здебільшого на власного споживача, відносяться і легка промисловість. Серед її виробництв необхідно відзначити лише швейну і шкіряно-взуттєву промисловість, а помітним центром є Сімферополь (шкіргалантерейна фабрика).

Галузю спеціалізації Кримського економічного району є курортно-рекреаційне господарство. У Криму зосереджено 36% санаторіїв курортного фонду України, понад 30% будинків і пансіонатів відпочинку, майже 20% туристських закладів. На базі джерел мінеральних вод функціонують санаторії в Євпаторії, Саках, Феодосії. Практичне значення мають термальні води Тарханкутського півострова, лікувальні грязі численних солоних озер. У Кримському економічному районі курортно-лікувально-рекреаційна структура об'єднується у Ялтинський, Євпаторійський і Феодосійський рекреаційні райони.

Кримський економічний район добре забезпечений транспортною мережею. Загальна довжина залізниць становить понад 640 км, у т.ч. електрифіковано 386 км, їхня густина сягала 24 км на 1000 км². Основні залізниці прокладені через такі населені пункти: Солоне Озеро — Сімферополь — Севастополь; Армянськ — Джанкой — Керч. Остання поромною переправою з'єднує Крим із Північним Кавказом. Найбільші залізничні вузли: Сімферополь і Джанкой.

Автомобільний транспорт обслуговує загалом внутрішні перевезення. Загальна довжина автомобільних шляхів 6,7 тис. км (усі — із твердим покриттям). Основні автомобільні шляхи: Сімферополь — Ялта, Сімферополь — Севастополь, Сімферополь — Феодосія — Керч, Красноперекопськ — Джанкой — Нижньогірський тощо. Діє тролейбусна міжміська лінія Сімферополь — Ялта (близько 79 км).

Морський транспорт в основному забезпечує каботажні перевезення і має державне і міжнародне значення. Головними портами є Севастополь, Керч, Феодосія, Ялта, Євпаторія.

У північно-західній частині Криму прокладені траси газогонів загальною довжиною 780 км. Вони зв'язані лінією Джанкой — Красноперекопськ — Армянськ із газогінною системою України. Аеропорт державного і міжнародного значення знаходиться у Сімферополі.

Промислові вузли Кримського економічного району - Сімферопольський, Севастопольський, Керченський і Саксько-Євпаторійський.

Провідною галуззю *Сімферопольського промислового вузла* є машинобудування і металообробка (заводи "Сільгоспдеталь", "Сантехпром", електромашинобудівний, а також виробничі об'єднання "Кримпродмаш", "Пневматика", "Фотон"). Серед підприємств легкої промисловості — швейне, трикотажне та взуттєве об'єднання, шкіряно-галантерейна фабрика та текстильно-художніх виробів. Харчова промисловість представляють науково-виробниче об'єднання "Ефіролія", два консервних заводи, кондитерська і макаронна фабрики, тютюново-ферментаційний комбінат тощо. Є підприємства хімічної промисловості (заводи побутової хімії і пластмас). Розвинута будівельна індустрія (виробничі об'єднання "Кримбудматеріали", "Кримнерудпром" та ін).

Провідною галуззю *Севастопольського промислового вузла* є харчова промисловість, у тому числі рибна і рибоконсервна. Найбільші підприємства цієї галузі - ВО "Атлантика", м'ясо- і хлібокомбінати, молочний завод, безалкогольних напоїв тощо. З машинобудівних підприємств відомі ВО "Севастопольський морський завод", приладобудівний завод та ін. Легка промисловість представлена такими фабриками, як трикотажна, швейна, спортивних виробів. Розвинуті деревообробна та будівельна промисловість.

І Центром *Керченського промислового вузла* і портом на сході Криму є Керч. Провідні підприємства міста — залізорудний комбінат (гірничорудна промисловість), завод "Затока" (суднобудування), завод імені П.Л.Войкова (чорна металургія) і ВО "Керчриб-пром". Значного розвитку досягла промисловість будівельних матеріалів (заводи Азовський, Кіровський і Приморський будівельних матеріалів, залізобетонних виробів; склоробний комбінат "Кварц"). Працює кілька підприємств легкої і харчової промисловості.

До *Саксько-Євпаторійського промислового вузла* входять Євпаторія і Саки. Домінуючими галузями є курортне господарство з санаторіями, будинками відпочинку, пансіонатами тощо та харчова промисловість. У Саках знаходиться хімічний завод. У вузлі функціонують також підприємства легкої промисловості та будівельної індустрії.

Значними багатогалузевими промисловими центрами Криму є Ялта і Феодосія.

На характер зв'язків Криму з іншими економічними районами країни накладає відбиток недостатня його забезпеченість багатьма

видами природних ресурсів. Тому сюди надходять електроенергія, вугілля, лісоматеріали, а також машини і технологічне обладнання, продукція легкої промисловості тощо.

Із Криму до інших районів країни відправляють виноград, вина, фрукти, агломерат, тракторні причеми, трояндову й лавандову олію, устаткування для харчової промисловості, рибу, рибні консерви тощо.

Першочергового значення у Кримському економічному районі набуває проблема водних ресурсів, що для засушливих умов степового Криму є визначальним чинником або активізації (у разі її позитивного вирішення), або сповільнення (за відсутності оптимального водопостачання) сільськогосподарського виробництва. На зрошувальних системах інтенсифікується вторинне засолювання ґрунтів, а то й їхнє підтоплення. У горах Криму постійною є небезпека проходження селей. Бездумна експлуатація природних ресурсів району вже призвела до фактичної втрати знаменитої сакської грязі, лікувальне значення якої велике. Досі не розв'язаною проблемою є видобування гальки на пляжах і вапняків у кар'єрах Криму, що також негативно позначається на природі курортного району, не сприяє нормальним умовам відпочинку. Розміщення великих військово-повітряних і морських баз у курортних містах, шумове забруднення, що в десятки разів перевищує допустимі норми, унеможлиблюють лікування в Криму нервових захворювань, гіпертонії, хвороб шлунка тощо.

6.6. Північна-Західний економічний район

§

Площа району — 40,3 км² (6,6% території України). Населення — 2,2 млн. осіб (на 1.01.2003), що сягає 4,6% загальної людності у державі. Район охоплює Волинську і Рівненську області. Район знаходиться на крайньому північному заході України, межує з двома країнами — Білоруссю і Польщею. Це найменший за кількістю населення економічний район країни. Більша частина його розташована на Поліській низовині, решта — на Волинській височині.

Рівнинність, переважання опадів над випаровуванням призводить до заболоченості значної території. Ґрунти більшої частини району малородючі, дерново-підзолисті, також на півдні Рівненської області виділяються чорноземи на твердих карбонатних породах. Тут значні водні ресурси, густа річкова мережа, багато озер, особливо на крайньому північному заході. За лісосировинними ресурсами район поступається тільки Карпатському. Лісами вкрито близько 40% його те-

232

риторії, переважають дубово-соснові ліси. У лісостепу поширені грабово-дубові і дубові ліси.

У Північно-Західному районі із паливних ресурсів є кам'яне пугілляторф. Вугілля належить до Львівсько-Волинського басейну. Проте основні запаси кам'яного вугілля у Нововолинську майже вичерпані. Значними родовищами торфу є Турське, Цирське, Морочне, Семерне тощо. Останнім часом у Волинській області відкрито невеликі запаси природного газу біля селища Локачі 96,5 млрд. м³) та значні запаси уранової руди (поблизу м. Рівне).

У районі великі поклади базальту (в Івановій Долині, Берестовці) і граніту (у Вирах, Осницьку, Клесові). З іншої будівельної сировини відомі гнейси, діабазы, вапняки, глина, пісок, крейда, а також сировина для скляної промисловості - каолін. У Рівненській області розробляються поклади бурштину. Трапляється й інше коштовне каміння. В різних частинах району виявлено мінеральні води.

Населення Північно-Західного економічного району складає 2223,0 тис. осіб, причому воно більш-менш рівномірно розподілене між областями. Так, на Волинську область припадає 47,4%, а на Рівненську — 52,6%. Густота людності у районі сягала всього 55,2 осіб/км², що майже на третину менше від пересічно державної щільності населення. У Волинській області густота ще менша - 52,2 осіб/км².

Північно-Західний район належить до тих регіонів, у яких сільська людність кількісно переважає міську і частка її сягає тут 51,5%. Густота сільських мешканців району є дещо більшою від середнього українського показника (відповідно, 28,4 і 26,0 осіб/км²). У Рівненській області вона більша (30,9 осіб/км²), ніж у Волинській (26,0 осіб/км²). Загалом виділяють три локальних райони сільського розселення: із найнижчою густотою — менше 20 осіб/км² (південна частина Волинського Полісся); із середньою густотою — коливається у межах 20-30 осіб/км² (північ Волинської і Рівненської областей); із високою густотою — від 30 до 40 осіб/км² (Волинська височина і Мале Полісся).

Пересічні розміри сільського поселення району (557 осіб) є ледь більшими від пересічних державних (548 осіб). Причому у Рівненській області вони значно переважають середню чисельність села (більш ніж на 120 осіб) Волинської області, сягаючи біля 620 осіб. Найбільші ж села розміщені у північній і східній частині Рівненщини (Володимирецький, Сарненський, Березнівський, Рокитнівський райони), де їхня людність перевищує 800 осіб.

У Північно-Західному економічному районі міська людність складає менше половини населення і вона розміщена лише у 22 містах, у тому числі 8 обласного підпорядкування та 38 містечках, більшість із яких знаходяться у Волинській області (22). Пересічна людність міського поселення в регіоні сягнула 17960 особи, що на 34,3% нижче від пересічнодержавного показника. На Рівненщині вона є більшою на 13,0%, а на Волинщині меншою на 11,8%. На теренах регіону нараховується лише 4 міста з людністю понад 50 тис. осіб - Рівне, Луцьк, Ковель і Нововолинськ.

Працездатне населення становить 56,1% (на 1,8% менше пересічноукраїнського рівня), молодь — 23,1 % (на 4,4% більше), особи похилого віку — 20,8% (на 2,6% менше). На 1000 осіб населення регіону припадало лише 280 пенсіонерів, що на 21 особу менше від пересічноукраїнського рівня.

У статевій структурі людності жінки кількісно переважають осіб чоловічої статі. Проте порівняно з іншими економічними районами, співвідношення між чоловіками і жінками незначне. Північно-Західний економічний район посідає друге місце в державі (після Карпатського) за різницею між особами чоловічої та жіночої статі. Так, на 1000 жінок тут припадає 895 чоловіків, що на 4% більше від пересічноукраїнського рівня.

Національний склад населення району досить однорідний — більше 96% українців. Приблизно 2,5% населення становлять росіяни, які проживають головне у найбільших містах. Окрім того, є білоруси, особливо в Рокитнівському районі Рівненської області, а також невелика кількість поляків, євреїв і представників інших національностей, що мешкають у містах.

Загалом, загальний рівень економічного розвитку Північного Заходу найнижчий у країні. Переважають галузі АПК. Окрім харчової і легкої промисловості, тут набули розвитку машинобудування і металообробка, лісова, деревообробна, порцеляно-фаянсова галузі промисловості.

Машинобудування спеціалізується на виробництві сільськогосподарських машин (Ковель, Рівне), приладів (Луцьк, Рівне), устаткування для залізничного транспорту (Ковель), будівельних інструментів (Костопіль), обладнання для тваринництва і кормовиробництва (Квасилів, Рожище). Луцький автомобільний завод виробляє легкові автомобілі підвищеної прохідності. Працюють численні ремонтні підприємства, в тому числі Дубнівський ливарно-механічний завод.

Підприємства хімічної промисловості випускають хімічні добрива (Рівне), товари побутової хімії (Рівне, Луцьк), пластмасові (Здолбунів, Корець) і гумотехнічні (Дубне) вироби.

У районі розвинута промисловість будівельних матеріалів. Працює цементно-шиферний комбінат у Здолбунові. Виробництво залізобетонних виробів і конструкцій та цегли налагоджено у Луцьку, Рівному, Здолбунові, Сарнах, Нововолинську. В Луцьку діє картонно-руберойдовий завод, що виготовляє м'яку покрівлю, гідроізоляційні матеріали. Виділяється вапняково-силікатний завод у Новій Любомирі, завод базальтових і теплоізоляційних матеріалів у Костополі. Обробка граніту і базальту налагоджена в Рівненській області у Костопільському, Сарненському та Рокитнівському районах. Скляна та порцеляно-фаянсова промисловість також набула розвитку у цій області (Костопіль, Рокитне).

Високий рівень мають лісова і деревообробна промисловість. Лісозаготівля зосереджена в районах Дубровиці і Цумані. Великі деревообробні та домобудівні комбінати працюють у Костополі, Оржеві, Смизі, Клевані, меблеві фабрики - у Рівному, Костополі, Дубному, Острозі, Радивиліві, Сарнах. У багатьох лігоспах виробляються скипидар, живицю, вітамінне борошно.

Сільськогосподарське виробництво спеціалізується на скотарстві, вирощуванні льону-довгунця, картоплі, хмелю, зерна. Орні землі обіймають майже 70% сільськогосподарських угідь. Значні площі зайняті під сіножатями та пасовищами. Важливими зерновими культурами району є озима пшениця і жито. Озиму пшеницю переважно сіють на півдні району, жито — на півночі. З інших зернових сіють також ячмінь та просо. Значні площі зайняті під льоном-довгунцем, хмелем. Північний Захід — один із головних районів країни з вирощування картоплі. У південній лісостеповій частині вирощують цукрові буряки. Тут же розвинуте садівництво, ягідництво й овочівництво. Навколо таких міст, як Рівне, Луцьк, Нововолинськ, Здолбунів, розвивається приміський тип сільського господарства.

Провідна галузь тваринництва — скотарство. На Поліссі воно має молочно-м'ясний напрям, у лісостепових районах — м'ясо-молочний. Розвинуте свинарство, вівчарство, птахівництво. Допоміжними галузями тваринництва є кролівництво, рибництво, бджільництво.

Найважливіша галузь — харчова промисловість, яка базується на власній сировині. Цукрова галузь розвинута на півдні району, її провідними підприємствами є Володимир-Волинський, Іваничівський, Гнідавський (Луцьк), Горохівський (Мар'янівка) у Волинській області

та Дубнівський, Бабино-Томахівський, Корецький, Мізоцький, Острозький і Шпанівський заводи у Рівненській області. Найбільшими овоче-консервними заводами є Луцький, Володимир-Волинський, Іваничівський, Рожищенський (всі — Волинська область), Демидівський, Дубнівський, Острозький, Великомежирицький, Радивилівський (усі — Рівненська обл.).

М'ясна промисловість, окрім сировини, орієнтується і на споживача. Значні м'ясопереробні підприємства зосереджені в Луцьку, Нововолинську і Ковелі на Волині та в Рівному і Дубному на Рівненщині.

Молочні підприємства поширені по всій території Швнічно-Західного району: у Луцьку, Рівному, Дубному, Сарнах, Гощі. Працюють ще інші заводи харчової промисловості — крохмале-патоковий у Володимирі, спиртовий — у Зірному, пивоварні — у Луцьку, Рівному, Острозі, Семидубах, Квасилові, Вовковиях, мінеральних вод — в Острозі, Березному, Степані, кондитерські — в Луцьку, Рівному.

Основна частина галузей легкої промисловості також використовує місцеву сировину. Це шкіряно-взуттєва і лляна галузі. Із сировинних регіонів льон надходить на заводи первинної обробки льону у Бережному, Володимирі, Сарнах, Дубровиці, Зарічному. У Рівному на льонокомбінаті виробляють тканини. З інших підприємств текстильної промисловості відомі меланжева фабрика в Луцьку та фабрика нетканних матеріалів у Рівному. Виробництво штучної шкіри знаходиться у Нововолинську і Ковелі. З інших галузей у районі працюють підприємства швейної та панчішно-шкарпеткової промисловості.

Енергетичною базою району є вугільна і торфова промисловість. У Волинській області знаходиться 9 кам'яновугільних шахт. У північних районах Північного Заходу видобувають торф (Журавичі, Малевичі, Соїне у Волинській області, Москвин, Смига, Клесів, Семерне у Рівненській області). Електроенергією район забезпечується переважно від Рівненської АЕС та Добротвірської ДРЕС (Львівська обл.). Природний газ подається газогонами Івановичі — Долина та Дашава — Рівне — Костопіль.

Транспортне забезпечення Північного Заходу недостатнє. Довжина залізниць становить 1109 км, автошляхів з твердим покриттям — понад 8,5 тис. км. Найбільшими залізничними вузлами в районі є Ковель, Сарни, Рівне, Здолбунів; судноплавними річками — Прип'ять, Горинь, Стир. У Луцьку та Рівному є добре обладнані аеропорти.

У Північно-Західному економічному районі нараховується три промислових вузли: Рівненський, Луцький, Ковельський. Найбільший

із них — *Рівненський*. До його складу входять Рівне, Дубно, Здолбунів. Провідними галузями вузла є машинобудування і металообробка, харчова, легка промисловість, будівельна індустрія.

У Рівному знаходяться такі великі підприємства, як ВО "Газотрон", "Азот", Рівненський завод тракторних агрегатів, за коди високовольтної апаратури, торгового обладнання. Харчова промисловість репрезентована м'ясокомбінатом, овочеплодопереробним і молочним заводами, кондитерською фабрикою. До підприємств легкої промисловості належать льонокомбінат, швейна і нетканих матеріалів фабрики. У місті розвинута будіндустрія (комбінати домобудівний, великопанельного домобудування, ВО Рівнезалізобетон) та деревообробна промисловість (ВО "Рівнедерев"). Провідною галуззю Дубного є харчова промисловість, Здолбунова — будіндустрія.

Ядро *Луцького промислового вузла* Луцьк. До вузла входять також Ківерці, Підгайці та інші менші населені пункти. Провідна галузь тут — машинобудування і металообробка (заводи автомобільний, підшипниковий, електроапаратний, комунального машинобудування і комунального обладнання, виробничо-наукове об'єднання "Електротермометрія").

Підприємства хімічної промисловості представлені заводами "Спектр", виробів із пластмас. У місті є підприємства будівельної індустрії (ВО "Волиньзалізобетон", заводи великопанельного домобудування, картонно-руберойдовий і силікатний), легкої промисловості (виробничо-торгове шовкове об'єднання та виробниче об'єднання "Волинь", взуттєва фабрика, завод синтетичних шкір). Тут знаходиться багато підприємств харчової промисловості (консервний, "Харчопродукт", продтоварів, хлібо-, молоко-, маслозаводи). До деревообробної промисловості належать меблевий і тарно-бондарний комбінати.

Головним центром *Ковельського промислового вузла* є Ковель — значний залізничний вузол Північно-Західного району. Промисловий комплекс складається з різних галузей. У місті є підприємства, що обслуговують залізничний транспорт. Тут також працюють заводи: сільськогосподарських машин, льонообробний, крохмальний, комбікормовий, сироробний, будівельних матеріалів. Є м'ясо-, хлібокомбінати, швейна та культтоварів фабрики, ветсанзавод, деревообробний комбінат.

Промисловими центрами Північно-Західного економічного району є Нововолинськ Волинської та Сарни Рівненської областей.

Із Північно-Західного району вивозять будівельні матеріали та коштовне каміння (бурштин), сільськогосподарські машини, прилади, підшипники, автомобілі, устаткування для залізничного транспорту, хімічні добрива, лісоматеріали, фанеру, меблі, паркет, тару, стандартні житлові будинки з дерева, лляні тканини тощо.

Різнманітні машини й обладнання, прилади та інструменти, вантажні і легкові автомобілі, автобуси, штучні й синтетичні волокна, добрива, метали, олія, виноград, кавуни тощо надходять сюди з інших районів країни.

Оскільки Північно-Західний район має найнижчий у країні рівень промислового розвитку і досить високий для України природний приріст населення, тут гостро постають проблеми раціонального використання трудових ресурсів. Через приховане безробіття з району на заробітки виїжджало чимало робітників.

Екологічні проблеми найперше пов'язані з радіоактивним забрудненням, особливо в таких адміністративних районах, як Сарненський, Володимирецький, Дубровицький, Зарічянський та Рокитнівський. Окрім того, Рівненська АЕС побудована на карстових породах, що легко розмиваються. Тому, щоб уникнути загрози аварії на станції, необхідно витратити величезні кошти для закріплення породи під станцією.

Загалом підвищується забруднення довкілля навколо таких міст, як Рівне, Нововолинськ, менше — Луцьк. До того ж у районі існують проблеми з водою, бо у 25 селах Рівненщини вода взагалі зникла із криниць. Негативним результатом меліорації є виникнення на місці колишніх боліт, осушених меліораторами, пересушених земель, які необхідно поливати.

Нарешті, економічний розвиток Північно-Західного району стримує недостатня розвинутість транспортної мережі. Це найбільше стосується північних районів Волинської та Рівненської областей.

6.7. Північно-Східний економічний район

Розташований у північно-східній і, частково, центральній частині країни. Площа його становить 84 тис. км² (13,9% території України). Населення — 5,8 млн. осіб (на 1.01.2003, що сягає 12,0% загальної людності у державі). Район охоплює Харківську, Полтавську та Сумську області. На північному сході межує із Курською і Білгородською областями Російської Федерації, на сході — з Донецьким економічним районом, на півдні — з Придніпровським, на південному заході і заході — з Центральноукраї-

нським і Столичним економічними районами України. Північно-Східний економічний район розташований на важливих шляхах сполучення із розвиненими районами Росії та портами Чорного й Азовського морів, поблизу металургійних баз Донбасу та Придніпров'я, високорозвиненого економічно Центрально-Чорноземного району Росії.

Північно-Східний район багатий на різноманітні корисні копалини. Із паливно-енергетичних ресурсів тут є природний газ, що виявлений в усіх областях району, але основні промислові запаси зосереджені в Харківській області (Шебелинківське, Хрестищенське, Кегичівське, Мелехівське, Єфремівське та інші родовища). Запаси нафти сконцентровані в Полтавській (Глинсько-Розбишівське, Радченківське, Сагайдацьке, Зачепилівське, Новогригорівське родовища) і Сумській (Качанівське, Рибальське родовища) областях. На території району знайдено кам'яне вугілля (Харківська, Полтавська та Сумська області), торф (Полтавська і Сумська області).

Регіон володіє значними запасами високоякісних залізних руд (4,5 млрд. т), зосереджених у Кременчуцькому залізорудному басейні (Полтавська область). З-поміж іншої рудної сировини на території району відзначені титанові (Краснокутське Харківської області) та мідні (Картаміське, Берестянське Харківської області) руди.

У Харківській і Сумській областях відкрито родовища фосфоритів. Є поклади кам'яної солі (Сумська область), каоліну, кварцевих та скляних пісків, гіпсу, крейди, мергелю, вапняків та інших будівельних матеріалів. Відомі джерела мінеральних вод у Полтавській (Миргородське, Гоголівське) і Харківській (Березівське) областях.

Серед річок найбільше господарське значення має Дніпро з Кременчуцькою водоймою, Дніпродзержинська та Червоноармійська водойми. Загалом, водні ресурси забезпечують господарську діяльність Полтавської та Сумської областей, у Харківській запаси недостатні. Високоврожайні чорноземні ґрунти складають важливий природний ресурс регіону.

Людність району станом на 1 січня 2001 року становила 5777,2 тис. осіб, у тому числі: Харківської області - 2887,9 тис. осіб, Полтавської - 1609,4 тис. осіб і Сумської - 1279,9 тис. осіб. У містах і містечках мешкає 70,1% людності. Пересічна густина населення — 68,8 осіб/км², у тому числі на Харківщині - 92 особи/км², Полтавщині - 56,0 осіб/км² і Сумщині — 54,0 особи/км².

Густина сільської людності сягає 20,5 осіб/км² (на Харківщині, Полтавщині і Сумщині-відповідно, 19,6ос./км², 23,0ос./км² і 18,8ос./км²),

що менше від пересічнодержавного показника на 21,2%. Пересічна людність сільського поселення в районі склала 344 особи, що майже в 1,6 раза менше, ніж в Україні, причому в Полтавській і Харківській областях цей показник є більшим (відповідно, 359 і 366) від його значення у Сумській області (300).

У Північно-Східному економічному районі знаходиться 47 міст, у тому числі 19 обласного підпорядкування та 102 містечка, з яких половина розташована у Харківській області. Пересічна людність міського поселення в регіоні складала 27197, що є більшим на 13% від аналогічного показника в Україні. Середня величина міського населеного пункту Харківської області найвища, і сягає більше 29 тис. осіб, а Сумської — найменша (біля 24,0 тис. осіб). Найбільші міста регіону — Харків, Полтава, Суми, Кременчук, Конотоп, Шостка, Лозова, Ізюм, Лубни, Комсомольськ, Ромни і Охтирка. Причому тільки перших чотири мають чисельність населення більше 100 тис. осіб.

Працездатне населення становить 57,8%, тобто майже відповідає пересічноукраїнському рівневі (57,9%), молодь — 17,3% (на 1,4% менше), особи похилого віку - 24,9% (на 1,5% більше). На 1000 осіб населення району припадало 307 пенсіонерів, що тільки на 2% більше від пересічноукраїнського рівня.

У статевій структурі людності жінки кількісно переважають осіб чоловічої статі. Так, на 1000 жінок припадало 847 чоловіків, що на 15 осіб було меншим від співвідношення чоловічого і жіночого населення у межах усієї держави.

Національний склад населення району неоднорідний, більшість становлять українці — 80,5%. У регіоні мешкає майже 16,9% росіян, особливо у містах. Значна частка їх також зосереджена у північно-східній і східній частинах району.

У районі склався індустріально-аграрний господарський комплекс. Провідне місце посідає промисловість, на яку припадає 75% валового продукту народного господарства. Основними галузями промисловості району є машинобудівна і металообробна, харчова, хімічна і легка. Добре розвинена промисловість будівельних матеріалів та залізорудна. У Полтавській області споруджено Дніпровський гірничо-збагачувальний комбінат. Окрім того, чорна металургія представлена⁴ Кременчуцьким та Полтавським ливарно-механічними заводами.

Потреби господарства і населення району забезпечуються його енергетичною базою. Майже вся електроенергія виробляється тепловими станціями. Найбільша з них — Зміївська ДРЕС потужністю 2,4 млн. кВт.

Основними галузями машинобудування є енергетичне, тракторне, сільськогосподарське, електротехнічне, транспортне, верстатне і приладобудування. Енергетичне та електротехнічне машинобудування зосереджене в Харкові (випускають парові турбіни для теплових і атомних електростанцій, потужні турбогенератори, електродвигун й тощо), Полтаві (заводи електротехнічних виробів, газорозрядних ламп тощо), Глухові (електронні й агрегатні вузли), Сумах (важке компресоробудування, електронасоси), Свесі (насоси).

Транспортне машинобудування репрезентоване у Кременчуці (вантажні автомобілі, різні види вагонів), Харкові (велосипеди, мотоцикли, тракторні двигуни тощо), Ромнах (транспортні запчастини). У Харкові виробляють пасажирські і транспортні літаки.

Верстатобудування розвивається у Харкові, де випускають верстати загального та спеціального призначення, автоматичні лінії, верстати із програмним управлінням. Інший центр — Лубни, де виробляють круглошліфувальні та спеціальні колові верстати високої точності.

Прилади, точні машини, інструменти та механізми випускають у Харкові, Сумах, Полтаві. Приладобудування зосереджене також у Лубнах і Червонозаводську.

Найбільші підприємства підйомно-транспортного машинобудування розташовані в Харкові. Виробництво сільськогосподарських машин розміщене в Харкові й Охтирці. Харків є найбільшим у країні осередком тракторобудування.

У Північно-Східному економічному районі розмістилося виробництво устаткування для різних галузей промисловості. Так, у Харкові випускають гірниче і металургійне устаткування, обладнання для легкої, харчової, поліграфічної промисловості та промисловості будівельних матеріалів; у Полтаві — для хімічної, харчової промисловості; у Кременчуці — шляхові машини; у Лубнах — устаткування для харчової і деревообробної промисловості. У Ромнах знаходяться також підприємства поліграфічного машинобудування, у Сумах має місце хімічне машинобудування.

Хімічна промисловість забезпечує країну мінеральними добривами, дубильними речовинами, пластмасами, хімреактивами. У районі зосереджено практично все виробництво кінофотоматеріалів у країні (Шостка). Нафтопереробний завод функціонує у Кременчуці, де також виробляють технічний вуглець. У Сумах здійснюється випуск фосфорних добрив сірчаної кислоти, отрутохімікатів, лакофарбової продукції тощо. Шебелинка є центром випуску хімічних реактивів. Найбільшим

~241

центром хімічної промисловості є Харків. Тут виготовляють пластмаси, лаки, фарби, хімреактиви, побутову хімію, фармацевтичні препарати.

Потужна галузь району — будівельна індустрія. Цементна промисловість розвинута в Балаклії (Харківська область). Залізобетонні конструкції випускають у Кременчуці, вироби зі скла — у Полтаві й Мерефі (Харківська область), порцеляно-фаянсові - в Полтаві й Будах (поблизу Харкова).

Деревообробна і меблева промисловість зосереджена, як правило, у великих промислових центрах — Харкові, Полтаві, Сумах, Кременчуці, її підприємства є також і в середніх містах, наприклад, у Лубнах.

Північно-Східний район має потужний АПК. Основу його становить сільське господарство. За вартісними показниками валового випуску продукції сільського господарства Північно-Східний район, серед районів України, посідає третє місце. Посівні площі сягають 50,5% усієї площі району. Сільськогосподарські підприємства в основному спеціалізуються на вирощуванні зернових культур, цукрових буряків, соняшнику. Поблизу великих міст, особливо Харкова, розташовані овоче-молочні господарства приміського типу.

Майже половина посівної площі (49,6%) припадає на зернові культури, з-поміж яких найбільше озимої пшениці, ячменю, жита, гречки, кукурудзи. У районі вирощується велика частка технічних культур — 16,4% посівних площ. Цукрові буряки висівають майже на всій території району, а соняшник — здебільшого на півдні та південному сході. У західній частині поширені площі під тютюном та ефіроолійними культурами.

Картоплю й овочі вирощують майже в усіх господарствах, але найбільше навколо великих міст і в південній та західній частині. Вони займають 7,7% усієї посівної площі. Розвинені також садівництво та ягідництво. Частка тваринництва у структурі сільськогосподарського виробництва переважає рослинництво. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець, птицю. Південь має м'ясо-молочний напрям. У південно-східній частині району значного розвитку набуло вівчарство. Переважають тонкорунні вівці. Свинарство має м'ясний напрям. Північ району, а загалом і весь район, зберігає молочно-м'ясний напрям тваринництва. У районі розвинені також рибальство, бджільництво і шовківництво.

Маючи потужну сировинну базу, харчова промисловість району за обсягом виробництва поступається тільки машинобудуванню. Найбільше значення має цукрова промисловість. На 59 цукрових заводах

Л виробляють п'яту частину цукру в країні. Одним із найпотужніших підприємств галузі в Україні є Лохвицький цукровий комбінат у Полтавській області. До великих цукрових підприємств належать також Ку-п'янський, Орільський (Харківська обл.), цукрові заводи та цукрорафінадний завод у м. Дружбі (Сумська обл.). Добре розвинуті маслообробна і сироварна галузі промисловості, зокрема, район випускає майже 13% вершкового масла в Україні. Найбільші молочноконсервні заводи — у Куп'янську (Харківська обл.) і Біликах (Полтавська обл.). У Хоролі Полтавської обл. на основі молока виробляють дитяче харчування.

За вартістю продукції легка промисловість посідає в районі третє місце. Тут виробляють бавовняні та вовняні тканини. Розвинута конопледжутова, хутрова і взуттєва галузі промисловості. Найбільшим центром легкої промисловості є Харків, де зосереджена швейна, панчішно-шкарпеткова, суконна, найбільше в Україні хутрове об'єднання, канатний завод тощо. У Полтаві розміщені бавовняно-прядильна, трикотажна, швейна фабрики, шкіряно-взуттєвий комбінат, у Сумах — швейна, суконна і шкіряно-взуттєва фабрики.

У районі функціонують практично всі види транспорту. Основна частка перевезень вантажів припадає на залізничний транспорт, пасажирів — на автомобільний. Найгустіша мережа всіх видів транспорту, крім річкового, в Харківській області. Загальна довжина залізниць району становить біля 3200 км, а пересічна густина — 37,5 км на 1000 км². Найбільші залізничні вузли — Харків (найпотужніший у країні), Лозова, Ворожба, Конотоп, Суми, Кременчук, Гребінка, Полтава.

Автомобільний транспорт використовується в основному для внутрішньообласних перевезень. Загальна довжина автомобільних шляхів становить 24 тис. км, у тому числі із твердим покриттям — 7,0 тис. км.

Для транспортних зв'язків використовується Дніпро з його допливами — Сулою, Пслою, Ворсклою. На Дніпрі розташований великий річковий порт — Кременчук.

Через територію району проходять магістральні газогони " Союз", Уренгой — Помари — Ужгород, Шебелинка — Полтава — Київ, нафтогони Мічурінськ — Кременчук, Гнідинці — Кременчук тощо. Авіаційний транспорт представлений в усіх областях району. Його спеціалізація — перевезення пасажирів і вантажів.

Основні промислові вузли району — Харківський, Кременчуцький, Полтавський, Сумський.

Найбільший з-поміж них — *Харківський*. До його складу входять міста Харків, Дергачі, Мерефа, Люботин, Чугуїв, Пісочин та ін. Най-

~ ~ ^

розвинутішою галуззю у промисловому комплексі вузла є машинобудування, основне виробництво якого — тракторне і сільськогосподарське, що зосереджуються на ВО Харківський тракторний завод, завод тракторних самохідних шасі, "Серп і молот", Харківтракторзапчастини. У Чугуєві випускають паливну апаратуру для тракторів.

Енергетичне та електротехнічне машинобудування виробляє парові і гідротурбіни (Харківський турбінний завод), потужні турбогенератори, електродвигуни ("Електроважмаш"). Окрім того, в Харкові працюють такі заводи, як "Електромашина", "Тештоавтомат", "Південкабель", ВО Завод імені Малишева та ін.

У місті здійснюють виробництво різноманітних верстатів, приладів та інструментів, гірничого і металургійного устаткування, мостових електрокранів і будівельних баштових кранів. Верстатобудівна промисловість вузла випускає найрізноманітніші верстати — від важких круглошліфувальних до верстатів спеціального призначення. Важливою складовою машинобудування є виробництво підйомно-транспортного, гірничого і металургійного устаткування. Крім того, машинобудівні заводи міста виробляють шарикопідшипники, обладнання для легкої, харчової, поліграфічної галузей промисловості, будівельної індустрії, комунального господарства, велосипеди, електробритви тощо.

Хімічна промисловість вузла спеціалізується на виготовленні лаків, фарб, фармацевтичних препаратів, хімреактивів, пластмас, товарів для побуту. Однією з провідних є легка промисловість. Вона представлена текстильною, швейною, трикотажною галузями. Шкіряний завод забезпечує взуттєві фабрики, шкіргалантерейне виробництво сировиною. У Харкові працюють найбільше в країні хутрове об'єднання та канатний завод.

Харчова промисловість репрезентована майже всіма галузями і, зокрема, хлібопекарською, борошномельно-круп'яною, молочною, м'ясною, кондитерською, тютюновою. Є великий завод шампанських вин.

Харків — центр поліграфічної промисловості. Дві харківські книжкові фабрики друкують підручники для всієї країни, а також іншу книжкову продукцію.

Харків — великий транспортний вузол. У ньому сходяться вісім залізничних ліній, багато автомагістралей. Є три залізничних і кілька автобусних вокзалів. Аеропорт міста має міжнародне значення.

Полтавський промисловий вузол складають підприємства Полтави і приміської зони. Машинобудування дає понад 40% усієї валової про-

дукції вузла. Серед його найбільших підприємств відзначимо заводи штучних алмазів та алмазного інструменту, газорозрядних ламп, "Електромотор", тепловозоремонтний, автоагрегатний, ливарно-механічний. Виробничі об'єднання "Укрхіммаш" та "Продмаш" виготовляють обладнання, відповідно, для хімічної і харчової галузей промисловості. Турбомеханічний завод випускає деталі для парових турбін та устаткування для електростанцій.

Друге місце за виробництвом валової продукції у вузлі належить харчовій промисловості. У Полтаві розміщені підприємства м'ясної, молочної, борошномельно-круп'яної, плодоовочевої, хлібопекарської, кондитерської та інших галузей. Найвідоміше з-поміж них — Полтавський м'ясокомбінат.

У Полтаві працюють виробництва легкої промисловості, зокрема бавовнопрядильна, експериментально-взуттєва фабрики, виробниче швейне та трикотажне об'єднання.

До *Кременчуцького промислового вузла* належать Кременчук, Комсомольськ та приміські селища Кременчука. Основні галузі вузла — машинобудування, нафтопереробка та залізнична промисловість.

Вузол — центр українського великовантажного машинобудування (ВО "АвтоКРАЗ"), який випускає дизельні автомобілі, самоскиди, тягачі. У промисловому районі Кременчука, Крюкові, розміщений вагонобудівний завод і завод шляхових машин.

Біля міста Комсомольська відкритим способом видобувають залізну руду. Тут знаходиться Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат. У Кременчуцькому промисловому вузлі працюють також нафтопереробний завод і завод технічного вуглецю.

У Кременчуцькому промисловому вузлі знаходиться багато підприємств харчової та легкої промисловості. До харчової належать заводи і фабрики м'ясної, молочної, борошномельної, макаронної, кондитерської, тютюнової галузей. До легкої промисловості — взуттєва і швейна фабрики, трикотажне об'єднання, шкіряно-шорний комбінат. Розвинуті також деревообробна і меблева галузі.

Суми і навколишні селища складають ядро *Сумського промислового вузла*, основа якого утворена машинобудівною, хімічною, нафтохімічною, харчовою та легкою промисловістю. Провідна галузь вузла — машинобудування і металообробка, до найбільших підприємств якої належать виробничі об'єднання хімічного машинобудування. Тут працюють також такі машинобудівні заводи, як: "Сумсільмаш", "Центролив", "Сумремверстат".

Хімічна і нафтохімічна промисловість виробляє суперфосфат, сірчану кислоту, лаки і фарби, отрутохімікати (ВО "Хімпром"). З інших підприємств відоме виробниче об'єднання "Гумотехніка".

Серед підприємств хімії та нафтохімії Сумського промислового вузла — виробничі об'єднання "Хімпром" (виробляє суперфосфат, сірчану кислоту, лаки і фарби, отрутохімікати) та "Гумотехніка". В Сумах зосереджені підприємства харчової промисловості: м'ясний і рибної гастрономії комбінати, молочний, овочеконсервний, цукро-рафінадний, лікєро-горілчаний заводи тощо. Розвинута легка промисловість: швейна, суконна, вовнянопрядильна, взуттєва фабрики. Промисловість будівельних матеріалів репрезентована комбінатом будіндустрії і порцеляновим заводом, мікробіологічна — біофабрикою, а деревообробна — виробництвом меблів.

На території Швнчно-Східного економічного району знаходиться також чимало промислових центрів, зокрема Лозова, Ізюм (у Харківській області), Миргород, Лубни (у Полтавській області), Конотоп, Шостка, Ромни й Охтирка (у Сумській області).

У Північно-Східному районі ввіз продукції більший за вивіз (за тоннажем). У районі домінує обробна промисловість, яка використовує вугілля і метал із Донбасу та Придніпров'я, ліс із Карпатського і Північно-Західного районів, різноманітні машини й обладнання з усіх економічних районів країни. Звідусіль сюди надходить і продукція легкої, харчової та хімічної галузей промисловості.

За межі району вивозиться природний газ, кінофотоматеріали, залізна руда, продукти нафтопереробки, залізобетонні конструкції, трактори, вантажні машини, велосипеди, електровироби, верстати, інші машини та устаткування, а серед продукції АПК — масло та молочні продукти. За межі району постачаються також вироби скляної і порцеляно-фаянсової промисловості. Основні економічні зв'язки району налагоджені із сусідніми Придніпровським і Донецьким, а також різні кооперативні зв'язки з центральними районами Російської Федерації.

Одна з проблем Північно-Східного району — територіальна нерівномірність розвитку. Основне промислове виробництво зосереджене в Харкові, Полтаві, Сумах і Кременчуці, а багато малих міст і селищ розвинуті недостатньо, особливо в Полтавській і Сумській областях. У районі недостатньо електрифіковані залізниці, а в сільській місцевості не вистачає доріг із твердим покриттям.

Невідкладного вирішення вимагає проблема структурної перебудови і перепрофілювання народногосподарського комплексу району,

оскільки він перенасичений галузями важкої індустрії і, особливо, підприємствами ВПК.

Розв'язання екологічної проблеми повинно спрямовуватися на істотне покращення довкілля на найоптимальніше використання рекреаційних ресурсів району, на розширення територій, придатних для оздоровлення і відпочинку населення, на нарощування матеріально-технічної бази рекреаційної інфраструктури Полтавської і Сумської областей.

6.8. Подільський економічний район

Район розташований у правобережній частині України в лісостеповій зоні. Площа району — 60,9 тис. км² (10,1% території України). Населення - 4,3 млн. осіб (на 1.01.2003), що сягає 8,7% загальної людності у державі. Район охоплює Вінницьку, Хмельницьку і Тернопільську області. Економічний район розташований на Подільській і Придніпровській височинах у зоні із родючими ґрунтами і достатнім зволоженням, що сприяє сільськогосподарському виробництву. Транспортна мережа має добрі можливості для економічних і культурних зв'язків із Карпатським, Північно-Західним, Столичним, Центральним і Причорноморським економічними районами та Республікою Молдовою. Близькість району до державного кордону України з Білоруссю, Молдовою, Румунією, Польщею, Угорщиною, Словаччиною дає змогу розвивати на його території галузі і виробництва, продукція яких експортується або може експортуватися у ці країни.

Район багатий на родовища сировини для промисловості будівельних матеріалів, особливо в зоні Українського кристалічного щита. Є родовища будівельного і оздоблювального каменю, граніту і гнейсу (вдоль річок Случі — біля Старокостянтинова; Південного Бугу — поблизу Меджибожа і Хомори — поблизу Полонного), мармуру (Кам'янець-Подільський район), пісковика. В усіх трьох областях знайдено мергель (сировина для виробництва цементу), каолін, трепел і опоку. Багато родовищ цегельно-черепичних і гончарних глин та пісків. До енергетичних ресурсів належать поклади торфу на півночі району та незначні запаси бурого вугілля в усіх областях. У Придністров'ї трапляються родовища горючих сланців.

У Вінницькій області є 0,8 млрд. т прогнозованих запасів залізних руд. У Придністров'ї залягають поклади фосфоритів, які поки що не мають промислового значення, а також біля містечка Микулинці у

незначних кількостях знайдена сірка. Відзначимо ще таку корисну копалину, наявну в районі, як пеліканіт. Його запаси сягають 170 млн. т. Це єдина в Європі сировина, яку використовують для виробництва склолитого цементу, порцелянових виробів, кахлі, перліту, піноскла, кольорового бетону тощо.

Подільський район має чималі запаси мінеральних лікувальних вод. Найвідоміші знаходяться у Гусятинському (Тернопільська обл.), Сатанівському, Полонському (Хмельницька обл.), Хмельницькому, Козятинському, Липовецькому, Немирівському (Вінницька обл.) районах.

У районі переважають різні типи чорноземів і сірих лісових ґрунтів, що є найсприятливішим чинником для рільництва. Наявна густа мережа річок сточищ Дніпра, Південного Бугу і Дністра дозволяє забезпечувати господарські і побутові потреби у воді. Крім того, тут мають місце понад 5500 ставків, які використовуються для риборозведення. Лісопокритість території складає 11,5%, що не є оптимальною для району (її показник — 17,8%)

Людність району станом на 1 січня 2003 р. становила 4303,0 тис. осіб, найбільшою вона була у Вінницькій області (1753,9 тис. осіб), а найменшою — у Тернопільській (1134,2 тис. осіб). Пересічна густина населення — 70,7 осіб/км² і є нижчою від середнього показника по країні. Вона зростає у напрямі з півночі на південь і найбільша у Придністров'ї. Також простежується її зміна (зростання) у напрямку зі сходу (Вінницька область - 66,0 осіб/км²) на захід (Хмельницька область — 69,0 та Тернопільська - 82,0 осіб/км²).

Сільське населення становить 52,9%. Це один із найнеурбанізованіших районів України. Густина сільської людності сягає 37,4 осіб/км², що майже на 44% більша від пересічно державного показника. Найвищою ця різниця є на заході, на Тернопільщині (на 78%), а найменшою у центрі, на Хмельниччині (на 26%). Пересічна людність сільського поселення в районі 584 особи, що, зрештою, тільки на 6,6% перевищує його середньо державні розміри. Причому найменші кількісні розміри села мають у центрі району (у Хмельницькій області — 486 осіб), а на заході та сході вони найбільші і майже однакові (відповідно, у Тернопільській і Вінницькій областях — 639 і 640 осіб).

У Подільському економічному районі міська людність складає менше половини (47,1%) і вона розміщена у 49 містах, у тому числі 13 обласного підпорядкування та 70 містечках, більшість із яких знаходяться у Вінницькій області (29). Пересічна людність міського посе-

лення в регіоні склала 17029 осіб, що є однією із найменших величин в Україні (на 29,4% нижче середньо державного показника). Найбільший пересічний міський населений пункт знаходиться на Хмельниччині (19632 особи), а найменший - на Тернопіллі (13817). У районі знаходиться доволі небагато міст із людністю більше 50 тис. - нсього чотири (Вінниця, Хмельницький, Тернопіль, Кам'янець-Подільський).

Працездатне населення становить 54,4% (на 3,5% менше пересічно українського показника), молодь — 19,9% (на 1,2% більше), особи похилого віку — 25,7% (на 2,3% більше). За останнім значенням район не знає собі рівних серед інших економічних районів України. Тим більше, що на 1000 осіб населення регіону припадало 317 пенсіонерів, що на 16 осіб більше від пересічно українського рівня.

У статевій структурі людності жінки кількісно переважають осіб чоловічої статі. На 1000 жінок припадало 853 чоловіки, коли в Україні ця величина сягала 862. Район посідає 2 місце в Україні (після Північно-Західного) за часткою українців — 95,3%. Росіян нараховувалося 31%. Третю позицію займали поляки — 0,7%, які найбільше замешкували Хмельницьку область — 23 тис. (1,6%). З інших національних меншин помітну групу утворювали білоруси - 0,1 %.

Для району властиве поступове зниження темпів природного приросту населення. Наявний високий рівень зайнятості жінок у суспільному виробництві, зростають кількості розлучень. У сільських населених пунктах мають місце висока смертність та інтенсивні процеси старіння. Міграційні потоки спрямовані із села, що є однією із причин депопуляції сільської людності, а також зниженню частки економічно активного населення. Крім того, у містах, особливо малих, є певні надлишки працездатного населення, що призводить до безробіття.

Провідну роль у виробничій сфері посідають сільське господарство і харчова промисловість. Галузеву орієнтацію визначають також машинобудування і металообробка, промисловість будівельних матеріалів, легка промисловість, лісова і деревообробна, хімічна. У Подільському районі промислове і сільськогосподарське виробництво розвиваються на значній енергетичній базі. Тут працюють Хмельницька АЕС і Ладжинська ДРЕС.

Основою господарського комплексу економічного району є потужний АПК, який базується на інтенсивному, багатогалузевому сільському господарстві. Сільськогосподарську сировину використо-

вує більшість промислових підприємств Поділля. В АПК працює основна частина населення.

Провідна галузь сільського господарства району — рослинництво. Близько 50% усіх посівних площ зайнято під зерновими культурами, серед яких, насамперед, виділяється озима пшениця, а також ячмінь, кукурудза та зернобобові. Вирощують також овес, просо, гречку. З-поміж кормових культур поширені конюшина, люцерна, однорічні та багаторічні трави. Розвинуте картоплярство та овочівництво. Значні площі зайняті під садами і ягідниками, а у Придністров'ї — під виноградниками.

Основна технічна культура району — цукрові буряки. За їхніми валовими зборами Поділля посідає перше місце в країні (до 30%). З інших технічних культур тут вирощують соняшник і тютюн.

Тваринництво тісно пов'язане з рослинництвом і переробною ланкою АПК. Так, кормові культури займають понад 28% усієї посівної площі. Відходи цукрової та інших галузей харчової промисловості використовуються для відгодівлі худоби. Домінує молочно-м'ясне скотарство, розвиваються свинарство, птахівництво, вівчарство, рибництво і бджільництво.

Найрозвинутішими галузями харчової промисловості є цукрова, спиртова, м'ясна, молочна, маслоробна, сироварна, борошномельно-круп'яна, олійно-жирова, плодоовочева, хлібопекарська. Перше місце посідає цукрова промисловість. У цій галузі працюють 64 заводи, які виробляють третину цукру в країні. Найбільшими заводами є Гайсинський, Кирнасівський-2, Бернадський, Погребищенський (Вінницька обл.), Теофіпольський, Кам'янець-Подільський, Волочеський (Хмельницька обл.), Кременецький, Чортківський (Тернопільська обл.).

Спиртова промисловість тісно пов'язана з цукровою, оскільки переробляє її відходи (патоку). Спирт у районі виробляють також із картоплі та зерна. Всього в районі працюють 30 спиртових заводів. Допоміжними в галузі є виробництва вітамінів, кормових дріжджів тощо.

Найбільші підприємства м'ясної промисловості розміщені в обласних центрах, а також у Тростянці, Гайсині, Тульчині (Вінницька обл.), Кам'янці-Подільському і Шепетівці (Хмельницька обл.) та Чорткові (Тернопільська обл.). Великі птахокомбінати знаходяться в Барі, Козятині, Кам'янці-Подільському, Шепетівці, с. Великі Гаї (Тернопільська обл.).

Досить рівномірно розташовані в сировинних зонах маслоробні і маслоробко-сироварні підприємства. Основна їхня продукція — масло, сир, молочні продукти, сухе знежирене молоко. У районі діють 10 підприємств з виробництва сухого знежиреного молока, 7 з яких розташовані у Вінницькій області.

Значну сировинну базу використовує плодоовочева промисловість. Найбільші підприємства цієї галузі знаходяться у Вінниці, Заліщиках, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Тульчині, Меджибозі, Сатанові, Підгайцях, Мельниці-Подільській тощо.

Широкого розвитку набуло борошномельно-круп'яне виробництво у Вінниці, Вапнярці, Гайсині (Вінницька обл.), Богданівці, Волочиську, Кам'янці-Подільському, Полонному, Хмельницькому (Хмельницька обл.), Тернополі, Чорткові, Кременці, Бережанах (Тернопільська обл.). Підприємства кондитерської галузі знаходяться у Вінниці, Чорткові, Хмельницькому; олійно-жирової - у Вінниці; пивоварної — у Вінниці, Могилеві-Подільському, Бершаді, Тиврові, Чернятині, Браїлові (Вінницька обл.), Хмельницькому, Славуті, Зінькові (Хмельницька обл.), Тернополі.

Для машинобудування характерні велика трудомісткість і переважно середня та низька металомісткість. На кваліфіковані трудові ресурси зорієнтовані виробництва інструментів, електротехнічне та радіотехнічне (Вінниця, Кам'янець-Подільський, Тернопіль, Бережани), електронна (Хмельницький, Волочиськ) промисловість, виробництво світлотехнічних виробів (Тернопіль). Особливо важливе для району сільськогосподарське машинобудування, зокрема виробництво бурякозбиральних комбайнів (Тернопіль), тракторних агрегатів і деталей (Вінниця, Хмельницький, Шепетівка), обладнання для цукрової промисловості (Калинівка Вінницької обл.), технологічне устаткування для харчової промисловості (Красилів Хмельницької обл.), обладнання для тваринницьких ферм (Брацлав Вінницької обл.). У Могилеві-Подільському та Барі функціонують машинобудівні підприємства, а в Сутиськах (Вінницька обл.) — завод автоелектроапаратури. У 1993 р. впроваджено у дію невеликої потужності автобусний завод у Старокостянтинові.

Хімічна промисловість району представлена виробництвом мінеральних добрив, сірчаної кислоти, товарів побутової хімії, миючих засобів, оліфи, штучної шкіри. Найбільшим центром хімічного виробництва є Вінниця. У Підволочиську функціонує фабрика пластмасових виробів. Підприємства лісохімії випускають каніфоль, ефірну олію, скипидар (Славута).

Досить потужна легка промисловість: швейна, текстильна, взуттєва і трикотажна. Суконні фабрики є в Дунаївцях та Славуті. Прядильно-ткацьке виробництво налагоджене у Хмільнику і Кам'янці-Подільському, а текстильне — у Тернополі (ВО "Текстерно"), Заліщиках (фабрика текстильно-виробничих виробів). Трикотажні вироби випускають у Хмельницькому, Шепетівці, Тернополі, Вінниці, Кам'янці-Подільському. Підприємства швейної промисловості розміщені майже в кожному місті, однак найбільші розміщуються у Вінниці, Хмельницькому, Тернополі, Чорткові, Кам'янці-Подільському, Гайсині, Браїлові, Хмільнику тощо. Взуттєва і шкіргалантерейна галузі промисловості найрозвинутіші в обласних центрах, а також — у Тербовлі, Тульчині, Хмільнику, Заложцях, Вишнівці. У районі розвинуте також хутрове виробництво (Жмеринка), налагоджений випуск вати (Кременець), нетканих матеріалів (Могилів-Подільський).

Меблева промисловість функціонує в обласних центрах, а також у Кременці, Шепетівці, Хмільнику, Барі, Гайсині, Ізяславі, Летичеві, Вовковинцях, Дунаївцях, Славуті, Бережанах, Кременці тощо. У Вінниці виготовляють тару, у Погребищах - контейнери. Целюлозно-паперова промисловість розвинута на півночі району — у Рососі, Понінці, Полонному, с. Поляне Шепетівського району виробляють папір, а у с. Проскурівці — картон. У Калинівці знаходиться завод деревно-стружкових плит.

Промисловість будівельних матеріалів використовує різноманітну місцеву сировинну базу. Найвагомішу роль відіграє виробництво залізобетонних конструкцій (Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Вінниця, Немирів, Тернопіль, Славута, Гнівань, Велика Березовиця, Ладижин) Провідним підприємством є також Кам'янець-Подільський цементний завод. Видобувають і обробляють граніт на Жежелівському, Гніваньському і Губниківському кар'єрах. Каменедробильні заводи Гнівані, Ладижина і Шепетівки виробляють щебінь. Стінові блоки із черепашника виготовляють у всіх областях району. Розробляють вапняк (Джуринський комбінат вапнякових блоків), а також крейду (Кременець). Вогнетриви випускають у Шепетівському і Полонському районах. Глуховецький і Турбівський каолінові, відповідно, комбінат і завод забезпечують потреби гумової, порцеляно-фаянсової та целюлозно-паперової промисловості. Будівельне скло, фаянс і кераміку виробляють у Бережанах і Славуті, художню кераміку і порцеляну — у Полонному. У районі зосереджено понад 40 цегельних заводів і чимало асфальтових. З давніх-давен на

Поділлі розвивалися такі народні промисли, як ткацтво, килимарство, плетіння, вишивання, гончарство.

Поділля має досить розгалужену транспортну мережу. Провідну роль у районі відіграє залізничний і автомобільний види транспорту. Довжина залізниць становить 2559 км, автошляхів з твердим покриттям — понад 20 тис. км. Найважливіші залізничні магістралі: Київ - Вінниця — Могилів-Подільський — Чернівці, Козятин — Шепетівка - Здолбунів, Шепетівка — Кам'янець-Подільський, Тернопіль - Чернівці. Великі залізничні вузли — Вапнярка, Жмеринка, Козятин, Шепетівка, Тернопіль, Чортків, Гречани. Найбільші автомагістралі: Київ — Вінниця — Хмельницький - Тернопіль, Вінниця — Немирів - Могилів-Подільський, Кременець — Тернопіль — Заліщики; Львів — Тернопіль — Хмельницький — Київ. Суднопластво здійснюється Дністром та Південним Бугом. В обласних центрах функціонують аеропорти. Через територію району прокладні газогони "Союз", Уренгой — Помари — Ужгород.

Промисловими вузлами Подільського району є Вінницький, Хмельницький, Тернопільський, Кам'янець-Подільський, Шепетівський. Найбільший промисловий вузол — *Вінницький*. Найрозвинутішими його галузями є машинобудування і металообробка, харчова і легка галузі промисловості. Машинобудування і металообробка репрезентовані такими заводами, як інструментальний, тракторних агрегатів, електротехнічний, підшипниковий, радіоламповий, радіотехнічної апаратури. Знаходяться два підприємства хімічної промисловості: суперфосфатний завод і хімічний завод, де є цех грануляції суперфосфату. Останній випускає також отрутохімікати, сірчану кислоту тощо.

Серед підприємств харчової промисловості відзначимо м'ясний, олійно-жировий, консервний та хлібний комбінати, кондитерську фабрику. У Вінниці діють підприємства швейної, взуттєвої та трикотажної промисловості, інші виробництва легкої промисловості. Промисловість будівельних матеріалів представлена заводами "Будіндустрія", залізобетонних конструкцій, керамзитового гравію, буддеталей, цегельним та ін. Тут працюють деревообробний комбінат і меблева фабрика, а також найбільша в країні картографічна фабрика.

До *Хмельницького промислового вузла* входять місто Хмельницький та навколишні селища. Провідними галузями промислового комплексу міста є машинобудування і харчова промисловість. Машинобудування і металообробка репрезентовані заводами "Катіон", "Електронмаш",

ливарно-механічним, тракторних агрегатів, виробничими об'єднаннями "Ремпресмаш", "Укрелектроапарат", "Термопластавтомат". Серед підприємств харчової промисловості виділяються м'ясокомбінат, молочний і хлібний заводи, макаронна і кондитерська фабрики. Є також заводи великопанельного будинкобудування і залізобетонних конструкцій та меблева фабрика.

До складу Кам'янець-Подільського промислового вузла входять місто Кам'янець-Подільський та навколишні селища. Профілюючою галуззю вузла є машинобудування і металообробка (приладобудівний, кабельний, сільськогосподарських машин, електромеханічний, автоагрегатний, дереворізального інструменту, "Електроприлад" та інші заводи). Харчова промисловість представлена м'ясокомбінатом, молочним, цукровим і консервним заводами. Будівельні матеріали дають цементний та асфальтобетонний заводи. Працюють швейна, бавовняна та меблева фабрики.

Кам'янець-Подільський — великий туристичний центр. За кількістю пам'яток історії та культури він поступається в нашій країні тільки Києву і Львову.

До Шепетівського промислового вузла входять Шепетівка, Славута, Нетішин, Ізяслав. Основними галузями вузла є машинобудування і металообробка, будівельна і харчова промисловість. У Шепетівці, великому залізничному вузлі, знаходяться підприємства, які ремонтують і обслуговують залізничний транспорт. Машинобудування і металообробка репрезентовані заводами "Металіст", культиваторів, механічним. Є деревообробне підприємство, заводи будматеріалів і асфальтовий. Діють кілька підприємств харчової промисловості: м'ясний і цукровий комбінати, заводи безалкогольних напоїв, маслоробний, два хлібних.

У Славуті перше місце посідає промисловість будівельних матеріалів. У Нетішині знаходиться Хмельницька АЕС. В Ізяславі працюють хлібний і комбікормовий заводи, меблева фабрика, музичних інструментів, завод "Харчомаш".

Значним промисловим вузлом, адміністративним центром Тернопільської області є *Тернопіль*. Машинобудування і металообробка, легка і харчова промисловість визначають його господарську спеціалізацію. Машинобудування представлене виробничими об'єднаннями "Тернопільський комбайновий завод", "Ватра". Функціонують ремонтно-механічний, авторемонтний та ін. заводи. Серед підприємств легкої промисловості відзначимо ВО "Текстерно", виробниче швей-

не об'єднання, галантерейна фабрика, завод штучних шкір. Харчову промисловість репрезентують заводи цукровий, хлібних виробів, молочні, пивоварні та безалкогольних напоїв. У місті працює кілька підприємств будіндустрії: комбінат "Будіндустрія", заводи залізобетонних виробів, цегельний. Є порцеляновий завод, меблевий комбінат, фармацевтична фабрика.

На території Подільського району знаходиться кілька промислових центрів: Жмеринка і Могилів-Подільський Вінницької та Чортків і Кременець Тернопільської областей.

Із Подільського району в інші райони країни вивозять цукор, овочеві, фруктові, м'ясні і молочні консерви, бурякозбиральні комбайни, інструменти, підшипники, технологічне устаткування для харчової промисловості, торгівлі та громадського харчування, світильники, мінеральні добрива, продукцію лісохімії, миючі засоби, штучну шкіру, бавовняні й шерстяні тканини, продукцію целюлозно-паперової промисловості та будівельні матеріали.

З інших районів на Поділля надходять метали, вугілля, прилади, різноманітні машини та обладнання, лісоматеріали, хімічні добрива, штучні і синтетичні волокна, сільськогосподарські машини, вантажні і легкові автомобілі та автобуси тощо.

Головна проблема Подільського району — низький рівень промислового розвитку і викликане цим безробіття. За певних умов район може експортувати робочу силу. Однак при цьому потрібно створювати умови для збереження трудового потенціалу. Для цього необхідно змінити монокультурну спеціалізацію сільського господарства — вирощування цукрового буряка, що досягається завдяки важкій фізичній праці і сезонності у використанні трудових ресурсів. Саме це призводить до відтоку населення із районів буряківництва.

Значущими для району є широкомасштабні депопуляційні явища, причиною яких є перевищення смертності над народжуваністю. Особливо гострою ця проблема є у сільській місцевості, де середній вік мешканців складає біля 55 років.

Потребують свого вирішення питання підвищення ролі машинобудування в господарському комплексі району, поглиблення його спеціалізації та зміцнення позицій на внутрішньому ринку. У цьому контексті необхідно істотно структурно перебудувати оборонні підприємства у напрямі конверсії і розвитку тих галузей, які використовуватимуть місцеву сировину. Тому оптимальним бачиться піднесення електронної техніки, точного приладобудування, побутової електронної техніки.

Доцільне перетворення промисловості будівельних матеріалів на важливу структуроформуючу ланку економіки району - будівельно-індустріальний комплекс. Важливо активніше залучати до виробництва місцеві поклади флюориту, замість імпортованого з-за кордону (з Російської Федерації та Китаю), інтенсивніше використовувати фосфорити, зосереджені у Придністров'ї, для виробництва фосфатних добрив, значно підвищити експорт продукції з граніту та каоліну. Найбільші перспективи розвитку мають виробництва облицювальних та стінових матеріалів, залізобетонних конструкцій, а також цементна, скляна та порцеляно-фаянсова галузі.

Раціональне використання ПРП і охорона природи — складна і багатогранна проблема, пов'язана, з одного боку, з ощадливим, найдоцільнішим використанням ресурсів, з іншого — докорінним оновленням техніки та технології видобування і використання ресурсів, істотним зниженням енерго- та трудомісткості виробництва, дотриманням допустимих норм навантаження на довкілля. У цьому контексті значною екологічною проблемою є ерозійні процеси, що набувають особливо катастрофічного характеру на Подільській та Придніпровській височинах.

На жаль, повністю не задіюється природний і господарський потенціал Подільського економічного району для формування та розвитку оздоровчо-лікувального і туристичного комплексу. Необхідно інтенсивніше використовувати мінеральні води, особливо радонові та типу "Нафтуся" (нині залучаються лише 9% експлуатаційних запасів), лікувально-торфові грязі, цілющий мікроклімат лісів, подільських ландшафтів, природно-заповідного фонду. Поряд із цим, потребує збільшення інвестицій, розширення будівництва та реконструкції санаторно-курортних закладів, посилення розвитку інфраструктури, поглиблення спеціалізації АПК у напрямі рекреаційного обслуговування тощо.

6.9. Придніпровський економічний район

Район розташований у центральній і південно-східній частинах країни, у сточищі Дніпра. Площа його становить - 59,1 тис. км² (9,8% території України). Населення — 5,4 млн. осіб (на 1.01.2003), що сягає 11,3% загальної людності в державі. Район охоплює Дніпропетровську та Запорізьку області. Межує на півночі з Північно-Східним, на сході — з Донецьким, на півдні — з Причорноморським, на заході — з Цент-

ральноукраїнським економічним районами. Південь Запорізької області омивається водами Азовського моря.

На території Придніпровського економічного району знаходяться величезні запаси залізної та марганцевої руд (світового значення). Основні родовища залізної руди зосереджені у Криворізькому басейні (тут їхні ресурси становлять 12 млрд. т), а також в Оріхово-Павлоградській і Чортомлицькій магнітній аномаліях, Білозерському залізорудному районі та Жовтнянському родовищі у Пятихатському районі Дніпропетровської області. Марганцеві родовища майже повністю знаходяться в межах Нікопольського і Великотокмацького марганцеворудних районів.

З інших покладів рудних корисних копалин відзначимо родовища титану, рутило-ільменітових руд, цирконію, нікелю, кобальту. На їхній основі працює Верхньодніпровський гірничопромисловий комбінат. У Широківському районі знайдено боксити — сировину для виплавки алюмінію.

У межах району знаходиться західна частина Донбасу. Запаси кам'яного вугілля складають тут майже 8,6 млрд. т. Буре вугілля виявлене у Пятихатському, Верхньодніпровському, Криворізькому та Синельниківському районах Дніпропетровської області, а також — подекуди у Запорізькій області.

Паливно-енергетична сировина представлена ще нафтою і природним газом (Царичанський та Новомосковський райони Дніпропетровської області).

Заслужують на увагу поклади каоліну (Просвянське родовище), вогнетривких глин, вапняків (Криворіжжя) і гранітів (Бородаївське, Нікопольське, Кудашівське родовища). Є також запаси мінеральних вод і лікувальних грязей.

Великим багатством району є його чорноземні ґрунти: чорноземи звичайні і південні. Вони покривають 75% площі Запорізької і 48% - Дніпропетровської областей.

Людність району станом на 1 січня 2003 р. становила 5442,1 тис. осіб, у тому числі Дніпропетровської області — 3532,8 тис. осіб, Запорізької — 1909,3 тис. осіб. У містах і містечках мешкає 80,4% людності. Пересічна густина населення 92,1 осіб/км², у тому числі на Дніпропетровщині - 111,0 осіб/км², на Запоріжжі — 70,0 осіб/км².

Густина сільської людності сягає 18,0 осіб/км² (на Дніпропетровщині і Запоріжжі — відповідно, 18,8 осіб/км² і 17,1 осіб/км²), що майже на 31% менше від пересічнодержавного показника. Пересічна людність

сільського поселення в районі більше 451 осіб, що в 1,2 раза менше, ніж по Україні. У Запорізькій області середні розміри сільського населеного пункту майже на 90 осіб більші, ніж у Дніпропетровській області (відповідно, 505 і 416 осіб).

У Придніпровському економічному районі знаходиться 34 міста, у тому числі 18 міст обласного підпорядкування та 68 містечок, із яких 45 розташовані на Дніпропетровщині. Пересічна людність міського поселення в регіоні склала 42926 особи, що в 1.8 раза більше від аналогічного показника в Україні.

За рівнем урбанізації район поступається лише Донецькому району. Однак за кількістю міст із людністю понад 250 тис. осіб ця перевага доволі незначна, адже у Придніпров'ї нараховувалося таких 4 міста (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг і Дніпродзержинськ), а у Донбасі — 5. З-поміж інших великих міст регіону відзначимо Мелітополь, Нікополь, Бердянськ, Павлоград, Новомосковськ, Енергодар, Жовті Води і Марганець.

Працездатне населення в Придніпровському районі складало 58,8% (такий же показник, як і для Донецького району), молодь—17,9% (на 0,8% менше пересічно українського показника), особи похилого віку — 23,3% (на 0,1% менше). На 1000 осіб населення району припадало 306 пенсіонерів, що, загалом, відповідало пересічнодержавному рівню (ЗОІ).

У статевій структурі людності жінки кількісно переважають чоловіків. Так, 851 особи чоловічої статі припадали на 1000 осіб жіночої статі, що на 11 осіб менше від величини, властивої для України.

У районі має місце переважання українців. Зокрема, у Дніпропетровській області вони становлять 79,3% усього населення, а у Запорізькій — 70,8%. Росіяни за чисельністю посідають друге місце, а їхня частка коливається тут від 17,6% (на Дніпропетровщині) до 24,7% (на Запоріжжі). Білоруси за кількістю утворюють третю етнічну групу, бо в районі їх мешкає 42 тис. осіб (0,8% у Дніпропетровській та 0,7% у Запорізькій областях). Помітними етнічними меншинами у регіоні є євреї (14 тис. — 0,4% у Дніпропетровській і 0,2% у Запорізькій областях) та болгари (28 тис. — 1,4% у Запорізькій області).

До демографічних проблем району слід віднести доволі низькі темпи зростання населення, зниження природного приросту, інтенсивний вплив за межі регіону осіб молодого віку і, як наслідок, деформацію вікової структури всіх працездатних. Має місце також низький рівень ефективності використання робочої сили у галузях народного господарства.

• Промісловы комплекс Прыдніпров'я поеднуе важку індустрыю і харчову прамісловіць. Провіднымі галузямі важкай прамісловості, які вызначаюць спецыялізацыю Прыдніпровскага раёну у міжраённаму падзілі праці, ё залізорудна, марганцеворудна, чорна металургія, машынабудівна, хімічна. Міжраённае значення мае такж харчова і легка прамісловіць, электраенергетыка, прамісловіць будівельных матэрыялаў.

Чорна металургія адна з провідных галузей прамісловості Прыдніпров'я. За выробніцтвам чорных металів раён пасідае першае месца в краіні. Тут вынік цыкл выробніцтва, що складаецца з дабування коксавога вугілля (Західны Дабас), залізнай та марганцавой руды, неруднай сыворыны, выробніцтва коксу, вогнетрывів, чавуну, сталі, сплаваў, прокату.

Металургія поўнаго цыклу прадставлена у Дніпропетровску (2 заводы), Крывому Розі ("Крыворіжстал"), Дніпродзержынску, Запоріжжы ("Запоріжстал"). У раёні працуюць і переробні металургійні заводы у Дніпропетровску (завод із выробніцтва труб і коліс для залізнічных вагонаў та трубапрокатны завод), Нікополі (трубапрокатны), Новомосковску (выробніцтва бляхі), Запоріжжы (выробніцтва різных марок электросталі). Запоріжжя стала цэнтрам і порошокавой металургіі. У Запоріжжы та Нікополі дзюць заводы феросплаваў.

У комплексе із чорнаю металургіяю развіваецца коксохімія. Асновнымі іі цэнтрамі ё Дніпродзержынск (завод ім. Орджонікідзе і Баглійскы), Дніпропетровск, Крывы Ріг, Запоріжжя, Новомосковск, Нікополь. Цэнтрам кольоравой металургіі ё Запоріжжя, де на алюмініевому заводі із прывізных боксітаў і нефелінаў выплаваюць алюміній. У місті такж выпускаюць магнай і тытан.

Машынабудування і металообробка поступаецца тількі чорнай металургіі. Провідну роль відіграе важке металомістке машынабудування. Металургійнае і гірнічошахтнае устаткуванне та металокаструкцыі выробляюць у Дніпропетровску, Крывому Розі, Марганці, Запоріжжы, электротэхнічнае — в Запоріжжы і Бердянску, будівельна-шляхавое — в Бердянску, Дніпропетровску, Нікополі. Транспартнае машынабудування зосереджана в Дніпропетровску, Дніпродзержынску і Запоріжжы, верстатобудування — у Дніпропетровску, Нікополі, Мелітополі, выробніцтва сільскагаспадарскых машынаў - у Дніпропетровску, Павлограді, Нікополі, Запоріжжы, Бердянску. Развінені такж электротэхнічнае машынабудування, выробніцтва радыаапаратуры, устаткуванне та машынаў для легкой і харчавой прамі-

ловості, у Запоріжжі є підприємства інструментальної та абразивної промисловості.

Хімічна промисловість представлена виробництвом шин для автомобілів у Дніпропетровську (завод найбільший у Європі), мінеральних добрив — у Дніпродзержинську, лаків і фарб — у Кривому Розі і Дніпропетровську, пластмас — у Дніпропетровську.

У Придніпров'ї дуже розвинута будівельна індустрія. Основні підприємства знаходяться у Запоріжжі, Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кривому Розі, Нікополі, Павлограді.

Досить розвинутою у Придніпровському районі є деревообробна промисловість, яка працює на сплавному лісі, що надходить Дніпром із північних районів України та Білорусі, її центри знаходяться у Запоріжжі, Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кривому Розі, Верхньодніпровську.

Основою промислового комплексу району є його енергетика, яка ґрунтується на використанні місцевих гідроенергетичних ресурсів, привізного донецького вугілля, шебелинського газу і місцевого бурого вугілля. Електростанції Придніпров'я належать до Південної енергосистеми. Найбільшими гідроелектростанціями є Дніпрогес (потужністю 650 тис. кВт), Кременчуцька (625 тис. кВт), Дніпродзержинська (325 тис. кВт), а найбільшими теплоелектростанціями — Придніпровська, Дніпродзержинська і Криворізька ДРЕС.

Велику роль у розвитку господарства Придніпров'я відіграє АПК. За валовою продукцією сільського господарства район посідає шосте місце серед економічних районів країни. Головною галуззю сільськогосподарського виробництва є рослинництво. Під зерновими культурами зайнято більше 53% посівних площ. Більша частина посівів зернових припадає на озиму пшеницю. Значні площі відведено під посіви кукурудзи на зерно. Землі під пшеницею і кукурудзою розміщені доволі рівномірно по всій території Придніпров'я. Третє місце серед зернових посідає ярий ячмінь. Вирощують також просо та гречку. Різко зменшилися площі під вівсом, житом, яке висівають тільки на півночі регіону і ярою пшеницею.

Зросли посіви технічних культур (до 24,2%), з-поміж яких основне значення займає соняшник (у Дніпропетровській, Запорізькій областях) та цукрові буряки (у Дніпропетровській області). Поширені посіви коноплі, льону-кудряшу, рицини (понад 50% посівної площі в Україні). Певного розвитку набуло вирощування овочевих культур і картоплі. Посіви баштанних культур найпоширеніші на півдні Дніпро-

І Петровської і Запорізької областей. Тут же добре розвинені садівництво і виноградарство. Значна частина площі відводиться під кормові культури (17,0%).

Потреби населення індустріальних центрів визначають спеціалізацію тваринництва. Провідну роль відіграє молочно-м'ясне скотарство (на кінець 2000 р. нараховувалось понад 680 тис. голів великої рогатої худоби, із них — майже 327 тис. корів). Розвинуті також свинарство (майже 624 тис. голів), птахівництво, вівчарство. У водосховищах Дніпра і в Азовському морі виловлюють рибу. Крім того, певна роль належить кролівництву, шовківництву.

На місцевій, частково довізній сировині працюють підприємства легкої і харчової промисловості. Остання за вартістю виробленої продукції посідає третє місце після машинобудування і металургії. Провідними харчовими галузями є борошномельно-круп'яна і олійна. Достатньо розвинені цукрова, маслоробна, м'ясна, кондитерська. Основні підприємства харчової промисловості розміщені у Запоріжжі, Мелітополі, Бердянську, Дніпропетровську. Крім того, у Верхньодніпровську збудовано найбільший у Європі крохмале-патоковий комбінат, м'ясокомбінати у Токмаку, Бердянську, Пологах, м'ясокомбінат і рибний завод у Нікополі.

Легка промисловість розвинена менше. З її виробництв у районі наявні швейна галузь (Запоріжжя, Мелітополь, Токмак, Оріхів), шкіряно-взуттєва (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Гуляйполе, Бердянськ). У Запоріжжі функціонує кокономотальна фабрика. Планується здійснити будівництво трикотажної фабрики у Дніпропетровську і взуттєвої — у Василівці (Запорізька область).

У Придніпровському районі добре розвинуті всі види транспорту, але перше місце належить залізничному. За густотою залізниць, що становить 38 км на 1000 км², район поступається тільки Донбасу. Тут є кілька великих залізничних вузлів: Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Апостолове, Пологи, П'ятихатки, Синельникове, Знам'янка, Помічна.

У внутрішньообласних перевезеннях на невеликі відстані помітну роль відіграє *автомобільний транспорт*. Довжина шляхів із твердим покриттям становить 6,1 тис. км. Найбільшими вузлами його є Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Нікополь, Мелітополь, Новомосковськ.

Велике значення мають *річковий і морський види* транспорту. Найбільші порти на Дніпрі — Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ,

Нікополь. У Запоріжжі працюють два великих річкових порти. Важливим портом має стати Верхньодніпровськ. На узбережжі Азовського моря розташований великий морський порт Бердянськ. Від нього курсують судна у напрямі Маріуполя, Таганрогу, Ростова-на-Дону.

Авіатранспорт зв'язує найбільші міста Придніпров'я (Запоріжжя, Дніпропетровськ, Нікополь, Кривий Ріг) із багатьма центрами країни.

У різних напрямках район перетинають трубогони, що йдуть переважно від газових родовищ Шебелинки до найбільших міст.

Основними промисловими вузлами району є Дніпропетровсько-Дніпродзержинський, Нікополь-Марганецький, Павлоградсько-Петропавлівський, Запорізький.

Найпотужніший промисловий вузол Придніпров'я — *Дніпропетровсько-Дніпродзержинський*. До його складу входять Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Новомосковськ, Підгородне, Таромське, Придніпровськ та ін. Основу промислового комплексу вузла складають чорна металургія, машинобудування, хімічна промисловість і промисловість будівельних матеріалів. У Дніпропетровську чотири металургійні заводи виплавляють чавун, сталь, виробляють сталевий лист, труби і різноманітний прокат. Дніпродзержинський металургійний комбінат — один із провідних у країні. Новомосковський трубний завод виробляє труби для нафто- і газогонів, оцинкований і сталевий лист, емальований і оцинкований металевий посуд.

Машинобудування найрозвинутіше в Дніпропетровську. Тут виробляють металеві конструкції, металургійне устаткування, машини й обладнання для шахт, рудників, збагачувальних фабрик, тьюбінги для шахт метрополітенів, обладнання для целюлозно-паперової промисловості, ковальсько-пресові машини і штампувальні преси. Відомою продукцією є також бурякозбиральні комбайни, електровози, електротехнічні вироби, інструменти тощо. Добре розвинений у місті і військово-промисловий комплекс. Одним із результатів його конверсії є випуск тролейбусів. У Дніпродзержинську працює вагонобудівний завод, який виробляє вантажні вагони.

Хімічна промисловість вузла тісно пов'язана з чорною металургією. У Дніпропетровську виробляють різноманітні продукти коксування, пластмаси, смоли. Тут знаходиться великий лакофарбовий завод. ВО "Дніпрошина" спеціалізується на виробництві шин для великовантажних автомобілів, культиваторів, сівалок тощо. Коксохімічні підприємства Дніпродзержинська, крім своєї основної продукції — коксу, виробляють коксовий газ, фенол, бензол, толуол, на-

фталін, смоли тощо. Виробниче об'єднання "Азот" спеціалізується на виробництві азотних добрив, кислот (азотна, сірчана, соляна), аміаку тощо.

У вузлі багато підприємств будівельної індустрії, деревообробної і меблевої, легкої і харчової промисловості.

До *Нікополь-Марганецького промислового вузла* входять міста Нікополь, Марганець, Орджонікідзе. Основу промислового комплексу становить марганцеворудна промисловість світового значення (шахти, кар'єри, гірничо-збагачувальні підприємства). В Нікополі працює Південнотрубний завод, що виробляє безшовні сталеві труби для нафтогонів, буріння тощо. Машинобудування представлено заводом будівельних машин, де випускають баштові крани, пасажирські ліфти, транспортери тощо. В усіх містах вузла є підприємства будівельної індустрії, легкої та харчової промисловості.

Ядром *Павлоградська-Петропавлівського промислового вузла*, що формується, є Павлоград — великий багатогалузевий промисловий центр, "столиця" Західного Донбасу. Поблизу міста розміщені 11 вугільних шахт і збагачувальна фабрика. Провідною галуззю у Павлограді є машинобудування і металообробка (заводи з виробництва ливарних машин та хімічного машинобудування). Тут є підприємства будівельної індустрії, легкої та харчової промисловості.

До *Запорізького промислового вузла* входять Запоріжжя, Вільнянськ та кілька селищ. Провідними галузями промисловості є чорна і кольорова металургія, машинобудування і металообробка, електроенергетика. Чорна металургія представлена потужними заводами "Запоріжсталь" та електрометалургійним "Дніпроспецсталь", феросплавним заводом і заводом вогнетривів. До кольорової металургії належать Дніпровський алюмінієвий завод і Запорізький титано-магнієвий комбінат.

Машинобудування і металообробку формують найпотужніші в Україні підприємства, що випускають силові трансформатори ("Запоріжтрансформатор"), малолітражні автомобілі (ВО "АвтоЗАЗ"), абразивні інструменти (Запорізький абразивний комбінат), двигуни ("Моторобудівник") тощо.

Серед галузей легкої промисловості тут розвинуті швейна і взуттєва, харчової — м'ясна, молочна, борошномельна, олійно-жирова. Запоріжжя — залізничний вузол і великий річковий порт.

Великим промисловим центром району і всієї країни є Кривий Ріг. Це місто — найбільший у країні центр залізорудної промисловості з

кар'єрами, шахтами, гірничо-збагачувальними комбінатами. Потужним підприємством чорної металургії є комбінат "Криворіжсталь". На комбінаті працює найбільша у світі доменна піч. Тісно пов'язані з металургійним виробництвом коксохімія і цементна промисловість міста. Машинобудування спеціалізується на випуску гірничого та енергетичного устаткування. Найбільший виробник сурикової фарби в країні — Криворізький суриковий завод. Серед галузей легкої промисловості тут розвинуті швейна, вовнопрядильна і взуттєва, харчової — м'ясна, молочна, олійна.

З-поміж великих промислових центрів району відзначимо Мелітополь і Бердянськ. Мелітополь за своїм індустріальним потенціалом поступається в області лише Запоріжжю. Машинобудування в Мелітополі є найрозвиненішою галуззю. У місті працюють такі заводи, як: моторний, "Автокольорлит", "Автогідроагрегат", ВО Мелітополь-продмаш, "Старт".

Харчова промисловість складається з борошномельної, молочної, олійної, плодоовочевої та інших галузей. Легка — представлена швейним, трикотажним і панчішно-шкарпетковим виробництвом.

Провідною галуззю Бердянська є машинобудування (заводи "Азовкабель", сільськогосподарських машин, дорожніх машин). У місті працюють завод скловолокна і дослідний нафтомаслозавод. Розвинуті швейна, трикотажна та взуттєва галузі промисловості. Розміщено кілька підприємств м'ясної, молочної, борошномельної, плодоовочевої, виноробної, рибної промисловості. Бердянськ — другий за значенням порт країни на Азовському морі і відомий кліматичний і бальнеологічний курортний центр.

З Придніпровського району у Донбас постачають залізну і марганцеву руди, алюміній, титан, гірничі і металургійне устаткування. В усі економічні райони країни звідси надходять легкові автомобілі, шини, лаки і фарби, бурякозбиральні комбайни тощо, продукція АПК (олія, черешні тощо). Водночас Придніпров'я є одним із найважливіших експортерів промислової продукції до країн Європи, Азії та Африки, куди вивозять залізну і марганцеву руди, прокат, металургійне устаткування тощо. З інших районів країни Придніпров'я отримує вугілля і кокс, гірничі і металургійне устаткування, різноманітні машини та обладнання, продукцію легкої промисловості та АПК.

Проблеми Придніпровського району багато в чому подібні до проблем Донецького і пов'язані з їхньою спеціалізацією. Як Донбас, так і Придніпров'я доцільно спеціалізувати не тільки на виробництві чаву-

ну, сталі і прокату для металомістких галузей машинобудування, але й перепрофілювати на випуск електросталі, удосконалити технологію виплавки, підвищити якість випущеної сталі для того, щоб металургійні заводи задовольняли потреби в асортименті металу підприємства точного машинобудування, яке в майбутньому розвиватиметься прискореними темпами.

Дуже гостро постають в Придніпров'ї екологічні проблеми, особливо в Кривому Розі, Дніпродзержинську, Запоріжжі. Через викиди в атмосферу теплової електростанції в Енергодарі і випаровування зі ставка-охолоджувача, розміщеного поряд з АЕС, утворився найпотужніший у Європі "генератор" кислотних дощів.

Висока територіальна концентрація потужних металургійних та інших виробництв, розташованих біля Дніпра, загострює проблему охорони водних ресурсів. Не менш важливими є питання різкого скорочення використання родючих земель із несільськогосподарською метою. Більше того, ця проблема підсилюється виснаженням ґрунтів, які втрачають свою родючість. А, на жаль, рекультивовані землі майже непридатні для використання.

Остаточо не розв'язаною є проблема раціонального використання зрошених земель і гідротехнічних меліоративних споруд, забезпечення оптимального розподілу засобів і ресурсів, які спрямовуються на освоєння осушених земель, їхнього гіпсування і створення нового меліоративного фонду. Видобуток залізної і марганцевої руд відкритим способом призводить до різкого зниження рівня ґрунтових вод. Значної шкоди завдає підтоплення родючих земель, зокрема в районі великої Каховської водойми.

Істотним для району є повніше і раціональніше використання місцевих рекреаційних ресурсів — на узбережжі Азовського моря, біля Дніпра з його допливами, поблизу лісових масивів, біля джерел лікувальних вод і грязей.

6.10. Причорноморський економічний район

Цей район розташований у південній і південно-західній частині України, займаючи територію рівнинної Причорноморської низовини, має вихід до Чорного моря.

Площа району — 86,4 тис. км² (14,3% території України). Населення — майже 4,9 млн. осіб (на 1.01.2003), що сягає 10,1% загальної людності в державі. За площею він посідає друге місце в країні, а за

кількістю населення — п'яте. До його складу входять Одеська, Миколаївська та Херсонська області. Район має зручне географічне положення, бо він розміщений на перетині державних і міжнародних шляхів Азово-Чорноморського басейну. Саме його приморське положення сприяє розвитку портового і рекреаційного господарств. Окрім того, через територію Причорноморського району, прокладені важливі залізничні, річкові та повітряні шляхи, що з'єднують економічні райони України з багатьма іноземними державами.

У районі не розробляються значні родовища корисних копалин. Невеликі поклади бурого вугілля залягають в Єланецькому районі Миколаївської області та біля міст Рені і Болград на Одещині. Торф трапляється в Херсонській та Миколаївській областях. На півдні Одеської області виявлено родовища нафти і газу. Перспективним щодо їхнього видобутку є також шельф Чорного моря. Причорноморський район добре забезпечений сировиною для будівельної індустрії — різноманітними вапняками, глинами, кварцовими пісками, мергелем, каоліном тощо. Будівельні матеріали мають повсюдне поширення, але найбільше вони зосереджені в Одеській області. Численні озера та лимани є цінною сировиною для хімічної промисловості, оскільки у них зосереджені значні запаси солей натрію, хлору, бромю, йоду, магнію. Окрім того, у цих водоймах Причорноморського району наявні ще й лікувальні ресурси - грязі, ропа. Найбагатші на них Куяльницький і Хаджибейський лимани Одеської області. Чималі запаси у районі і мінеральних джерел.

Незважаючи на те, що через територію району протікають такі великі річки, як Дунай, Дністер і Дніпро, водні ресурси його недостатні, тому здійснюються зрошення полів. Природним багатством регіону є чорноземні ґрунти: на північному заході — опідзолені чорноземи, а на півночі степової зони — малогумусні чорноземи. Чорне й Азовське моря багаті на промислову рибу (кефаль, скумбрію, пеламіду, камбалу, осетрові, осетрові, оселедці, бички), водорості та ніші морепродукти. Зокрема, у північно-західній частині Чорного моря росте водорість філофора, з якої виготовляють агар-агар, що застосовується у харчовій промисловості.

Людність району станом на 1 січня 2001 року становила 4861,1 тис. осіб. Найзаселенішою була Одеська область, кількість населення якої (2448,2 тис. осіб) майже відповідала сумарній людності Миколаївської та Херсонської областей (2412,9 тис. осіб). Пересічна густина населення — 56,3 осіб/км², що майже на 30% менше від пересічного загаль-

неукраїнського показника, густина людності по областях також є меншою від цього рівня (в Одеській області — на 7,8%, у Миколаївській — на 36,8%, у Херсонській — на 49%).

Густина сільської людності сягає 19,9 осіб/км² (на Одещині вона найбільша — 25,1 осіб/км², а на Херсонщині найменша — 16,2 осіб/км²), що є менше, ніж в Україні (26,0 осіб/км²). Пересічна людність сільського поселення в районі перевищує 637 осіб, що на 89 осіб більше від середнього розміру села в Україні. Причому, як в Одеській, так і в Херсонській областях (відповідно, 734 і 702) вона є значно більшою від пересічноукраїнського показника і тільки в Миколаївській області (1467) дещо йому поступається.

У Причорноморському економічному районі у містах і містечках мешкає 64,6% загальної людності. Тут знаходиться 37 міст, у тому числі 15 обласного підпорядкування та 80 містечок, із яких найбільше (33) розташовані на Одещині. Пересічна людність міського населення в районі склала 26863 осіб, що майже на 11 % більше від аналогічного показника в Україні. На Миколаївщині середні розміри міських поселень є більшими, ніж на Одещині (відповідно, 31973 і 31008 осіб), а на Херсонщині вони є одними з найменших в Україні (17928 осіб). Найбільші міста регіону Одеса, Миколаїв, Херсон, Ізмаїл, Первомайськ, Білгород-Дністровський, Іллічівськ, Нова Каховка.

Працездатне населення становить 59,0% (на 1,1% вище пересічноукраїнського показника), молодь - 19,4% (на 0,7% більше), особи похилого віку — 21,6% (на 1,8% менше). На 1000 осіб населення району припадало 280 пенсіонера, що на 7,0% менше від пересічно українського рівня.

У статевій структурі людності жінки кількісно переважають осіб чоловічої статі. Так, на 1000 жінок випадало 875 чоловіків. Таке співвідношення дещо вище (на 13 осіб) від пересічного по Україні.

У межах Причорноморського економічного району за національним різноманіттям можна виокремити два регіони — Одеську область та Миколаївську із Херсонською областю. Одеська область багатонаціональна із переважанням українців (62,8% усієї людності). Частка росіян тут складає 20,7%. З інших національностей кількісно найбільшими є болгары (6,1%) та молдовани (5,0%). Мешкають на теренах Одещини ще такі національні меншини: євреї — 0,5%, гагаузи — 1,1% та білоруси — 0,5%.

Значно менше національних груп спостерігається в Миколаївській і Херсонській областях. Тут частка українців у загальній людності до-

волі істотніша (біля 82%), а питома вага росіян — менша і сягає меж 14,1 %. Водночас на Миколаївщині багато білорусів (0,7%), молдован (1,0%), менше — євреїв (0,3%) і болгар (0,4%), а на Херсонщині — білорусів (0,7%), вірмен (0,4%) і татар (0,5%), молдован (0,4%) і турків (0,3%).

Провідні галузі господарства Причорноморського району — машинобудування і металообробка, харчова та легка галузі промисловості, курортно-туристичне господарство. Географічне положення району наклало відбиток на особливості спеціалізації машинобудування, провідні ролі в якому посідає суднобудування. Суднобудівні заводи розміщені в Миколаєві і Херсоні. В портах знаходяться судноремонтні підприємства (Одеса, Іллічівськ, Ізмаїл, Кілія). До великих підприємств сільськогосподарського машинобудування належать Херсонський комбайновий завод, Одеський завод сільськогосподарських машин, завод у Первомайську Миколаївської області. Верстатобудування розвинуте в Одесі. У Миколаєві випускають дорожно-будівельні машини, піднімально-транспортне устаткування. Одеса є центром великого кранобудування. Підприємства електротехнічного машинобудування, що випускають прилади, електромотори та апаратуру, знаходяться в Херсоні, Новій Каховці, Первомайську, Одесі. Найбільше місто регіону є осередком виробництва кіноапаратури і поліграфічного машинобудування.

Паливно-енергетичний комплекс є основою промисловості. В електроенергетиці провідну роль відіграє Каховська ГЕС (352 тис. кВт). Теплові електростанції споруджено у Херсоні, Одесі, Миколаєві. Працює Південно-Українська АЕС у Миколаївській області (Південно-українськ). У районі працюють два нафтопереробних заводи — в Одесі і Херсоні, які виробляють моторне і дизельне паливо, гас, бітум, мастила тощо.

Хімічна промисловість представлена виробництвом мінеральних добрив, лаків, фарб, сірчаної кислоти. Найбільшим центром є Одеса (суперфосфатний, хіміко-фармацевтичний та фарбовий заводи). В Одесі знаходиться сталеплавильний завод, а окремі ливарні цехи — на інших підприємствах Одеси, Херсона, Миколаєва. Целюлозно-паперова і деревообробна промисловість зосереджена в Цюрупинську та Ізмаїлі. Промисловість будівельних матеріалів розвинута недостатньо. Тут варто виділити виробництво цементу (Миколаїв, Ольшанське), силікатних виробів (Миколаїв, Білгород-Дністровський), скла (Одеса, Херсон), керамзиту і термозиту (Одеса). В Одесі знаходиться лінолеумний завод і комбінат покрівельних матеріалів.

Питома вага рослинництва в районі більша, ніж тваринництва. Провідну роль у ньому відіграє зернове виробництво. Основна зернова культура - озима пшениця, за нею ідуть кукурудза, ячмінь, просо, рис.

З-поміж технічних культур на першому місці соняшник (30% його посівів у країні). Тут вирощують також цукрові буряки (у північній частині), сою, льон-кучерявець, рицину, тютюн, кунжут, гірчицю, арахіс, рижій, ефіроолійні й лікарські рослини.

У Причорномор'ї багато садів, виноградників. Найбільше плодів збирають в Одеській області. Вирощують кісточкові: абрикоси, пишні, черешні, сливи; зерняткові: яблуни, груші. Значна роль відводиться овочево-баштанним культурам: томатам, баклажанам, кабачкам, огіркам, перцю, диням, кавунам.

У тваринництві домінують молочно-м'ясне скотарство, свинарство м'ясного напрямку, птахівництво і вівчарство. На місцевій сировині базується потужна харчова промисловість, що дає майже половину продукції промисловості району. На основі зернового виробництва працює добре розвинена борошномельно-круп'яна промисловість (Миколаїв, Херсон, Одеса). Переробка технічних культур представлена підприємствами олійної, олійно-жирової, ефіроолійної, цукрової та тютюново-ферментаційної промисловості. З-поміж багатьох підприємств відзначимо Одеський олійно-екстрактовий завод та цукрові заводи у Первомайському, Вознесенському й Одеському районах. Плодоовочеконсервна промисловість репрезентована у Херсоні, Ізмаїлі, Одесі. Виноробна галузь району, поряд із Кримом, найрозвиненіша в державі, а її центри — в Одесі, Ізмаїлі, Білгород-Дністровському, Херсоні тощо.

На базі переробки тваринницької сировини у Причорноморському районі розвинуті м'ясна, маслоробна, сироварна, рибоконсервна тощо. М'ясна представлена м'ясокомбінатами в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Ізмаїлі, Первомайську, Вознесенську. Такі галузі, як маслоробна, молочна, сироварна розташовані рівномірно по всій території регіону. Рибоконсервні заводи є в Генічеську, Кілії, Білгород-Дністровському.

Підприємства легкої промисловості району зосереджуються здебільшого в обласних центрах. Найбільшим із таких підприємств є Херсонський бавовняний комбінат. Вовняні фабрики працюють в Одесі і Татарбунарах. В Одесі знаходиться відома конопле-джутова фабрика (єдине в Україні підприємство). Є трикотажні комбінати в Миколаєві, Одесі, Херсоні. Взуття виготовляють в Одесі та Миколаєві.

Галуззю спеціалізації району є курортно-рекреаційне господарство. Виділяються Одеська, Миколаївська, Херсонська курортно-оздоровчі зони. Найбільшими курортами першими є Аркадія, Великий Фонтан, Кароліно-Бугаз - Затока, Куяльниктощо. У межах Миколаївської зони заклади відпочинку зосереджуються довкола Очакова та Миколаєва. У Херсонській області курортно-рекреаційні території приурочуються до долин Дніпра, Інгульця, узбережжя Каховської водойми, Дніпровського лиману, Чорного та Азовського морів. Функціонують курорти Гола Пристань, Скадовськ та курортна місцевість Арабатська Стрілка. При чорноморський район — один із найбільших центрів туризму міжнародного значення. Численні пам'ятки історії, архітектури, археології, екзотичні природні об'єкти, м'який клімат зумовлюють розвиток пішохідного, автомобільного, водного та інших видів туризму.

В районі розвинуті різні види транспорту. Протяжність залізничних магістралей загального користування становить понад 3000 км. Найбільшими залізничними вузлами є Одеса, Іллічівськ, Херсон, Каховка, Миколаїв, Вознесенськ. Діє морська міжнародна залізнична поромна переправа Іллічівськ — Варна (Болгарія).

Загальна довжина автомобільних шляхів із твердим покриттям — більше 23 тис. кілометрів. Основні автомобільні шляхи державного та міжнародного значення: Миколаїв — Одеса — Кишинів, Миколаїв — Херсон - Сімферополь, Миколаїв - Кіровоград, Рені — Ростов-на-Дону.

Морський транспорт в основному забезпечує каботажні перевезення, має державне та міжнародне значення (порти — Одеса, Херсон, Генічеськ, Скадовськ, Миколаїв, Очаків). Судноплавство здійснюється Дніпром (річкові порти: Херсон, Нова Каховка, Гола Пристань), а також Південним Бугом, Інгулом та Інгульцем (порти: Миколаїв, Вознесенськ)

Територією Причорноморського економічного району прокладені траси нафтогонів Кременчук — Херсон, Снігурівка — Одеса; газогону Шебелинка — Одеса; аміакогону Тольятті — Одеса. Аеропорти державного та міжнародного значення знаходяться в Одесі (два), Миколаєві та Херсоні.

У районі сформувалися такі промислові вузли: Одеський, Миколаївський, Херсонський. Найбільший промисловий вузол Причорноморського економічного району — Одеський, який утворюють Одеса, Ізмаїл, Білгород-Дністровський, Іллічівськ, Котовськ, Олександрівка тощо. Його провідна галузь — машинобудування і металообробка. Го-

повні підприємства галузі — виробничі об'єднання "Продмаш", верстатобудівне, важкого кранобудування, "Одесахолодмаш", "Одесагрунтмаш" та науково-виробничі об'єднання "Кисеньмаш" і "Харчопромавтоматика". Крім того, тут працюють заводи "Епсилон", "Кінап", "Нептун", судноремонтний.

В Одесі репрезентовано практично всі галузі харчової промисловості: борошномельна, цукрова, м'ясна, молочна, рибна, консервна, олійно-жирова, виноробна, кондитерська тощо. В Іллічівську знаходиться Чорноморське ВО рибної промисловості "Антарктика" з морським рибним портом, а у Білгород-Дністровську діє філія цього виробничого об'єднання. З-поміж інших найбільших підприємств харчової промисловості виділяються цукрорафінадний завод, рибопереробний, консервний, шампанських вин, винно-коньячний, а також фабрики — часрозважувальна і харчових концентратів (усі в Одесі).

Легка промисловість представлена виробничим швейним об'єднанням і такими фабриками, як хутрова, суконна, взуттєва та технічних тканин (усі в Одесі), швейно-галантерейною фабрикою (Ізмаїл), швейною фабрикою (Білгород-Дністровський), фабрикою пір'яно-пухових виробів (Котовськ).

Розвинуті також хімічна і нафтохімічна галузі: припортовий хімічний, нафтопереробний і суперфосфатний заводи. Працюють лінолеумний завод і виробниче хіміко-фармацевтичне об'єднання. До будіндустрії належать ВО "Одесабудматеріали", цементний завод тощо. Є підприємства деревообробної, целюлозно-паперової, скляної, ювелірної галузей. Медична промисловість репрезентована медико-інструментальним заводом та заводом медичних виробів із полімерних матеріалів (Білгород-Дністровський). Одеса - великий транспортний вузол і курортний центр.

Миколаївський промисловий вузол складають Миколаїв, Первомайськ, Вознесенськ тощо. Тут домінує машинобудування. Серед машинобудівних заводів на першому місці підприємства суднобудування: ВО "Чорноморський суднобудівний завод", заводи "Океан", Миколаївський судноремонтний та ін. Є також заводи "Пдрореммаш", "Дормашина", "Млинмаш", "Поліграфмаш", дослідний технологічної оснастки, дослідний мастильних систем. У Первомайську діє завод "Фрегат", що випускає дощувальні установки, а у Вознесенську - завод гідропресів та інструментальний

Легка промисловість представлена трикотажною, швейною, шкіряною, взуттєвою і швейно-галантерейною галузями. Харчову про-

мисловість складають м'ясний та хлібний комбінати, соків "Нектар", лікєро-горілочаний заводи, кондитерська і макаронна фабрики (усі знаходяться у Миколаєві) молочно-консервний, м'ясний та овочеконсервний комбінати (усі у Первомайську), сироробний комбінат у Вознесенську. Тут працюють відомий парфюмерно-косметичний комбінат "Червоні вітрила", а також кілька підприємств будівельної індустрії (ВО будівельних матеріалів та "Миколаївзалізобетон", завод силікатних стінових виробів).

Ядром *Херсонського промислового вузла* є Херсон. Тут добре розвинуті машинобудування (заводи суднобудування і судноремонтний, комбайнобудування, карданних валів, "Прибій", електромашинобудівний), хімічна промисловість (заводи нафтопереробний, "Дельта", гумотехнічних виробів). Серед підприємств легкої промисловості діють об'єднання бавовняне, обласне виробничо-торгове, взуттєве; фабрики швейна і спортвиробів. Функціонують також багато підприємств харчової промисловості (консервний, рибний і м'ясний комбінати, кондитерська, харчова та макаронна фабрики), працюють підприємства будівельної індустрії, скляної та керамічної промисловості.

До *Каховсько-Бериславського промислового вузла* входять Каховка, Нова Каховка, Берислав, Дніпрями, Козацьке та ін. Провідні галузі — машинобудування, харчова промисловість та виробництво будматеріалів. Найбільший промисловий центр вузла — Нова Каховка. У місті знаходиться Каховська ГЕС. У Каховці є підприємства, що виробляють спортивні товари та меблі, а у Бериславі — дослідно-експериментальний завод нестандартного устаткування.

У Причорноморський район за обсягами перевезень ввозиться продукції більше, ніж вивозиться. Зокрема в район надходять кам'яне вугілля, нафта, ліс, лісоматеріали, чорні та кольорові метали. За межі регіону відвантажують машини, металеві вироби, металургійну сировину, мінеральні добрива, продукти нафтопереробки, будівельні матеріали, устаткування для харчової промисловості, сільськогосподарські машини.

Найгостріше у Причорноморському районі постають проблеми екології, раціонального використання природних умов і ресурсів, зокрема води. В умовах посушливого Причорномор'я вода є важливим чинником активізації сільського господарства. Тим більше, що у районі відсутні необхідні джерела власних водних ресурсів. Воду доводиться постачати каналами, що призводить до її великих втрат. Окрім того, на зрошуваних землях розвивається вторинне засолювання, підтоп-

лення і заболочування. Простежується також активізація ерозії ґрунтів, прискорене лінійне розмивання та площинне змивання. Спостерігається замулювання водойм, а узбережжя Чорного та Азовського морів зазнають абразії, зсувів тощо.

Розширення зовнішньоекономічних зв'язків потребує вирішення важливих питань розвитку морського транспорту. Для цього необхідно забезпечити зростання вантажообігу морських портів, створити нові глибоководні механізовані порти з урахуванням перевезень Дунаєм.

Є проблеми з використанням території району з рекреаційною метою. Тут увійшли в суперечність розміщення і розвиток важкої промисловості та створення великого портового господарства з рекреаційною цінністю земель.

6. 11. Столичний економічний район

Розташований на півночі України. Його площа становить 90,7 тис. км² (15,0% території України). Населення — 7,0 млн. осіб (на 1.01.2003), що сягає 14,6% загальної людності у державі. Район охоплює Київську, Чернігівську та Житомирську області і територію м. Києва. На півночі він межує із Білоруссю і Російською Федерацією, на сході — з Північно-Східним, на півдні — з Центральноукраїнським і Подільським, на заході - з Північно-Західним економічними районами.

Столичний район сформувався довкола столиці України Києва, що й визначило особливу зручність його географічного положення, адже сюди сходяться залізниці, автомагістралі, авіалінії, які пов'язують столицю з усіма економічними районами України та іншими країнами. Трубогони перетинають територію району у субширотному напрямку, а судноплавні річкові шляхи (Дніпро, Десна, Прип'ять) збільшують його економічний потенціал.

Столичний район володіє потужним природно-рекреаційним потенціалом. Паливні ресурси задовольняють здебільшого місцеві потреби. Найперше відзначимо поклади нафти і газу на Чернігівщині (Лесяківське і Монастирищенське нафтові, Гнідинцівське і Прилуцьке нафтогазові та Пролетарське газове родовища). Поклади бурого вугілля освоюються на Житомирщині, в основному поблизу Коростишева. Значні запаси торфу містяться у поліській зоні, зокрема у басейні болота Замглай на Чернігівщині.

Район бідний на рудні ресурси, з яких тут виявлено тільки ільменіт (титанові руди), що знаходиться у сточищі р. Ірша (Житомирська обл.)

і значні поклади уранових руд (Київська обл.). Останні правда, не розробляються.

Найпоширенішими є будівельні корисні копалини. У Житомирській області знаходяться всесвітньо відомі родовища червоних, рожевих і сірих гранітів, чорних і сірих лабрадоритів. Граніти і гнейси видобувають у долинах річок Росі, Ірпеня та Тетерева. На сході Чернігівщини знаходяться значні поклади крейди і цементних мергелів. На Київщині розробляють родовища формувальних пісків. У всіх областях є вапняки, скляні піски та вогнетривкі глини.

Із хімічної сировини розвідано фосфорити (Житомирська і Чернігівська обл.), у верхів'ї Київського водосховища, поблизу Чорнобиля — поклади бурштину. Район має лікувальні грязі та мінеральні води (Миронівський, Білоцерківський, Броварський райони Київської області, Житомир, Новоград-Волинський та інші).

На півдні району знаходяться чорноземи опідзолені і типові малогумусні. Район виділяється своїми лісовими і водними ресурсами. Лісами вкрито 26% території, на півночі - 30-40%. Регіон повністю належить до сточища Дніпра — основної водної артерії України, тому забезпечення господарського комплексу водою достатнє, а в Поліссі — надмірне, у зв'язку з чим тут діє осушувальна система. Добре забезпечений район і підземними водами.

Людність району станом на 1 січня 2003 року становила 7029,1 тис. осіб, найзаселенішою територією була столиця — 2621,7 тис. осіб, а найнезаселенішою - Чернігівська область (1225,2 тис. осіб). У містах і містечках мешкає 73,4% людності. Пересічна густина населення - 77,5 осіб/км², у тому числі у Києві - 3277 осіб/км², на Київщині — 64 особи/км², на Житомирщині — 46 осіб/км² і на Чернігівщині — 38 осіб/км².

Густина сільської людності сягає 20,6 осіб/км² (на Київщині — 27,0 осіб/км², Житомирщині — 20,2 осіб/км², Чернігівщині — 15,8 осіб/км²), що менше від пересічнодержавного показника майже на 20%. Пересічна людність сільського поселення в районі сягає 439 осіб, що в 1,25 раза менше, ніж в Україні, причому в Чернігівській області цей показник є найменшим (338), а у Київській — найбільшим (671). Значна відмінність між величиною сіл також має місце за природними зонами. Так, людність сіл у поліській зоні коливається в межах 250-500 осіб, а у Лісостепу — від 500 до 1500 осіб. Біля Києва розташована Велика Димерка — одне із трьох сіл України із населенням понад 10 тис. осіб.

У Столичному економічному районі знаходиться 50 міст, у тому числі 1 місто державного і 18 обласного підпорядкування та ЮЗмістеч-

ка, із яких 45 розміщені на Житомирщині. Пересічна людність міського поселення в регіоні складала 33514 осіб, що більш ніж на 9 тис. осіб більше (або на 39%) від аналогічного показника в Україні. Така величина досягається за рахунок м. Києва, бо найвище значення пересічної людності міського поселення у Київщині склало всього 19433 осіб. Найбільшими містами регіону є Київ, Чернігів, Житомир, Біла Церква, Бровари, Бердичів, Ніжин, Коростень, Прилуки, Новоград-Волинський, Бориспіль і Фастів.

Працездатне населення становить 58,8% (на 0,9% вище пересічно-українського показника), молодь — 17,9 (на 0,8% менше), особи похилого віку - 23,3% (на 0,1 % менше). На 1000 осіб населення району припадало 300 пенсіонерів, що тільки на 1 особу менше від пересічноукраїнського рівня.

У статевій структурі людності жінки кількісно переважають осіб чоловічої статі. Це співвідношення майже відповідало пересічнодержавному показнику. Так, у межах району 1000 особам жіночої статі відповідало 862 чоловіки, а у межах України — 862.

На території Столичного району мешкають представники понад 100 національностей, причому частка українців тут вища, ніж загалом у країні (відповідно, 88,5 і 77,8%). У Києві та інших великих містах, а також на північному сході району живе багато росіян, чисельність яких становить майже 580 тис. осіб. На третьому місці за чисельністю у районі, знаходяться поляки (біля 59 тис. осіб), які здебільшого замешкують центральну частину Житомирської області. Кількість євреїв становить зараз лише більше 23 тис. осіб, хоча ще наприкінці 80-х рр. XX ст. лише в Києві їх проживало 240 тис. Основна їхня частка мешкає у столиці України, а також у міських поселеннях Західної частини району. У Столичному районі доволі багато знаходиться білорусів (майже 32 тис. осіб), які живуть у Києві та на Поліссі.

Аварія на ЧАЕС спричинила відселення всього населення за межі 30-кілометрової зони, зокрема на південь району та в інші території держави. Із розпадом СРСР велика кількість сімей військовослужбовців повернулося в Україну з інших країн СНД. Має місце значний рух людності у межах району, особливо від периферії до центру. Значними були і залишаються маятникові міграції. Це стосується найбільше Києва, куди щодня на роботу прибуває майже 240 тис. осіб, що є найвищим показником в Україні. У зв'язку із загостренням економічної ситуації обсяги маятникових рухів дещо зменшилися.

~~275

У районі найвищий рівень депопуляції населення, особливо в Чернігівській області. Продовжується відтік зайнятих із виробничої в невиробничу сферу.

В господарському комплексі району промисловість домінує над сільськогосподарським виробництвом. Основними галузями промисловості є машинобудування, хімічна, легка, харчова, гірничодобувна, деревообробна галузі та промисловість будівельних матеріалів. У районі вирощують цукрові буряки, льон-довгунець, хміль, картоплю, зерно, виробляють молоко і м'ясо.

Паливно-енергетичний комплекс Столичного району працює в основному на девізному кам'яному вугіллі, природному газі і нафтопродуктах. Енергетика представлена Трипільською ДРЕС, Київськими ГЕС і ГАЕС на Дніпрі та ТЕЦ-5 і ТЕЦ-6, Білоцерківською, Житомирською, Бердичівською і Чернігівською ТЕЦ.

Понад четверту частину валової продукції промисловості району виробляє машинобудування. У районі випускають будівельно-шляхові і транспортні машини (Бородянка, Київ, Коростень), тут розвинуті тракторне і сільськогосподарське машинобудування (Малин, Олевськ, Біла Церква, Ніжин, Новоград-Волинський, Прилуки), виробництво технологічного обладнання для хімічної галузі промисловості (Бердичів, Бахмач, Київ, Коростень, Фастів), верстатобудування (Бердичів, Київ, Житомир), випускають оптичні прилади (Київ), радіо-, електроприлади та електроустаткування (Васильків, Житомир, Київ, Коростишів, Ставище, Чернігів), автозапчастини (Житомир, Чернігів), літаки, річкові судна, мотоцикли (Київ) тощо.

Основний напрям хімічної промисловості в Столичному економічному районі — виробництво штучного і синтетичного волокна, пластмаси, шин і гумоазбестових виробів, азотних добрив, засобів захисту рослин, кормових антибіотиків, лаків і фарб тощо. Хімічні волокна виробляють у Житомирі, Києві, Чернігові, пластмаси — у Броварах, Прилуках, Фастові, гумотехнічні вироби — у Білій Церкві та Ніжині, лаки і фарби — у Києві, побутову хімію — у Києві та Ніжині, азбест — у Білій Церкві.

У районі добре розвинутий лісовиробничий комплекс. Його основна продукція — меблі, фанера, папір, будівельні матеріали, музичні інструменти, сувеніри. Меблева промисловість зосереджена у великих і середніх містах (Бровари, Біла Церква, Житомир, Київ, Корюківка, Ніжин, Прилуки, Фастів, Чернігів, Щорс тощо). Паперові фабрики

знаходяться в Обухові Київської, Корюківці Чернігівської, Коростишеві і Малині Житомирської областей. Найбільшими центрами лісохімії є Тетерів і Клавдієво-Тарасове Київської області, а також Коростень.

Будівельна індустрія району орієнтується на сировинні ресурси та на місця масового житлового чи промислового будівництва. Тому заводи залізобетонних конструкцій розміщуються в Києві, Житомирі, Чернігові, Білій Церкві. Випуск алюмінієвих будівельних конструкцій налагоджений у Броварах. Виробництво вапна, асфальту, цегли знаходиться у Білій Церкві, Борисполі, Броварах, Бердичеві, Києві, Малині, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Житомирі, Прилуках, Чернігові тощо.

У районі сформувався найпотужніший у країні комплекс скляної і порцеляно-фаянсової промисловості, провідним підприємством якого є Баранівський порцеляновий завод. Порцеляну виробляють здебільшого у Житомирській області (Довбиш, Олевськ, Кам'яний Брід, Біла Криниця, Городниця, Коростень тощо). Скляна промисловість найбільше розвинута в Києві, а також у Бучі, Гостомелі, Мар'янівці, Романівці, а в Житомирі знаходиться дзеркальна фабрика.

На заході району видобувають облицовальне каміння: бутове, лабрадорит, габро, червоний і сірий граніт — поблизу Володарська-Волинського, Коростишева, Коростеня, Малина, Овруча, граніт також поблизу Білої Церкви, Богуслава, Рокитного, мармур — біля Радомишля.

Гірничодобувна промисловість репрезентована добуванням нафти (на сході району), торфу (на Поліссі), вогнетривких динасових кварцитів (поблизу Овруча), титанового ільменіту (Іршанський гірничозбагачувальний комбінат). Видобуток коштовного каміння налагоджений біля Володарська-Волинського.

Провідна галузь сільського господарства в районі — рослинництво. Це насамперед вирощування зерна, технічних і кормових культур. У спеціалізації господарств поліської і лісостепової зон наявні значні територіальні відмінності. Так, Полісся характеризується молочно-м'ясним скотарством, свинарством, льонарством, картоплярством (Чернігівська область за обсягами виробництва картоплі до 1997 р. посідала перше місце в країні) і зерновим господарством (вирощуванням жита і гречки), а у західній частині — ще й хмелярством. Достатньо розвинуте вівчарство. Для лісостепової зони властиве м'ясо-молочне скотарство, свинарство, буряківництво, зернове господарство (вирощування озимої пшениці і кукурудзи). На місцевих концентрованих

кормах у центральній частині Лісостепу значного розвитку набуло птахівництво.

Довкола Києва і великих міст розвинулося приміське господарство, спеціалізація якого полягає в орієнтації на молочно-м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво, овочівництво (утомучислі, тепличне), садівництво, ягідництво, а також вирощують зернові і технічні культури.

Загалом, тваринництво Столичного району має молочно-м'ясний напрям. Допоміжними галузями тваринництва є бджільництво, кролівництво, ставкове рибництво, шовківництво.

Продукцію рослинництва і тваринництва району переробляє потужна харчова і легка промисловість. Серед найважливіших галузей харчової промисловості — цукрова, молочна, м'ясна, борошномельно-круп'яна, хлібопекарська, кондитерська, плодоовочева, спиртова.

Цукрову промисловість представляють цукрові заводи на півдні району (у Бобровиці, Андрушівці, Бердичеві, Іванополі, Миронівці, Носівці, Рокитному, Яготині тощо). Єдиний в Україні солодовий завод працює у Бердичеві, де також знаходиться цукрорафінадний завод. У малих і середніх містах, містечках і селах розміщені заводи і цехи, що виробляють масло, сир, сухе молоко. Найбільші молочноконсервні комбінати знаходяться в Бахмачі та Овручі. Потужні підприємства м'ясної промисловості розташовані в обласних центрах, а також середніх містах (у Бахмачі, Бердичеві, Білій Церкві, Вишневому, Києві, Новгороді-Сіверському, Прилуках, Чернігові).

Борошномельно-круп'яна, хлібопекарська і кондитерська галузі промисловості розміщені у великих містах. Плодоовочева промисловість зосереджена в Житомирі, Овручі, Ніжині, Білій Церкві та ін. Спиртова промисловість району використовує відходи виробництва цукру і переробки картоплі, а найбільші заводи знаходяться в Києві і Чернігові. З-поміж головних підприємств інших галузей доцільно виділяти ще Гостомельський і Семенівський крохмале-патоковий заводи та Прилуцький ефіроолійний комбінат і тютюнову фабрику.

Легка промисловість працює як на місцевій природній, так і на хімічній сировині. Провідне місце належить текстильній промисловості (шовкова, бавовняна, трикотажна тощо). Домінує в ній шовкова промисловість (Дарницький шовковий комбінат у Києві та Київський шовковий комбінат). Друге місце серед галузей текстильної промисловості посідає вовняна. В районі виробляють понад 80% вовняних тканин країни. Найбільші підприємства цієї галузі знаходяться в Чернігові, Білій Церкві, Богуславі та Березані.

Ляна промисловість майже повністю забезпечує себе місцевою сировиною. Діють Житомирський льонокомбінат, Коростенський, Козелецький, Городнянський, Корошський, Новгород-Сіверський та інші льоноробні заводи. Серед підприємств бавовняної промисловості виділяють бавовняно-ткацькі фабрики у Новгород-Сіверському, Острі, ватно-ткацьку фабрику - у Києві, ткацькі фабрики - у Коростишеві та Радомишлі.

У районі розвинута трикотажна (Київ, Біла Церква, Бровари, Прилуки, Сквиря, Житомир тощо), швейна (Київ, Житомир, Бердичів, Коростень, Малин, Ніжин, Новоград-Волинський, Переяслав-Хмельницький тощо), шкіряно-взуттєва (Київ, Прилуки, Баришівка, Бердичів, Біла Церква, Васильків, Житомир, Семенівка, Чернігів) галузі.

У Столичному районі діють фабрики музичних інструментів (Житомир, Чернігів), головних діюборів (Прилуки). Виробництво художньої кераміки започатковане у Василькові та Вишневому. Фабрики художніх виробів, що спеціалізуються на вишиванні і ткацтві працюють у Богуславі, Ічні, Ніжині, Прилуках, Переяславі-Хмельницькому, Чернігові. Підприємства поліграфічної промисловості розташовані у Києві та Корюківці.

Розвиток Столичного економічного району, міжрайонні і зовнішні зв'язки забезпечує його транспортна система. Головну роль у перевезеннях вантажів у цьому районі відіграє залізничний транспорт. Близько 60% усіх перевезень залізницею становлять транзитні вантажі. Найбільшими залізничними вузлами є Київ, Фастів, Миронівка, Коростень, Житомир, Бердичів, Новоград-Волинський, Попільня, Овруч, Чернігів, Бахмач, Ніжин, Прилуки, Щорс.

Автомобільний транспорт перевозить в основному пасажирів, а також продукцію АПК. Задіяний він в обласних зв'язках (80% усіх перевезень).

Значну роль у господарському комплексі відіграє річковий транспорт (судноплавство здійснюється на Дніпрі, Десні і Прип'яті). Велике значення мають річкові порти: Київ, Чернігів.

Особливе місце в Столичному районі належить повітряному транспорту. Київ — найбільший вузол повітряних сполучень у країні. Окрім того, великими аеропортами є Житомирський і Чернігівський.

Через територію прокладені траси нафтогонів "Дружба", а також Гнідинці — Кременчук, газогонів Дашава — Київ — Брянськ — Москва, Уренгой — Помари — Ужгород, Шебелинка — Полтава — Київ.

Столичний економічний район має такі промислові вузли: Київський, Чернігівський, Житомирський, Білоцерківський. Найбільший із них — *Київський*. До його складу входять Київ, Бровари, Бориспіль, Вишгород, Ірпінь, Васильків, Боярка та ін. Половина всього випуску промислової продукції у вузлі припадає на машинобудування і металообробку. Домінує приладобудування. Машинобудівні заводи виробляють різноманітні контрольно-вимірювальні прилади, літаки, трамвайні вагони, тролейбуси, фотоапарати, річкові та морські судна, мотоцикли, екскаватори, баштові крани, верстати-автомати, телевізори, електронно-обчислювальні машини, деталі до тракторів і сільськогосподарських машин, медичну і кіноапаратуру тощо.

Хімічна та нафтохімічна промисловість репрезентована підприємствами, що випускають хімічні волокна, лаки і фарби, хімічні і гумотехнічні вироби, медичні препарати, отрутохімікати тощо.

У Києві є підприємства майже всіх галузей легкої промисловості. Найпомітніші з них — Київський і Дарницький шовкові комбінати, швейна фабрика, трикотажна фабрика "Киянка", трикотажне, швейні та шкіряне об'єднання, експериментальне взуттєве об'єднання "Київ" тощо.

Багатогалузева харчова промисловість представлена молокозаводами, млинами, хлібозаводами, кондитерською, макаронною фабриками, елеваторами, пивними, винними заводами, безалкогольних напоїв. У місті є підприємства, що виробляють дріжджі, молочну кислоту, маргарин. Працюють Дарницький м'ясокомбінат та інші підприємства м'ясної промисловості.

У вузлі добре розвинута будівельна індустрія, багато деревообробних і меблевих підприємств, зокрема фанерний завод, деревообробний комбінат тощо. Кілька комбінатів друку та книжкові фабрики складають поліграфічну галузь.

Київ має велике значення як столиця Української держави, культурний, освітній, науковий, релігійний, туристичний центр.

Білоцерківський промисловий вузол має вигідне географічне положення. Він лежить на важливих транспортних шляхах, у центрі потужного сільськогосподарського району. Тут зосереджені підприємства хімічної, машинобудівної, харчової, легкої та будівельної галузей промисловості.

До хімічної промисловості належать виробниче об'єднання шин і гумоазбестових виробів, завод гумотехнічних виробів. Машинобудування і металообробка репрезентовані заводами сільськогосподар-

ського машинобудування, "Електроконденсатор", літакоремонтним тощо. У місті працюють взуттєве об'єднання, трикотажна, меблева і книжкова фабрики. З-поміж багатьох підприємств харчової промисловості провідним є м'ясокомбінат. Домобудівельний комбінат і комбінат "Будіндустрія" є визначними підприємствами будівельної індустрії.

Біла Церква — кліматичний і бальнеологічний курорт, що використовує радонову слабомінералізовану воду, туристичний центр. У місті знаходиться відомий дендропарк "Олександрія".

До *Чернігівського промислового вузла* входить Чернігів із навколишніми населеними пунктами. Його провідні галузі — легка, хімічна та харчова.

Серед підприємств легкої промисловості у цьому вузлі є виробничо-торгово-текстильно-швейне об'єднання, фабрики первинної обробки вовни, взуттєва, швейна, галантерейна і художніх виробів. У Чернігові діють виробниче об'єднання "Хімволокно", фабрика гумотехнічних виробів.

Комплекс харчової промисловості утворюють хлібо-, м'ясо- і птахокомбінатами, овочесушильним, пивоварним, молочним заводами, заводом продтоварів. Тут є кондитерська і макаронна фабрики, виробниче об'єднання спиртової промисловості.

У Чернігові виробляють автомобільні запасні частини, інструменти, радіоприлади. Серед інших підприємств тут функціонують також, виробниче об'єднання "Чернігівмеблі", меблева, картонажна фабрики, музичних інструментів, домобудівний комбінат і фабрика виробів із лози.

У *Житомирському промислового вузлі* домінуюче значення мають машинобудування (ВО "Електровимірювач", заводи "Автозапчастина", верстатів-автоматів, механічний, металокопії тощо) і легка промисловість (льонокомбінат, швейна і взуттєва, нетканих матеріалів, панчішна, хутрова фабрики тощо).

Розвинуті також харчова, деревообробна та будівельна галузі. У Житомирі працюють м'ясокомбінат, консервний та молочний заводи, кондитерська фабрика, виробниче об'єднання "Житомирдерев", домобудівний комбінат, виробничі об'єднання "Житомирбудматеріали", "Житомирзалізобетон", "Житомирнерудпром", завод хімічного волокна, дзеркальна і паперова фабрики.

Значними багатогалузевими промисловими центрами Столичного району є Бердичів, Коростень, Новоград-Волинський (всі — Житомирська область), Ніжин і Прилуки (Чернігівська область).

У Столичному районі ввезення продукції переважає над вивозом. Із Донбасу надходять вугілля, чорні метали; з Північно-Східного району — нафтопродукти, трактори, вантажні автомобілі; із Придніпров'я — чорні і кольорові метали, легкові автомобілі, бурякозбиральні комбайни, мінеральні добрива; з Центрального — сільськогосподарські машини, обладнання для легкої і харчової промисловості, добрива тощо; з Причорноморського — комбайни, верстати, ґрунтообробна техніка, продукція АПК. Карпатський район відправляє до Столичного автобуси й автотранспортувачі, автомобільні крани і телевізори, ліс і меблі. З Північно-Західного району отримує вантажопасажирські автомобілі, підшипники тощо.

Натомість Столичний район забезпечує країну хімічним волокном, пластмасами, шинами і гумотехнічними виробами, медичними препаратами, кормовими антибіотиками і засобами захисту рослин, сільськогосподарськими машинами і екскаваторами, приладами і верстатами, деякими продуктами АПК, тканинами, будівельним і оздоблювальним каменем.

Для Столичного району характерний неоднаковий рівень економічного розвитку його областей (високо розвинена Київська і нижче від пересічноукраїнського рівня — Житомирська і Чернігівська). Досить гостро постає і демографічна проблема, бо смертність перевищує народжуваність, тому зменшується кількість населення. Має місце значний відплив населення, особливо молоді, із сільських поселень у міста, що несприятливо відбивається на віковій структурі люду. Так, у Чернігівській і Житомирській областях пересічний вік сільських мешканців сягнув 50-55 років.

Вкрай гострими є екологічні проблеми, що найбільше пов'язані з Чорнобильською катастрофою. Через те, що великі площі земель є радіаційно забрудненими, із господарського обігу вилучені тисячі гектарів сільськогосподарських угідь, лісів тощо. Нагальними є питання відселення із районів Житомирської області, де життя і виробнича діяльність населення внаслідок високого рівня радіації неможливі.

Окрім Чорнобильської трагедії, значних обсягів навколишньому середовищу завдає скидання стічних вод у водні об'єкти, викиди шкідливих речовин в атмосферу, забруднення ґрунтів. Екологічна ситуація в районі із кожним роком погіршується. І найгірша вона у Києві, Чернігові, Білій Церкві та Житомирі, тобто у найбільших містах.

6.12. Центральний економічний район

У назві району відображене його географічне положення - у центрі країни. Тут знаходиться (в Кіровоградській області) географічний центр України. Площа району — 45,5 тис. км² (7,5% території України). Населення — 2,5 млн. осіб (на 1.01.2003), що сягає 5,2% загальної людності в державі. Район охоплює територію Черкаської та Кіровоградської областей. Він розміщений у сточищах річок Дніпра та Південного Бугу. Через нього проходять залізниці між Києвом і портами Чорного та Азовського морів, Поділлям і Придніпров'ям.

Корисних копалин в районі порівняно мало. Промислове розробляються родовища бурого вугілля біля м. Олександрії Кіровоградської області та Ватутіного Звенигородського району на Черкащині. На лівобережжі Дніпра, в долинах річок та у долині р. Ірдинь на правобережжі використовуються поклади торфу, а також уранових руд у Кіровоградській групі родовищ.

На території району є поклади рудних корисних копалин, зокрема у його східній частині зосереджені поклади залізистих кварцитів. На заході, у Побужжі, мають місце родовища хромітів і нікелевих руд. У межах регіону знаходиться Кіровоградський залізорудний район, прогнозовані запаси якого сягають 5 тис. т.

Великі і різноманітні запаси будівельного і декоративного каменю, зокрема, гранітів, габро, лабрадоритів. Є кілька родовищ вогнетривких глин, графіту, каолінів, бентоніту. На півночі району розробляється найбільше в Україні родовище бентонітових глин.

Місто Черкаси та територія у радіусі 150 км — район максимуму біологічної активності клімату не тільки в Україні, але й у всьому СНД. Одним із найбільших багатств є чорноземи, які тут досить широко представлені — від опідзолених до типових.

У межах району знаходиться Кременчуцька і, частково, Дніпродзержинська і Канівська водойми та наявна густа мережа малих і середніх річок: Супій, Рось, Вільшанка, Тясмин, Інгулець, Інгул, Ятрань тощо. Є родовища лікувальних родонових вод (Умань, Новоукраїнка, Знам'янка). У районі наявні обмежені запаси лісових ресурсів, оскільки ліси займають незначну площу.

Людність району на 1 січня 2003 р. становила 2502,3 тис. осіб, у тому числі Кіровоградської області — 1115,7 тис. осіб, Черкаської — 1386,6 тис. осіб. У містах і містечках мешкає 56,8% людності. Пере-

січна густота населення - 55,0 осіб/км², у тому числі на Кіровоградщині - 45,4 осіб/км², на Черкащині - 66,3 осіб/км².

Густота сільської людності сягає 23,8 осіб/км² (на Кіровоградщині і Черкащині - відповідно, 18,0 осіб/км² і 30,6 осіб/км²), що менше від пересічнодержавного показника на 9,2%. Середня величина сільського поселення в районі перевищила 586 осіб, що більше на 38 осіб від пересічної людності села в Україні. Цікаво, що в Черкаській області цей показник (775) був майже в 1,8 рази більшим, ніж у Кіровоградській (434).

У Центральному економічному районі знаходиться 28 міст, у тому числі 10 обласного підпорядкування та 41 містечко, більшість з яких (26) розташовані на Кіровоградщині. Пересічна людність міського поселення в регіоні склала 20599 осіб, що на 17% менше від аналогічного показника в Україні. Пересічна величина міського населеного пункту Черкаської області майже в 1,4 раза більша від його людності в Кіровоградській області. Найбільшими містами району є Кіровоград, Черкаси, Олександрія, Сміла, Умань, Канів.

Працездатне населення становить 55,3% (на 2,6% менше пересічноукраїнського показника), молодь - 18,9% (на 0,2% більше), особи похилого віку - 25,8% (на 2,4% більше). На 1000 осіб населення району припадав 324 пенсіонери, що майже на 8% більше від пересічноукраїнського рівня.

У статевій структурі людності жінки кількісно переважають осіб чоловічої статі. На 1000 жінок припадало 842 чоловіків, що на 21 особу менше, ніж це спостерігалось загалом в Україні.

Національний склад населення в цілому однорідний. Українці складають 93,1% людності Черкащині і 90,1% - Кіровоградщині. Російських мешканців на Кіровоградщині проживає 7,5%, а на Черкащині — 5,4%. Окрім того, Кіровоградщину замешкують 0,7% молдован (у районах т.зв. Новосербії) та 0,5% білорусів. У Черкаській області найчисельнішою меншиною (після росіян) були білоруси — 0,3%.

Регіон є одним із перших в Україні, де розпочалися і тривають процеси депопуляції, її супроводжує інший процес — старіння населення, тому потребує розвитку з урахуванням місцевих особливостей система соціального захисту пенсіонерів. Для поліпшення демографічної ситуації у районі необхідно застосувати загальноукраїнські методи — прийняти нове законодавство про сім'ю, активізувати житлове будівництво, розвивати інфраструктуру тощо.

У сукупній товарній продукції регіону на промисловість припадає майже 53%. Галузями спеціалізації є сільгоспмашинобудування, гірничодобувна, паливна, хімічна, будматеріалів, деревообробна промисловість, чорна та кольорова металургія, електронна, легка і харчова промисловість.

Енергетичною основою розвитку господарства району є його паливно-енергетичний комплекс. Він представлений добуванням бурого вугілля у Ватутіному та Олександрії, торфу — у Черкаській області. Основою електроенергетики є великі Кременчуцька та Канівська ГЕС, малі ГЕС: Краснохутірська, Новоархангельська, Тернівська, Стебниківська, Корсунь-Шевченківська, Тальнівська і теплові електростанції: Кіровоградська, Олександрійська, Черкаська, Ватутінська, Уманська. Будується Чигиринська парогазова електростанція. У стадії будівництва потужна Канівська гідроакумулююча електростанція.

Машинобудування і металообробка представлені виробництвом машин і обладнання для сільськогосподарства та харчової, хімічної та легкої промисловості, виготовленням друкарських машинок, радіовиробів, підйомно-транспортного устаткування, телеграфної апаратури, телевізорів, фотоприладів, баштових кранів, бурових машин, верстатів.

Центрами машинобудування і металообробки є Кіровоград, Черкаси, Сміла, Корсунь-Шевченківський, Умань, Монастирище, Кам'янка, Олександрія, Золотоноша.

Металургійний комплекс репрезентований чорною і кольоровою металургією. До першої відноситься гірничо-збагачувальний комбінат у Долинській, ливарний завод у Кіровограді, цехи у Черкасах, Смілі, Корсунь-Шевченківському, Звенигородці. Підприємства кольорової металургії розміщені у Світловодську (комбінат твердих сплавів і тугоплавких металів та завод чистих металів) та Побузьку (феронікелевий завод).

Підприємства будівельної індустрії видобувають лабрадорит (Кіровоградське, Капустинське, Власівське кар'єроуправління), виробляють щебінь (Хлистулівка, Знам'янка, Новоукраїнка, Ватутіне тощо), цеглу (Золотоноша, Чигирин, Маньківці, Городище, Корсунь-Шевченківський, Канів).

Деревообробна промисловість репрезентована Черкаським меблевим комбінатом, Шполянською меблевою фабрикою, меблевими підприємствами Кіровограду, Світловодська, Новомиргорода, Новоукраїнки. В Олександрії виробляють діаграмний папір, а паперову та картонну тару — у Кіровограді та Знам'янці.

Продукція хімічної та нафтохімічної промисловості випускається у Черкасах (ВО "Азот"), Світловодську (завод "Промінь") та Кіровограді (завод "Прогрес").

У районі добре розвинутий АПК, який базується на багатогалузевому сільському господарстві. Рослинництво посідає перше місце в районі. Тут вирощують озиму пшеницю, ярий ячмінь, кукурудзу, на них припадає 50% посівів. Серед технічних культур переважають цукрові буряки, соняшник, ефіроолійні культури, коноплі, тютюн, коріандр. Розвинуті овочівництво, садівництво та ягідництво, особливо на Черкащині.

Провідними галузями тваринництва є скотарство і свинарство, допоміжними — вівчарство, птахівництво, бджільництво, шовківництво, кролівництво і ставкове рибництво. Скотарство в Черкаській області має молочно-м'ясний напрям, а в Кіровоградській — м'ясо-молочний.

У районі розвинуті майже всі галузі харчової промисловості. Домінуюча роль належить цукровій промисловості, особливо в Черкаській області, де працює 24 цукрових заводи та 1 рафінадний. Є багато підприємств молочної, маслосироробної та м'ясної галузей промисловості, зокрема молочна та маслоробна промисловість розміщена у Новоархангельську, Знам'янці, Малій Висці, Черкасах, Смілі, а великі м'ясокомбінати, птахокомбінати, м'ясопереробні підприємства — у Черкасах, Умані, Балаклії, Золотоноші, Звенигороді, Кіровограді, Олександрії тощо.

Добре розвинена борошномельно-круп'яна промисловість. Серед підприємств плодоовочеконсервної промисловості виділяються Черкаський, Звенигородський, Ватутінський, Смілянський, Знам'янський, Новомиргородський, Побузький та інші комбінати.

Провідною галуззю легкої промисловості є текстильна, що репрезентована Черкаським шовковим комбінатом, Черкаською і Стеблівською текстильними фабриками. З інших виробництв відзначимо швейні фабрики у Смілі, Золотоноші, Умані, Кіровограді, Олександрії та випуск взуття у Черкасах, Умані, Новомиргороді.

Провідними видами транспорту є залізничний та автомобільний. Довжина магістральних залізниць становить 1697 км. Основними залізничними вузлами є: імені Т.Г.Шевченка, Черкаси, Христинівка, Цвіткове у Черкаській області; Знам'янка, Долинська, Помічна — у Кіровоградській. У районі діє понад 10 тис. кілометрів автошляхів із твердим покриттям. Розвинутий водний транспорт. Основні порти — Черкаси і Світловодськ.

Територією району проходять траси газогонів "Союз", Кременчук — Кіровоград, Кременчук — Кривий Ріг, нафтогону Кременчук — Кривий Ріг.

Промислові вузли району — Черкаський, Кіровоградський, Олександрійський та Уманський. Найбільшим із них є *Черкаський*. Він сформувався на основі використання сприятливого географічного положення. Основу цього промислового вузла становлять хімічна, харчова, легка та машинобудівна галузі. В Черкасах працюють потужні підприємства хімії: виробничі об'єднання "Азот", "Хімволокно", завод хімічних реактивів та побутової хімії "Аврора". Серед підприємств харчової промисловості — консервний, м'ясний, хлібний комбінати, цукрорафінадний і молочний заводи, тютюнова фабрика тощо. Різноманітні за величиною і спеціалізацією підприємства легкої промисловості: шовковий комбінат, фабрики художніх виробів, трикотажна, гігроскопічної вати та ін. Машинобудування і металообробка представлені заводами "Фотоприлад", "Строммашина", НВО "Ротор", спеціального технічного устаткування, телеграфної апаратури тощо. До підприємств будіндустрії належать ВО "Черкассизалізобетон", заводи стінових матеріалів, великопанельного будинкобудування тощо. Меблеву промисловість репрезентує ВО "Черкас - меблі".

Значним промисловим вузлом є *Уманський*. Провідне місце в ньому належить машинобудуванню і металообробці: ВО "Уманьфермаш" (обладнання для тваринницьких ферм), ВО "Мегометр", "Вега", оптико-механічний завод, підприємство, що виготовляє театральне обладнання. В Умані є кілька комбінатів, заводів і фабрик харчової та легкої галузей промисловості (птахокомбінат, консервний, горілчаний заводи, швейна, взуттєва фабрики, художніх виробів). Будіндустрія випускає залізобетонні вироби, толь, цеглу, різні будматеріали. Тут працює відоме в Україні ВО "Вітаміни".

Умань — значний туристичний центр України. Головним об'єктом туризму є всевітньо відомий дендропарк "Софіївка".

У Центральному-районі тільки Черкасам потупається за своїм господарським потенціалом *Кіровоградський промисловий вузол*. Його провідна галузь — машинобудування і металообробка. Підприємства цієї галузі випускають сільськогосподарські машини, друкарські машинки "Ятрань". У Кіровограді працюють заводи "Гідросила", радіовиробів, ливарний тощо. Розвинута харчова промисловість (м'ясо-, хлібо-, птахокомбінати, об'єднання хлібопекарської промисловості, олійно-

екстрактний завод). У місті функціонують також підприємства легкої промисловості (швейна, взуттєва, панчішна та інші фабрики).

Центром буровугільної промисловості країни та *Олександрійського промислового вузла* є Олександрія. Тут знаходяться кар'єри видобування бурого вугілля, брикетна фабрика, ТЕЦ. Хімічну промисловість в Олександрійському вузлі репрезентує виробництво гірського воску. Машинобудування та металообробка представлені заводами підйомно-транспортного устаткування (випускає електричні мостові крани) та електромеханічним. Тут діють також два авторемонтних підприємства. В Олександрії є фабрика діаграмного паперу, підприємства легкої, харчової галузей промисловості, будіндустрії.

Промисловими центрами Центрального економічного району є Сміла Черкаської області та Світловодськ Кіровоградської області.

З Центрального економічного району до інших районів країни надходять: сільськогосподарські машини, обладнання для легкої та харчової промисловості, телевізори, телеграфна апаратура, хімволокно, азотні добрива, цукор, овочеві, фруктові і м'ясні консерви, борошно, крупа тощо.

З інших районів Центральний отримує таку продукцію: вугілля, гірниче устаткування, метал, добрива - з Донбасу; гірниче обладнання, метал, легкові автомобілі, бурякозбиральні комбайни, прилади і побутову техніку - із Придніпров'я; велосипеди, вантажні машини, верстати, устаткування для харчової і легкої галузей промисловості, різноманітні прилади і комплектуючі деталі, бензин — із Північно-Східного району; прилади та обладнання, екскаватори, сільськогосподарські машини, верстати, хімічне і натуральне волокно, трикотажні і швейні вироби — зі Столичного району; автобуси, інструменти, прилади, автотранспортувачі та автокрани, калійні добрива, шкарпетки, хутрові вироби — з Карпатського району; з Північно-Західного району надходять автомобілі, підшипники, торгове обладнання, високовольтна апаратура, тканини з льону тощо; з Поділля — електротехніка, бурякозбиральні комбайни, прилади, сільськогосподарські машини, технологічне устаткування для харчової промисловості, добрива, миночі засоби тощо; з Причорномор'я — кукурудзозбиральні комбайни, дощувальні установки, машини і обладнання для харчової промисловості, тракторні причепа, бавовняні тканини, кавуни, виноград, рибні консерви тощо.

Одна з проблем Центрального району — низький рівень його промислового розвитку, зокрема Кіровоградської області. Цю прогалину

можна ліквідувати шляхом створення нових невеликих переробних підприємств. У районі наявна обмеженість потужностей електроенергетики. Вона вирішується частково завдяки впровадженню в дію Чигиринської ТЕС і Канівської ГАЕС.

До екологічних проблем належить віднести радіаційне забруднення районів Канева, Лисянки, Звенигородки; забруднення води малих річок у межах Українського кристалічного щита; підвищені темпи ерозії чорноземних ґрунтів; забруднення атмосфери міст Черкас і Кіровограда.

Література

1. Археология Украинской ССР. — К.: Наук, думка, 1985. — т.1. — 568 с.; 1986. - т.2. - 592 с.; 1986. - т. 3. - 576 с.
2. Виробництво товарів народного споживання в Україні: Статистичний збірник. — К.: Мінстат України, 2001.
3. Географічна енциклопедія України: в 3-хт. - К.: УРЕ ім. М.Бажана, 1990.-т.1.-480с.; 1990.-т. 2.-480с.
4. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. — К.: Вища школа, 1970. - 300 с.
5. Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С. Народна землеробська техніка українців . — К.: Наук, думка, 1971.-164 с.
6. Горленко І.О., Тарангул Л.Л. Економічні райони України: Посібник.-К., 1999.-205с.
7. Данилишин Б.М., Чернюк Л.Г., Фащевський М.І., Антоньєва Л.С., Горська О.В. Методологічні засади комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил регіонів / НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України. - К., 1998. — 158 с. — С.157-158.
8. Дорогунцов С.І., Ішук С.І., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Розміщення продуктивних сил: Тестові завдання для студ. вищих навч. закладів / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Київський національний економічний ун-т. — К.: Знання, 1999. - 73 с.
9. Дорогунцов С.І., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Теорії розміщення продуктивних сил і регіональної економіки: Навч. посібник / НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил; Київський національний ун-т ім.Тараса Шевченка. — К.: СТАФЕД-2, 2001. — 143 с.
10. Дорогунцов С.І., Пітюренко Ю.І., Олійник Я.Б., Заяць Т.А., Бандур С.І. Розміщення продуктивних сил України: Навч.-метод, посіб. для самост. вивчення дисципліни / Київський національний економічний ун-т. - К.: КНЕУ, 2000. - 363 с.
11. Дробіжев В.З., Ковальченко І.Д., Муравьев А.В. Историческая география СССР. — М.: Высш. шк., 1973. - 320 с.
12. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Париж-Нью-Йорк: Молоде життя, 1955-84. — тт. 1-Ю.
13. Єпіфанов А.О., Сало І.В. Регіональна економіка. — К.: Наук. думка, 1999. - 344 с.
14. Жук М.В. Комерційні відносини України. — Чернівці: Рута, 2003. - 576с.

15. Жук М.В. Комерційна географія України. — Чернівці: Прут, 1998.-360с.
16. Жук М.В., Круль В.П. Розміщення продуктивних сил і економіка регіонів України. - Чернівці: Рута, 2002. — 293с.
17. Заставний Ф.Д. Географія України (у 2-х книгах). -Львів: Світ, 1994.-472с.
18. Заставний Ф.Д. Фізична географія України. -Львів: Світ, 1996. -231с.
19. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1970.
20. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. — К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1970.
21. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. — К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1970.
22. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. - К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972.
23. Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область. — К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1965.
24. Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. - К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1971.
25. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. — К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1969.
26. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. — К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972.
27. Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. - К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1968.
28. Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область. - К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1968.
29. Історія міст і сіл Української РСР. Рівенська область. — К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1973.
30. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. — К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1968.
31. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. - К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972.
32. Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. - К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1969.
33. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. — К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1970.
34. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил (теорія, методи, практика) / Київський ун-т ім.Тараса Шевченка; Європейський ун-т

- фінансів, інформаційних систем, менеджменту і бізнесу. — 3-є вид., доп. і перероб. - К.: Вид-во ЄУФІМБ, 1999. - 188 с.
35. Краткий агроклиматический справочник Украины / Под ред. К.Т. Логвинова. — Л.: Гидрометеоздат, 1976.
36. Левковский С.С. Водные ресурсы Украины. - К.: Вища шк., 1979.-200с.
37. Масляк П.О., Шищенко П.Г. Географія України. — К.: Зодіак: ЕКО, 1996, - 432 с.
38. Матеріали НДІ Статистики Мінстату України.
39. НагірнаВ.П. Поділля: тенденції змін та перспективи соціально-економічного розвитку//Укр.геогр.журнал. — 2000. - № 2. — С. 38-45.
40. Нариси стародавньої історії Української РСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959.
41. Наука України. — Мінстат України. К., 2001.
42. Національний склад населення України та його мовні ознаки заданими Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — Київ, 2003. - 245с.
43. Пастернак Я. Археологія України. — Торонто, 1961.
44. Поповкін В.А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. — К.: Наук, думка, 1993. -219с.
45. Почвы Украины и повышение их плодородия. — Т. 1-2 /,Под ред. Н.И.Полупана. - К.: Урожай, 1988.
46. Продуктивні сили України: прогноз розвитку і розміщення на період до 2010 р.: В 2 т. Т.1 / НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України. - К., 2000. - 292 с.
47. Продуктивні сили України: прогноз розвитку і розміщення на період до 2010 р.: В 2 т. Т.2 / НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України. - К., 2000. — 286 с.
48. Регионы Украины: поиск стратегии оптимального развития / Под ред. А.П. Роликова. — Харьков, 1994.
49. Розміщення продуктивних сил України /За ред. Є.П. Качана. - К.: Вища шк., 1997. - 376 с.
50. Розміщення продуктивних сил України: Підручник для студ. вищих навч. закладів / Під ред. Є.П.Качана. - 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Видавничий Дім "Юридична книга", 2001. - 550 с.
51. Розміщення продуктивних сил України: Підручник для студ. вищ. навч. закл. / За ред.В.В.Ковалевського. — 3-є вид. перероб і доп. - К.: Знання, 2001. - 352 с.
52. Розміщення продуктивних сил: Опорний конспект лекцій для студентів 1 курсу економічних фахів денної та заочної форм навчання

/Київський державний торговельно-економічний університет . — К., 1998.-206с.

53. Розміщення продуктивних сил України: Підручник для студ. вищих навч. закладів / Під ред. Є.П.Качана. — К.: Вища шк., 1999. - і 376 с.

54. Розміщення продуктивних сил: Конспект лекцій для студ. екон. спец. / Харківський держ. політехнічний ун-т / Уклад. І.Є. Александрова. - Х.: ХДПУ, 2000. - 62 с.

55. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. — Львів: Світ, 1993. — 240 с.

56. Руденко В.П. Довідник з географії природно-ресурсного потенціалу України. — К.: Вища шк., 1993. — 180 с.

57. Самюельсон П. Економіка. Підручник. — Львів: Світ, 1993. — 393с.

58. Самюельсон П., Нордгауз В.Д. Макроекономіка (Перекл. з англ.). — К.: Основи, 1995. — 544 с.

59. Соціально-економічна географія України /За ред. проф. О.Шаблія. - Львів: Світ, 1994.

60. Статистичний бюлетень за 2000 р. - № 1-2. — Мінстат України, 2001.

61. Статистичний щорічник України за 2000 рік. - К.: Техніка, 2001.-598с.

62. Статистичний щорічник України за 2002 рік. - К.: Техніка, 2003. - 647с.

63. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: Навчальний посібник. — К.: Вікар, 2001. — 378 с. — С.370-377.

64. Стеченко Д.М. Управління регіональним розвитком. — К.: Вища шк., 2000.-234с.

65. Тарангул А.А., Горленко І.О. Євтушенко Г.І. Розміщення продуктивних сил: Навч. посібник для студ. /Державна податкова адміністрація; Академія держ. податкової служби України. — К., 2000. — 264 с. - С.256-264.

66. Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. — К., 1990.

67. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України. — К.: Либідь, 1992.